

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

Сосницька
Ярослава Сергіївна

УДК 911.3:33:314(477.7)

**СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА (НА ПРИКЛАДІ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

11.00.02 – Економічна та соціальна географія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Науковий керівник:

кандидат географічних наук, доцент
кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
Слащук Андрій Миколайович

Луцьк - 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ РЕГІОНУ.....	9
1.1. Трансформаційні процеси у сільському господарстві, як суспільно- географічна категорія.....	9
1.2. Суспільно-географічні особливості багатукладності у сільському господарстві.....	17
1.3. Методи, методичні основи та підходи суспільно-географічного вивчення аграрних трансформацій.....	37
Висновки до 1 розділу.....	49
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ УМОВ, ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	51
2.1. Умови та фактори, що впливають на сільськогосподарське виробництво та зміни у ньому.....	51
2.2. Історико-географічні передумови та особливості становлення багатукладності в сільському господарстві.....	55
2.3. Вплив природних умов і ресурсів на розвиток сільського господарства.....	69
2.4. Структурні особливості земельного фонду Волинської області	84
2.5. Суспільно-географічні фактори аграрних трансформацій.....	88
Висновки до 2 розділу.....	103
РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ..	104
3.1. Аналіз трансформаційних процесів у різних категоріях господарств сільськогосподарського виробництва.....	104
3.1.1. Сучасні ринкові перетворення у сільськогосподарських підприємствах.....	104

3.1.2. Трансформаційні процеси у фермерських господарствах Волинської області.....	116
3.1.3. Трансформаційні зміни у підсобних господарствах населення.....	128
3.2. Регіональні відмінності у рівні розвитку сільськогосподарського виробництва Волинської області.....	139
3.3. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва області в системі євроінтеграційних процесів.....	153
Висновки до 3 розділу.....	166
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174
ДОДАТКИ.....	199

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із ключових секторів економіки держави є аграрний сектор, без ефективного розвитку якого не можливе нормальне функціонування соціуму. Розвиваючись аграрна сфера перетворювалася, видозмінювалася, відбувався процес трансформації. Значні зміни в аграрній сфері розпочалися з переходом України від командно-планової до ринкової системи господарювання. Тому, із 90-х років ХХ ст. простежено активне вивчення трансформаційних змін. Але, якщо на початку вважали, що цей процес відбувається не довго, то у даний час можна стверджувати, що трансформаційні процеси в аграрній сфері не закінчені, хоч і пройшло два десятиліття. Дослідження цих процесів має велике значення для Волинської області як аграрно-індустріального регіону із значним аграрним і трудовим потенціалом, у якому функціонують усі форми господарств.

Сучасні трансформаційні процеси у сільському господарстві поки що перебувають поза сферою інтересів суспільної географії, незважаючи на те, що ця наука володіє потужним арсеналом теоретико-методологічних прийомів, які можуть успішно використовуватись для розв'язання багатьох проблем трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва.

Такі міркування й визначили постановку проблемних питань дисертаційного дослідження, вибір його теми, мети та завдань.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи, яка виконується у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки за темами ““Єврорегіон Буг”: передумови та стратегічні пріоритети сталого просторового розвитку”” (№ ДР 0109U000580), “Інноваційний механізм ефективного розвитку прикордонного регіону” (№ ДР 0108U000402), а також пов'язана з науковою тематикою кафедри географії, що проводить суспільно-географічні дослідження господарства депресивних територій (на прикладі Північно-Західного економічного району України).

Мета дисертаційної роботи – виявлення просторових особливостей сучасних трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств Волинської області, визначення його основних проблем та окреслення перспектив функціонування в євроінтеграційних процесах розвитку регіону дослідження.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**:

- розкрити основні підходи до визначення сутності поняття “аграрні трансформаційні процеси” в умовах нових ринкових перетворень;
- висвітлити суспільно-географічні особливості різноукладності у сільському господарстві через класифікаційні та типізаційні ознаки різних категорій господарств;
- поглибити методичні засади дослідження трансформаційних змін у сільськогосподарському виробництві регіону;
- проаналізувати основні типи факторів, що впливають на розвиток сільськогосподарського виробництва та визначають напрями трансформаційних змін у ньому;
- виявити територіальні відмінності трансформаційних змін у виробництві сільськогосподарської продукції в розрізі категорій господарств сільськогосподарського виробництва;
- здійснити оцінку та провести типізацію адміністративних районів Волинської області рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва;
- виявити основні проблеми та окреслити перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні в євроінтеграційних процесах.

Об’єктом дослідження виступають трансформаційні процеси у сільському виробництві Волинської області.

Предмет дослідження – виявлення просторових відмінностей трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств Волинської області.

Методологічна основа та методи дослідження. Теоретичні засади дисертації формувались на підставі наукових досліджень вітчизняних економіко-географів та

економістів, передусім тих, котрі займаються аграрною проблематикою, а саме: В. Г. Андрійчука, Г. В. Балабанова, П. П. Борщевського, В. С. Грицку, Ю. Е. Губені, Я. І. Жупанського, М. Д. Заячука, В. С. Корчун, Т. Ю. Лужанської, Є. Й. Майовець, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, І. Ф. Мукомеля, В. П. Нагірної, Я. Б. Олійника, М. Д. Пістуна, І. М. Пушкаря, І. І. Ранця, П. Т. Саблука, В. Ф. Семенова, Р. А. Слав'юка, П. О. Сухого, Г. В. Черевка, Р. А. Язиніної й деяких інших учених.

Методологічною основою роботи є системний підхід до вивчення соціально-економічних процесів і явищ формування трансформаційних змін у сільськогосподарському виробництві. У процесі наукового дослідження використано низку методів, з-поміж яких найважливішими є теоретичного узагальнення, порівняння та аналізу – для розкриття змісту понять за темою дослідження та визначення їхнього місця у структурі поняттєво-термінологічного апарату; системно-структурний аналіз – для систематизації чинників, що впливають на формування сільськогосподарського виробництва та визначають його трансформаційні зміни; порівняльний – для виявлення спільних та відмінних трансформаційних ознак сільськогосподарського виробництва; кластерний аналіз – для типології одиниць територіального поділу Волинської області за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва; картографічний – для дослідження просторових відмінностей трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва.

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

- всебічно розкрито просторові особливості трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва Волинської області;
- створено серію картосхем, що відображають сучасний стан та трансформаційні зміни сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств адміністративних районів Волинської області;

- виокремлено типи районів Волинської області за рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва та особливостями трансформаційних процесів, які є результатом кластерного аналізу за двома групами показників;

- обґрунтовано перспективи створення агрокластерів відповідної спеціалізації у контексті розвитку євроінтеграційних процесів у регіоні досліджень.

Удосконалено:

- теоретико-методичні положення дослідження трансформаційних процесів у сільському господарстві;

- класифікацію та типізацію сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та підсобних господарств населення;

- систему чинників, що впливають на аграрні трансформаційні процеси регіону.

Отримали подальший розвиток:

- конкретизація змісту поняття “аграрна трансформація”;

- уточнення критеріїв та показників для аналізу аграрних трансформацій на регіональному рівні.

Практичне значення одержаних результатів:

- нові терміни й поняття, які запропоновано в дисертації, можуть слугувати вдосконаленню аграрного складового української суспільної географії;

- запропоновані способи покращення функціонування сільськогосподарського виробництва у Волинській області можуть бути використані під час складання прикладних програм розвитку регіону Волинською обласною державною адміністрацією;

- результати дослідження можливо безпосередньо реалізувати, як самостійний проект створення агрокластерів у регіоні досліджень державними та регіональними органами управління і місцевого самоврядування Волинської області та врахувати в процесі розробки програм розвитку, заходів оптимізації сільськогосподарського виробництва.

Окремі положення дисертаційного дослідження застосовано у навчально-виховному процесі у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки на географічному факультеті при викладанні курсів “Географія АПК”,

“Економічна та соціальна географія України”, “Регіональна економіка”, “СГК Волинської області” “Економічний потенціал регіону”.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження висвітлено на українських та міжнародних науково-практичних конференціях: “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень” (Луцьк 2010, 2011, 2012), “Молодежь и наука: реальность и будущее” (Невинномськ, Російська Федерація, 2011), “Географія та екологія: наука і освіта” (Умань, 2012), “Географічні та геоекологічні дослідження в Україні та суміжних територіях” (Сімферополь, 2013), “Природничі науки в системі освіти” (Умань, 2013), “Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбутнє” (Луганськ, 2013), “Географія Рівненщини та суміжних областей” (Рівне, 2014) “Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика” (Чернівці, 2014).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 16 наукових публікаціях: 8 статей (з яких 5 – у фахових виданнях та 3 у зарубіжних виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз) та 10 праць апробаційного характеру. Загальний обсяг публікацій становить 3.58 ум. др. арк., з них 1.42 ум. др. арк. - у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з основної частини та додатків. Основна частина охоплює вступ, три розділи, висновки й список використаних джерел. Її викладено на 225 сторінках (із яких 173 сторінки – текстова частина), ілюстровано 10 картосхемами, 25 рисунками та 6 таблицями. Список використаних джерел нараховує 255 позицій, з яких 6 – публікації іноземними (крім російської) мовами. Двадцять додатків містять 18 таблиць і дві схеми.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1.1. Трансформаційні процеси в сільському господарстві, як суспільно-географічна категорія

Поняття трансформація (від лат. *transformatio*) – означає перетворення, перевтілення, зміну виду, форм, властивостей чого-небудь [30].

Для повного розуміння проблематики змін у сільському господарстві потрібно докладно детально визначитись з поняттям процесу трансформації.

Трансформаційні змін в аграрній сфері здебільшого досліджують економічні науки. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили В. С. Амбросов [82], М. О. Бородіна [3], Т. В. Божидарнік [24], М. В. Болдуєв [26], З. І. Галушка [33], О. П. Гальцова [34], Ю. С. Губені [46; 229], І. Б. Лещик [103], П. Т. Саблук [198], В. Ю. Юрчишин [247] та ін. У суспільно-географічній науці дослідження трансформаційних змін у галузях АПК зустрічаємо у працях Г. В. Балабанова [17], Я. Б. Олійника [153; 154]. Структурні зрушення регіонального рівня, висвітлено у працях В. С. Грицку [45]. Трансформаційні зміни окремих галузей сільського господарства розкрито у працях В. П. Нагірної [146], в агропродовольчому комплексі – у працях П. О.Сухого [224]; трансформації фермерських господарств – у працях М. Д. Заячука[77].

В економічному словнику-довіднику зазначено таке визначення “Трансформація – сукупність економічних, соціальних і політичних процесів, що призводять у кінцевому підсумку до нової якості соціальної системи” [142].

На думку Т. В. Пепа, термін “трансформація” – це процес перетворення, видозміни явищ, ситуація, що супроводжується відмиранням одних елементів, рис, властивостей і появою нових. Вона передбачає послаблення одних типів і форм власності та посилення інших, поетапну переорієнтацію економічної структури регіональних господарських систем і всього економічного простору [168].

Н. І. Гражевська розглядає процес трансформації у співвідношенні з поняттям еволюція і виокремлює два підходи до трактування терміну “трансформація”. У широкому розумінні, це форма розвитку економічних систем, пов’язана з еволюційними та революційними змінами, переходами економічних систем зі стійкого в нестійкий стан. Еволюцію трактують як поступовий процес змін параметрів системи, а момент переходу системи до іншої траєкторії розвитку називають революційними трансформаціями. У вузькому розумінні, вона розглядає трансформацію складником еволюційного розвитку, як процес оновлення системи під час стрибкоподібних якісних перетворень [42, 19-28].

У сучасній економічній науці відсутнє єдине визначене сутності трансформації. Є значна кількість концепцій, автори яких по-різному тлумачать сутність і зміст трансформацій, що безперечно, ускладнює можливості відокремлення трансформаційних процесів у чистому вигляді серед великої кількості змін, які відбуваються в повсякденному економічному житті суспільства.

Для кращого розуміння трансформації, дане поняття потрібно розглянути через різні типізаційні ознаки, на основі яких розкривається сутність трансформації (таб. 1.1.).

Для кращого розкриття сутності трансформаційних процесів варто розглянути трансформацію через її головні цикли. О. О. Беляєва [23] виділяє чотири основні етапи трансформації:

1. Етап безпосередньої трансформації. Характерними рисами етапу є функціональна криза; стрімке збільшення різних форм деструктивної поведінки усіх суб’єктів відтворювального процесу; загострення соціальної напруженості; значні порушення системної рівноваги.

2. Етап інтерформації. Цей етап нестійкого та невизначеного стану, співіснування між формами. Саме у цей час зароджується ядро нової системи, формуються їх структурні елементи та зв’язки.

3. Етап інтоформації. Період набуття нової стійкості, нової форми. Такий етап переходу характеризується набуттям системою елементів цілісності, отже,

домінуванням якісно нової системи господарювання, мотивації, соціальних зв'язків тощо.

4. Етап посттрансформаційного стану – час, коли визначається здатність нової системи охопити усі ланки відтворювального процесу, надати йому цілісності та стійкого самовідтворювального руху відповідно до нової мети розвитку. На цьому етапі відбувається переорієнтація якісних ресурсів від ядра до периферії [23].

Таблиця 1.1.

Типізація трансформацій

Типізаційна ознака	Тип трансформації
За економічним змістом	<ol style="list-style-type: none"> 1. Перехід від ринкових механізмів до внутрішньогосподарських і навпаки: інтеграція; дезінтеграція. 2. Переформування прав власності управління (реорганізація). 3. Переформування, перегрупування ресурсів (реструктуризація). 4. Переформування, перегрупування процесів (реінжиніринг).
За метою	<ol style="list-style-type: none"> 1. Трансформації, спрямовані на досягнення фінансових цілей. 2. Трансформації, спрямовані на досягнення не фінансових цілей.
За завданнями	<ol style="list-style-type: none"> 1. Трансформації, пов'язані із забезпеченням повного чи ефективного використання наявних можливостей. 2. Трансформації, пов'язані із нарощуванням можливостей. 3. Трансформації, пов'язані із створенням якісно нових можливостей.
За чинниками	<ol style="list-style-type: none"> 1. Трансформації, викликані внутрішніми чинниками. 2. Трансформації, викликані зовнішніми чинниками.
За масштабом	<ol style="list-style-type: none"> 1. В межах країни. 2. В межах регіону. 3. В межах галузі. 4. В межах підприємств.
За охопленням елементів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Одноелементні. 2. Функціональні внутрішньо елементні. 3. Системні. 4. Глобальні.
За характером	<ol style="list-style-type: none"> 1. Еволюційні. 2. Революційні.
За часовим інтервалом	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стратегічні. 2. Ситуаційні.

Джерело: сформовано автором на основі [23, 42].

У науковій літературі здебільшого вказано, що трансформаційні процеси в аграрній сфері розпочалися в 90-х рр. ХХ ст., коли із здобуттям незалежності Україна перейшла до ринкових умов господарювання від адміністративно-командної системи економіки. Однак І. Б. Лещак та Г. І. Пиріг [101] стверджують, що трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки розпочалися з розвитком товарного сільського господарства. Автори виділяють три основних етапи трансформаційних змін у сільському господарстві: дорадянський, радянський період та пострадянський.

На думку О. М. Онищенко [156] та В. В. Юрчишина [247] занепад аграрної сфери стався в наслідок недосконалої аграрної політики та недосконалої організації її здійснення. А. В. Марущинець вважає, що одна із причин кризи в аграрній сфері те, що на початковому етапі трансформацій не було визначено чітких цілей і мети перетворень [126].

Трансформаційні зміни можна розглядати в контексті суспільно-географічних наук, а саме в територіальному і просторово-часових аспектах.

З погляду суспільної географії можна визначити трансформаційні зміни у аграрній сфері економіки, як процеси, що призводять до змін галузевого, територіального, організаційно-управлінського характеру системи аграрної сфери на різних масштабах, зумовлений трансформацію економічної системи загалом чи певних її елементів.

Використовуючи цей підхід і наукову літературу, можна визначити таку структуру трансформації аграрної сфери економіки (рис. 1.1.)

Трансформація аграрного сектора економіки – це спосіб злиття суперечностей між вимогами ринку та застарілою логікою поведінки суб'єктів господарювання, що полягає у здійсненні організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на реорганізацію підприємств, зміну форм власності, управління, організаційно-правової форми, що сприятиме фінансовому оздоровленню економіки, збільшенню обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищенню ефективності виробництва. Завдання аграрної реформи полягає у забезпеченні

продовольчої безпеки країн і конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції на світовому ринку [87; 126].

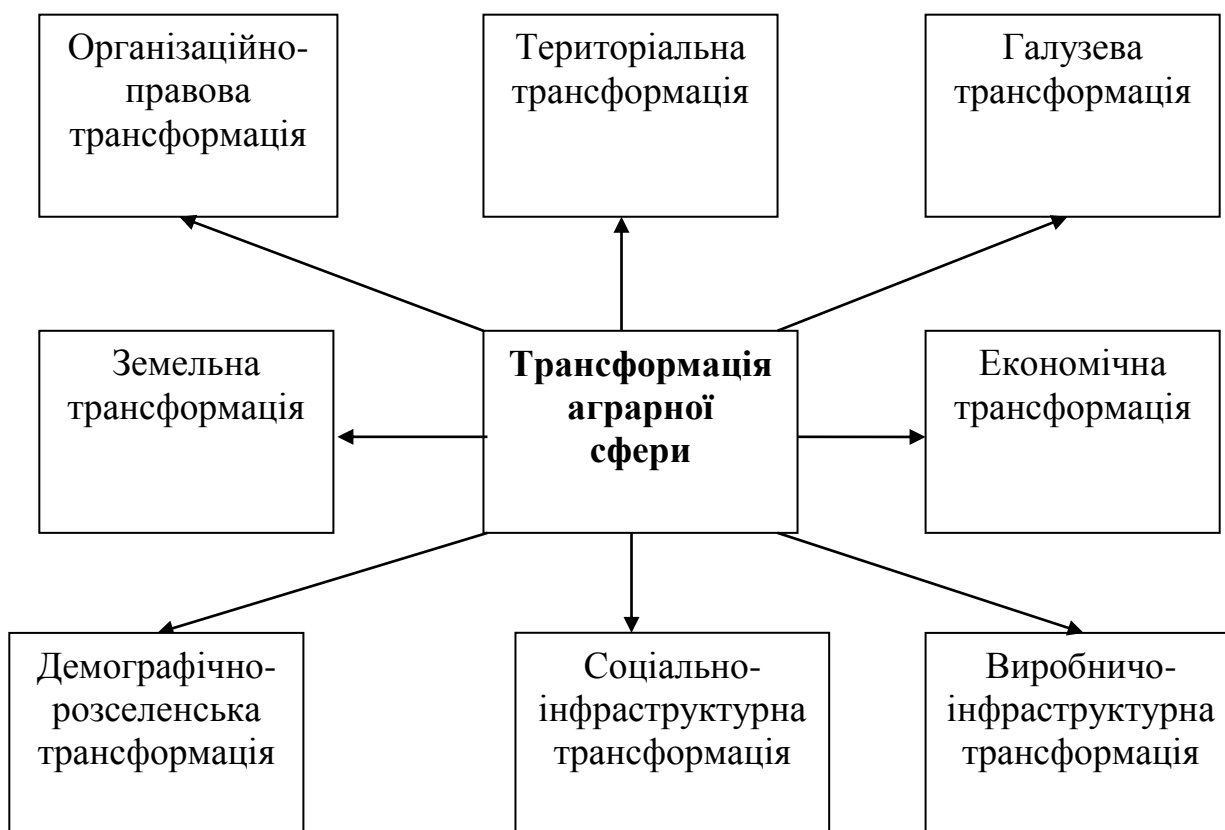

Рис. 1.1. Структура трансформації аграрної сфери[126].

Як зазначають І. Б. Лещик та Г. І. Пиріг [103] сучасні трансформаційні зміни здійснюються за п'ятьма напрямками:

1. Інституційні й господарські трансформації – формування багатокладної економіки, надання суб'єктам господарської діяльності економічної самостійності у формуванні виробничих програм, виборі каналів реалізації та визначенні цін, перетворення колгоспів і радгоспів на приватно ринкові структури, вільний вибір селянами різних форм господарювання.

2. Земельна реформа – роздержавлення більшої частини земель сільськогосподарського призначення, розділ сільськогосподарських земель і майна на паї та передача їх у приватну власність; закріплення і захист права власності селян на землю.

3. Ринкові трансформації – формування та лібералізація аграрного ринку – на місці старої планово-розподільчої системи збуту продукції; побудова ринкового економічного механізму.

4. Фінансова стабілізація – фінансове оздоровлення аграрного сектора, зменшення боргового й податкового навантаження, покращення інвестиційного та кредитного клімату, вирівнювання цінових диспропорцій, зупинення безробіття й падіння доходів селян.

5. Соціальний розвиток – розвиток та підтримка соціальних ресурсів сільської місцевості, створення належних соціальних умов та нормального функціонування та розвитку сільськогосподарських працівників.

В основі трансформації аграрного сектора України лежить реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств на нові форми господарювання ринкового типу через зміну форм власності на землю та майно. Згідно із чинним законодавством України термін “реструктуризація” означає здійснення організаційно-економічних, правових або технічних заходів, спрямованих на зміну структури колективного сільськогосподарського підприємства, його управління, форм власності, організаційно-правової форми, які здатні привести підприємство до фінансового оздоровлення, збільшення обсягів конкурентоспроможної продукції, підвищення ефективності виробництва, вдосконалення управління тощо. Реструктуризація може відбуватися через:

- реорганізацію (припинення діяльності підприємства, виникнення на його основі однієї або кількох нових юридичних осіб, які стають правонаступниками майна, майнових прав і зобов’язань реорганізованого підприємства);

- злиття (спосіб реорганізації під час якого два або декілька підприємств зливаються в одне. Злиті підприємства припиняють свою діяльність як юридичні особи. Усі майнові права та обов’язки кожного з них переходить до підприємства, яке виникло внаслідок злиття);

- приєднання (спосіб реорганізації, коли одне підприємство приєднується до іншого і до останнього переходять усі майнові права та обов’язки приєданого підприємства);

- поділ (спосіб реорганізації, під час якого на базі одного підприємства створюється декілька нових, що приводить до припинення діяльності реорганізованого підприємства як юридичної особи і виключення його з державного реєстру України);

- виділення (спосіб реорганізації, під час якого з підприємства виділяється одне або декілька нових);

- перетворення (один із напрямів реорганізації підприємства, під час якого змінюється тільки його організаційно-правова форма);

- ліквідацію (це спосіб припинення діяльності підприємства без створення на його основі підприємства правонаступника);

- банкрутство (це визнана арбітражним судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування процедури ліквідації);

- санацію (це система заходів, що здійснюється щоб запобігти визнання підприємства-боржника банкрутом та його ліквідації, спрямована на оздоровлення фінансово-господарського становища боржника, а також незадоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів шляхом кредитуванням, реструктуризацію підприємства, боргів і капіталу та (або) зміною організаційно-правової та виробничої структури підприємства боржника) [2, 186].

Трансформаційні процеси в сільському господарстві сприяли створенню агробізнесу, як нової форми функціонування агропромислового комплексу. *Агробізнес* – це поняття, яке стосується ринкової економіки, приватної власності, прибутковості. Його характерною рисою є наявність диверсифікованих видів аграрної політики, велика кількість посередників і дистриб'юторів, розширена сфера аграрного сервісу, розгалужена система ринкової інфраструктури. Все це стосується регіонального і локального рівнів.

Водночас агробізнес і АПК поняття не тотожні. АПК – поняття, що функціонує в концепції міжгалузевих комплексів, у якій головним є виробничо-технологічна взаємозв'язаність різних галузей. Агробізнес може функціонувати і без зв'язків міжгалузевих комплексів.

І. І. Ранця і О. І. Шаблій [187] виділяють чотири основні елементи за видами економічної діяльності, представлені конкретними видами бізнесу:

- четвертинна діяльність – агроінформаційна, агронаукова, агроосвітня, агроаудиторська, агроконсалтингова тощо;

- третинна діяльність – агрозаготівельна, агротранспортна, агродистриб'юторська, агроторгова, агротехсервісна, ветеринарна та інші види бізнесу;

- вторинна діяльність – хлібопродуктова, цукроварна, м'ясопродуктова, молокопродуктова, шкіряна, та інші види агробізнесу, що займаються переробкою сільськогосподарської продукції, а також ті види бізнесу, де виготовляються засоби аграрного виробництва – комбікормовий, агромашинобудівний, агробудівельний тощо;

- первинна діяльність - зернова, буряківнича, картоплярська, скотарська, насіннєва тощо.

Будь-яке сільськогосподарське підприємництво є частиною аграрного ринку, який визначає і впливає на розвиток, функціонування та спеціалізацію цього ж підприємства. Дослідження аграрного ринку, як складової частини територіально-виробничої системи, у якій діють специфічні форми територіально-виробничого міжгалузевого й внутрішньогалузевого комбінування підприємств різних галузей, мають враховувати низку теоретичних і практичних положень. Відповідно до позицій системного аналізу, аграрний ринок потрібно розглядати як економічно регульовану систему за декількома аспектами: по-перше, як організаційну структуру з взаємопов'язаними ланками (товаровиробниками, споживачами та інфраструктурою); по-друге, як економічну систему відносин, між складниками якої певної мірою проявляється регулятивна роль держави.

Аграрний ринок – це система установ, відносин, принципів функціонування, яка забезпечує обмінні процеси між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами. При цьому аграрний ринок є компонентом агропромислового ринку, який, крім ринків аграрної продукції,

включає ще ринки сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних матеріалів тощо. Специфіка аграрних ринків зумовлена такими факторами:

- аграрний ринок – один із найгеографічніших ринків, оскільки він розвивається в значній залежності від природно-географічних умов території;
- значна залежність від природно-географічного фактора – клімату: періодичність, циклічність і сезонність виходу продукції;
- високий рівень залежності від погодних умов за інтенсивності виробництва;
- відносна стабільність попиту на сільськогосподарську продукцію;
- велика витратність і технологічна обмеженість тривалого зберігання продукції;
- земля як основний засіб виробництва [21].

1.2. Суспільно-географічні особливості різноукладності у сільському господарстві

Перехід України до нових ринкових умов зумовив трансформаційні зміни, які найперше торкнулися реорганізації форм господарювання. П. О. Сухий [224] зазначає, що процес реорганізації набув вигляду таких основних форм:

- створення орендних кооперативів, які були відносно незалежними підрозділами на базі колишніх колгоспів і радгоспів;
- розширення і зміцнення особистих підсобних господарств, організація сільськогосподарських кооперативів;
- перетворення колгоспів, радгоспів у акціонерні, пайові товариства, спілки й агрофірми, корпорації та холдинги;
- відділення та утворення приватних аграрних селянських і фермерських господарств або кооперативів від колективних сільськогосподарських підприємств.

Упродовж 90-х рр. ХХ ст. у наукових публікаціях, офіційних статистичних виданнях виділяли суспільний і приватні сектори

сільськогосподарського виробництва. Суспільний сектор був представлений державними й колективними сільськогосподарськими підприємствами та новоствореними під час реформування (агрофірми, кооперативи тощо). Приватний сектор представляли фермерські господарства і господарства населення. Диференціація між секторами ґрунтувалася переважно на відмінностях у формах власності на засоби виробництва. Стосовно колективних сільськогосподарських підприємств акцентувалося на спільному використанні приватизованих частин основних засобів (паїв).

У державній статистиці до категорії «сільськогосподарські підприємства» відносяться колективні, державні, міжгосподарські підприємства, підсобні сільські господарства промислових підприємств, приватні та приватно-орендні господарства і селянські (фермерські) господарства. Спільна для них ознака - мета господарської діяльності – одержання доходів від виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До категорії “господарства населення” статистика зараховують підсобні господарства населення та членів колективних садівничих і городницьких товариств, які сільськогосподарську продукцію виробляють насамперед для особистого споживання [22].

Сільськогосподарське підприємство виступає первинним об'єктом виробництва регіону. Воно є формою організації людської діяльності, яка ґрунтується на приватній чи іншій формі власності на засоби виробництва, має свою спеціалізацією і відіграє певну роль у суспільному поділі праці, будучи елементом системи ринкових взаємовідносин, первинною ланкою суспільно-територіального комплексу. Сільськогосподарські підприємства виступають основою виробництва продукції для населення та сировини для промисловості, фундаментом міцної продовольчої бази, що самостійно планують свою діяльність і визначають перспективи розвитку, відповідно до попиту на продукцію, потреби постійного збільшення власного зиску, забезпеченості зайнятості сільського населення [118].

Сільськогосподарське підприємство, як елемент агропромислового комплексу характеризується у роботах М. Д. Пістуна [172], О. І. Шаблія [243],

М. М. Паламарчука [163], Г. В. Балабанова [18], В. П. Нагірної [146], Р. Я. Язиніної [249], Т. Ю. Лужанської [119] та інших. Як зазначає В. Г. Крючков [98], групи сільськогосподарських підприємств із подібними властивостями побудови території, коли комплекси, сільськогосподарських угідь прив'язані до певних природних типів земель, прийнято відносити до того чи іншого типу організації території. Аналіз типів організації території дає змогу критично оцінити сучасну систему використання земель й обґрунтувати шляхи більш повного використання ресурсів під час побудови перспективних типів сільськогосподарських підприємств.

Згідно із законодавчими актами України [63; 64; 65; 66; 67; 68; 69] в аграрному секторі відповідно до форм власності виділяють такі види підприємств: державні, кооперативні, господарські товариства, приватні, малі, спільні та інші.

Державне сільськогосподарське підприємство – підприємство яке повністю або частково належить центральним чи місцевим органам влади і яке використовується державою для виконання економічних та соціальних функцій. Формами державних підприємств - бюджетні підприємства та державні корпорації.

Приватне підприємство – підприємство, засноване на власності юридичної (фізичної) особи, яка бере участь на себе ризик, пов'язаний із власністю та її використанням, присвоює весь прибуток і несе всі витрати. Приватне підприємство має право найму робочої сили з дотриманням відповідного законодавства України. Водночас у ньому не є обов'язковою особиста праця засновника.

Одна з найістотніших особливостей приватного сільськогосподарського підприємства – схильність співпрацювати з ним комерційних банківських структур, вітчизняних і зарубіжних інвесторів, які надаватимуть йому власний капітал з більшою зацікавленістю, ніж до колективних підприємств.

Колективне сільськогосподарське підприємство – добровільне статутне об'єднання громадян в самостійне підприємство для спільного ведення

виробництва на основі об'єднання у колективну власність (трудового колективу) особистих земельних і майнових паїв та колективної праці.

Колективні сільськогосподарські підприємства поділяються на: товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю і товариства з повною відповідальністю.

Товариство з обмеженою відповідальністю – підприємство, створене на засадах угоди між юридичними особами і громадянами через об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку, яке має статутний фонд, розділений на частки у розмірах, вказаних установчими документами.

Товариство з додатковою відповідальністю – визначається як юридична особа, створена на засадах угоди між юридичними особами та громадянами шляхом об'єднання їх майна, розміри якого визначені установчими документами та підприємницькою діяльністю з метою одержання прибутку. На відміну від товариства з обмеженою відповідальністю, учасники товариства з додатковою відповідальністю несуть відповідальність за його зобов'язання (борги) своїми внесками до статутного фонду, а при їх нестачі – додатково власним майном в однаковому для всіх учасників (пропорційному внеску кожного учасника) розмірі.

Переваги цієї організаційно-правової форми підсилюються наявністю додаткової відповідальності, що підвищує довіру до цих підприємств з боку кредиторів та інших партнерів, оскільки його учасники зацікавлені не лише в успішній діяльності товариства, а й збереженні власного майна.

Товариство з повною відповідальністю – підприємство, створене на засадах угоди між юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язання товариства всім своїм майном.

Переваги цієї організаційно-правової форми полягають у наявності повної солідарної відповідальності учасників, що підвищує довіру до цих підприємств з боку кредиторів та інших партнерів.

Акціонерне товариство – підприємство, створене на засадах угоди між юридичними особами і громадянами через об'єднання прибутку, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості й несе відповідальність за зобов'язаннями лише майном товариства.

Акціонерне товариство може бути двох видів: 1) відкрите, акції якого розповсюджуються вільно без обмежень для придбання; 2) закрите, акції якого розповсюджуються лише між засновниками.

Сільськогосподарський кооператив – форма організації виробництва у вигляді добровільного об'єднання юридичних і фізичних осіб створена на підставі вільного волевиявлення шляхом утворення нової юридичної особи на засадах членства, участі свої членів у його діяльності й об'єднання пайових внесків з метою ведення сільськогосподарської діяльності та обслуговування переважно свої членів.

Кооперативи в сільськогосподарському виробництві можуть бути виробничі і обслуговуючі.

Сільськогосподарський виробничий кооператив – підприємство, створене для спільного виробництва продукції сільського господарства з обов'язковою трудовою участю в його діяльності з метою одержання прибутку.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це підприємство, створене для здійснення обслуговування переважно членів кооперативу на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва переважно на безприбутковій основі. Залежно від виду діяльності вони поділяються на: переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні, кредитні, обліково-аудитні та інші. У разі поєднання кількох видів діяльності створюються багатофункціональні кооперативи.

Поряд із цими видами можуть створюватися й інші види підприємств: індивідуальне, сімейне, мале, спільне тощо.

Індивідуальне – засноване на основі приватної власності фізичної особи та включно її особистої праці.

Сімейне – ґрунтується на основі приватної власності членів сім'ї на засоби виробництва, що проживають разом і ведуть спільно своє господарство.

Мале – організоване фізичними чи юридичними особами приватної власності на засоби виробництва або орендованого майна з невеликим обсягом господарського обороту з обмеженою кількістю працівників (до 50 осіб).

Роль і місце малого підприємництва в національній економіці визначається тим, що воно є основою дрібного виробництва, забезпечує швидку окупність затрат, свободу ринкового вибору, забезпечує насичення ринку товарами, послугами та додатковими робочими місцями, сприяє послабленню монополізму в економіці.

Спільне – створюється на базі об'єднання власності (майна) різних країн (змішана форма власності) з розподілом прибутків пропорційно до вкладеного капіталу. Спільні підприємства одна із форм співробітництва українських підприємств з іноземними партнерами. Вони можуть бути зареєстровані як в Україні, так і закордоном.

Важливе значення при дослідженні сільськогосподарських підприємств має застосування не лише типізації за організаційно-правовою ознакою, але й інших класифікаційних та типологічних ознак.

Найчастіше класифікують сільськогосподарські підприємства за чисельністю працівників та обсягом валового доходу підприємства. Сільськогосподарські підприємства класифікують наступним чином:

- малими визнаються підприємства, у яких середньооблікова чисельність працівників за рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми, еквівалентної п'ятистам тисячам євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні;
- великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працівників за рік перевищує тисячу осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму

еквівалентну п'яти мільйонам євро за середньорічним курсом Національного банку України щодо гривні;

- усі інші підприємства – середні [22].

В умовах формування ринкових відносин в аграрному секторі економіки важливу роль відіграє типізація сільськогосподарських підприємств, як первинних виробничих одиниць. Аналіз літературних джерел [119; 198; 224] показав, що відсутня єдина типізація сільськогосподарських підприємств. На нашу думку, їх можна типізувати за ознаками що представлені у таблиці 1.2.

У процесі агропромислової інтеграції між господарськими структурами та об'єктами формується принципово нова система міжгалузевих зв'язків, яка торкається не лише основної виробничої діяльності, а й сфери виробничого та соціального обслуговування агропромислового виробництва.

Господарський характер агропромислового формування визначається синтезом у межах аграрного підприємства спеціалізованої галузі сільського господарства, мініпереробної галузі промисловості й торгівлі кінцевою продукцією (як у свіжому вигляді, так і після промислової переробки сировини). Зазвичай, кожна інтегрована галузь (виробництво сировини, її переробка, реалізація) – внутрішні структурні одиниці. Господарські агропромислові формування представлені агроторговими та агропромисловими підприємствами та агрофірмами.

Новою формою господарювання у агропромисловому комплексі є *агрокластери*. Теоретичні та практичні аспекти кластеру досліджують багато вітчизняними та зарубіжними науковців і трактують дану категорію по різному. Однак переважно всі визначають кластер як об'єднання підприємств за територіально-галузевою ознакою, які співпрацюючи, сприяють зростанню власної конкурентоспроможності. Наголошуючи на територіальній ознаці ідентифікації кластера, вчені наголошують важливість їх створення для соціально-економічного розвитку регіону [22].

Таблиця 1.2.

Типи сільськогосподарських підприємств

Ознака типізації	Типи сільськогосподарських підприємств
1. За географічним положенням:	- приміські (до 50 км до обласного центру), - центральні (50-150 км до обласного центру), - віддалені (більше 150 км до обласного центру).
2. За історією виникнення:	- старі (що не змінили свого статусу з 1945 до 1965 р.), - молоді (утворені з 1965 до 1990 рр.), - нові (утворені чи реорганізовані з 1990 р.).
3. За транспортно-географічним положенням:	- поблизу залізничних шляхів, - поблизу автомобільних шляхів, - поблизу водних шляхів, - поблизу шляхів міжнародного значення, - поблизу шляхів державного значення, - поблизу шляхів обласного значення, - поблизу шляхів районного значення.
4. За широтою переробки сировини:	- повної переробки, - неповної переробки (без однієї переробної галузі), - часткової переробки (тільки одна переробна галузь), - без переробки.
5. За наявністю сервісу:	- полісервісні, - моносервісні, - сервіс відсутній.
6. За ступенем промисловості:	- аграрні, - агропромислові.
7. За спеціалізацією:	- вузькоспеціалізовані, - глибокоспеціалізовані, - спеціалізовані, - багатоспеціалізовані.
8. За інвестиційною привабливістю:	- сильнопривабливі, - середньопривабливі, - низькопривабливі.
9. За формою інвестування:	- спільні підприємства, - підприємства іноземного інвестора.
10. За територіальним розміщенням:	- зональні, - районні, - міжрайонні.
11. За масштабами охоплення ринків:	- міжнародні, - державні, - регіональні, - місцеві.
12. За функцією:	- основні, - паралельні, - додаткові, - обслуговуючі, - супутні.
13. За видом утворення та формування статутного фонду підприємства:	- унітарні, - корпоративні.

Джерело: сформовано автором на основі [118, 194].

Поняття “кластер” – відносно нове у суспільно-географічній науці і немає чіткого визначення, оскільки ця форма господарювання не є чітко окресленою як організаційно-правова форма і дуже часто такі структурні елементи взаємодіють між собою на договірних відносинах, проте між собою не закріплені юридично.

До наукового вжитку термін “кластер” ввів американський економіст М.Портер. Вчений визначає кластер, як групу географічно сусідніх взаємопов’язаних компаній і пов’язаних з ними організацій, які діють в окремій сфері і характеризуються спільною діяльністю і взаємодіючи один з одним. [257].

Економісти стверджують, що галузева кластеризація зводиться до правил “чотирьох К”: концентрації підприємств в одному географічному районі; кооперації з високим рівнем розвитку; підвищенні конкурентоспроможності продукції; завоюванні й отриманні клієнтів [24].

Кластерна організація розвитку агропромислового виробництва передбачає формування на певній території замкнутих циклів: виробництво, зберігання, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції на засадах інтеграції з використанням механізмів кооперації та корпоратизації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості [240].

Кластерні об’єднання – на сьогоднішній день є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, форм регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, які скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Об’єднання у кластери формують специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, а отже, виконують функції структуроутворюючих елементів глобальної системи [91].

Досі не існує єдиної системи класифікації кластерів, що ускладнює процес їхньої ідентифікації та більш детального вивчення. Проте найбільш всезагальною та широкоживаною вважається наступна класифікація кластерів.

Класифікація кластерних структур

За класифікаційними ознаками виділяють наступні кластерні структури:

1. *За типом партнерських відносин:*

Формальні і неформальні кластери – це кластери, де відносини є обов’язково договірними. Найчастіше в їх основі створюється вищий неурядовий громадський орган Рада кластера, який приймає всі стратегічні рішення. Кластери переважно є неформальними структурами [91].

2. *За географічним розташуванням:*

- локальні кластери – об’єднання з підприємств одного міста,
- регіональні кластери – об’єднання з підприємств окремого регіону,
- національні кластери – об’єднання підприємств різних регіонів країни,
- міжнародні кластери – об’єднання підприємств різних країн,
- транскордонні кластери – побудовані на використанні конкурентних переваг співробітництва між підприємствами сусідніх країн.

3. *За масштабом впливу:*

- мікрокластери – рівень суб’єкта господарювання,
- мезокластери – рівень регіону,
- макрокластери – рівень країни,
- мегакластери – рівень декількох країн.

4. *За напрямом інтеграційних відносин:*

- вертикальні – відносини з індивідуальними покупцями і постачальниками, які базуються на персональних контрактах або контактах;
- горизонтальні – відносини з іншими суб’єктами господарювання;
- змішані – найпоширеніша форма [206].

5. *За галузевою специфікою:*

- дискретні кластери – підприємства, що виробляють продукти та складаються з дискретних компонентів (автомобілебудування, авіаційна промисловість, суднобудування, інші галузі машинобудівного комплексу, організації будівельної галузі і виробництва будівельних матеріалів);
- процесні кластери – утворюються підприємствами так званих процесних галузей: хімічної, металургійної, харчової, целюлозно-паперової промисловості, сільського господарства;

- інноваційні кластери – розвиваються у секторах: нові технології, біотехнології, нові матеріали. Включають велику кількість нових компаній, що виникають в процесі комерціалізації технологій і результатів наукової діяльності, яка здійснюється у навчальних закладах;

- творчі – пов’язані зі здійсненням творчої діяльності;

- туристичні – складаються з підприємств різних секторів, пов’язаних з обслуговуванням туристів, (готелі, громадське харчування, транспортні підприємства, виробники сувенірної продукції та ін.);

- транспортно-логістичні – комплекс інфраструктури і компаній, що спеціалізуються на зберіганні, супроводженні і доставці вантажів та пасажирів наземних, повітряних, морських, річкових транспортних засобів;

- змішані – можуть поєднувати ознаки кількох видів кластерів [162].

6. За організаційно-економічними ознаками:

- італійські – об’єднання великої кількості малих підприємств для підвищення конкурентоспроможності;

- японські – формуються навколо підприємства-лідера;

- фінські – високий ступінь інновацій, серед обов’язкових учасників – сектор науки;

- американські – висока конкуренція, яка передбачає налагодження тісних взаємозв’язків;

- індійсько-китайські – ключову роль відіграє держава, основна увага зосереджена на іноземні інвестиції, що приносять сучасні технології.

7. За ступенем розвитку:

- на стадії виникнення – деякі учасники агломерації починають кооперувати між собою, реалізуючи спільні можливості;

- ті, що розвиваються – приєднуються нові учасники кластера, формуються формальні або неформальні інститути співпраці;

- зрілі кластери – розвинені зв’язки всередині кластера та налагоджене співробітництво з іншими;

- на стадії трансформації – зі зміною технологій та процесів, можлива трансформація в один або декілька нових кластерів.

На сучасному етапі ринкових відносин у сільському господарстві найпоширенішою різновидністю приватного підприємництва є фермерське господарство. Воно є формою господарювання і являє собою форму підприємництва громадян України, які виявили бажання переважно особистою працею членів господарства виробляти товарну продукцію, переробляти і реалізовувати її. Це означає, що фермерське господарство є підприємством товаровиробником.

Основне концептуальне положення стратегії розвитку фермерства й посилення його ролі в АПК є формування приватних господарств товарного типу, широкий розвиток їх кооперування з виробництва, зберігання, переробки і збуту сільськогосподарської продукції з постачання фермерів засобами виробництва, надання їм сервісних послуг, розвиток фірмової торгівлі.

Становлення фермерства – важливий крок на шляху до більш ефективного входження України у світові ринкові відносини. Соціальна роль фермерських господарств полягає в тому, що відроджується реальний власник землі, відроджуються селянські династії, що в свою чергу покращує демографічну ситуацію на селі.

Виділяють декілька підходів щодо класифікації фермерських господарств, однак розміри є основним критерієм відповідно до якого можна виділити різні класи фермерських господарств. Відповідно до економічної теорії основним показником розмірів будь-якого підприємства є вартість валової продукції. З огляду на сучасні реалії стосовно вказаного показника зазначимо, що в умовах ринкової економіки кожне підприємство скеровує свою діяльність насамперед на завоювання позиції на ринку, охоплення певного його сегменту, а отже цільового ринку. Тобто більш прийнятним виглядало б застосування показника обсягів реалізованої (товарної) продукції, який крім іншого можна оцінити на достовірність [135].

Прийнятою з точки зору обсягів реалізації продукції виглядає класифікація фермерських господарств, підставою для якої є неоподаткований мінімум, з певним корегуванням на сучасний стан розвитку сільського господарства:

- а) дрібні напівтоварні ферми з обсягом товарної продукції до 5100 грн.;
- б) дрібні товарні ферми з обсягом товарної продукції від 5101 до 17000 грн.;
- в) середні господарства – від 17001 до 51000 грн.;
- г) великі господарства – від 51001 до 170000 грн.;
- д) дуже великі (крупні) господарства – понад 170 тис. грн.

Більш прийнята в сучасних умовах і відповідно до сформованої статистичної звітності є градація фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь в розрахунку на одне господарство, гектарів: I-до 3; II – 4-10; III – 11-20, IV – 21-30; V – 31-50; VI – 51-100; VII – 101-200; VIII – 201-500; IX – 501-1000; X – 1001-2500; XI – понад 2500 [234]. Окремо обліковуються господарства, які не мають земельних площ. Відповідно до законодавства не визначено нижньої межі земельних розмірів фермерських господарств, а стосовно верхньої, то вони обмежуються 50 га ріллі і 100 га усіх земель. Однак, створення на базі колективних господарств нових фермерських господарств, зміни стосовно землекористування, передбачені в указі Президента України від 3 грудня 1999 року та в інших нормативних актах, фактично знівелювали верхню границю земельни площ у фермерських господарств [61; 149].

Є декілька критеріїв, які дають змогу типізувати фермерські господарства:

- організація виробництва;
- ступінь інтеграції з іншими аграрними формуваннями;
- характер трудового потенціалу;
- відносини стосовно землі й засобів виробництва.

За формою організації виробництва, на думку С. М. Ониська і В. В. Липчук [156] можна виділити такі типи ферм: *сімейні господарства*, голови яких разом зі своїми сім'ями керують всією діяльністю ферм, здійснюють капіталовкладення та отримують прибуток переважно як результат від застосування власної праці та

праці членів своєї сім'ї; *міжсімейні (спільні)* господарства, які утворені через об'єднання земельних ділянок і капіталу двох та більше господарств для здійснення підприємницької діяльності в більших обсягах; *малі кооперативи сімейних господарств*, майно яких формується на правах спільної пайової власності, а управління здійснює виборна особа, звільнена від основної роботи в кооперативі.

За ступенем інтеграції фермерських господарств з іншими аграрними формуваннями виділяють такі типи: *самостійне господарство* – самостійно проводить господарську діяльність, а відносини з партнерами будуються на паритетних засадах. Найпоширеніший тип фермерського господарства – *фермерське господарство, як структурний підрозділ іншого господарства*, і свою діяльність проводить на основі оренди, хоча самостійно формує виробничу програму і її реалізовує, але використовує допомогу господарства. Такий тип фермерських господарств був властивий на перших етапах становлення фермерства і, очевидно, залишився в минулому; *селянське (фермерське) господарство є повноправним членом кооперативу*, сформованого для спільного ведення виробництва, переробки чи реалізації продукції, матеріально-технічного постачання чи агросервісного обслуговування.

За характеристикою трудового потенціалу фермерського господарства та зайнятих в ньому на сьогодні можна виділити такі типи фермерських господарств:

1. *Одноосібні господарства*, у яких працює одна особа – фермер, хоч не виключено залучення в період масових робіт інших членів його сім'ї. Ферма виступає основним джерелом доходу його власника, яка гарантує йому повну зайнятість, проте не завжди гарантує забезпечення прожиткового мінімуму сім'ї.

2. *Сімейні фермерські господарства*, у яких управління здійснюється засновником, не обов'язково головою сім'ї. До роботи в господарстві постійно залучаються працездатні члени сім'ї, досить часто пенсіонери, діти. В сукупному доході фермерської сім'ї переважають доходи від зайняття фермерством. Існує також сезонний найм робочої сили.

3. *Капіталістично-трудо́ві фермерські господарства*, у яких поєднується праця членів сім'ї фермера й постійної та сезонної найманої сили. Це, як правило, великі ферми, де переважають затрати праці найманих постійних працівників, але управління господарством здійснює або фермер, або призначений ним менеджер.

4. *Капіталістичні фермерські господарства*, управління якими здійснюють фермери, а всі виробничі процеси проводять наймані працівники. Це великі за розмірами та високо механізовані господарства, створені, переважно внаслідок трансформації колишніх колективних господарств у фермерські. Сьогодні частка таких господарств зростає завдяки розширенню орендних земельних та майнових паїв і ця тенденція перспективна.

Залежно від права власності на землю та інші засоби виробництва можна виділити такі типи фермерських господарств: господарства, у яких фермер є власником землі і всіх засобів виробництва; господарства, в яких фермер є власником частини землі (іншою користується на певних умовах) і власником всіх засобів виробництва, сформованих переважно в процесі заняття цією діяльністю; господарства, в яких використовуються орендовані засоби виробництва і земля (площа землі в розмірі середньої земельної частки є приватною власністю фермера); господарства, в яких використовуються як власні так і орендовані засоби виробництва і земля; господарства, в яких поєднується приватна і колективна форми власності на землю та засоби виробництва.

Однією з важливих складових класифікації є поділ господарств за *характером виробництва*. За цією класифікаційною ознакою виділяються: аграрні (займаються лише виробництвом продукції рослинництва і тваринництва); аграрно-промислові (поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції, здійснюється її переробка – консервування, виробництво борошно-круп'яних, м'ясо-ковбасних, молочних виробів, олії та домашніх напоїв); аграрно-сервісні (господарства в структурі виробничої діяльності яких, поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції, здійснюється надання відповідних послуг і консультацій як усередині, так і поза межами власного господарства – обробіток землі, збір урожаю, догляд за садовими насадженнями й агрономічні консультації,

послуги із заготівлі, зберігання та збуту продукції, розвиток сільського (зеленого туризму).

Окрім вище названих озац, за яким проводять типологію фермерських господарств М.Д. Заячук відмічає наступні [76, 179-183]:

- *за часом утворення*: фермерські господарства першого етапу (1992 – 1995рр), фермерські господарства другого етапу (1996 – 1999 рр), фермерські господарства третього етапу (2000 – 2005 рр), фермерські господарства четвертого етапу (2005 рік і до сьогодні);

- *за глибиною спеціалізації*: моногалузеві (фермерські господарства, що спеціалізуються на виробництві одного виду продукції); бігалузеві (фермерські господарства, які спеціалізуються на виробництві двох видів продукції); багатогалузеві (здійснюють виробництво продукції більше двох видів).

- *за рентабельністю*: високорентабельні (господарства з рівнем рентабельності понад 40 %), пересічної рентабельності (15-40 %), низькорентабельні (1-15 %), збиткові (рівень рентабельності становить менше 1 %).

Складовою частиною аграрного сектора України є господарства населення. Державна статистика відносить до них особисті підсобні господарства громадян та господарства членів колективних садівничих і городницьких товариств. Майже все сільське населення і частина міського мають особисті підсобні господарства – сім'я на відведеній їй у власність, постійне чи тимчасове користування ділянці землі виробляє продукцію. Колективні сади та городи є формою землекористування, згідно якої земля відводиться колективам громадян (як правило, міських жителів), організованих переважно на кооперативних засадах для дачного будівництва, садівництва, городництва[22].

Відповідно до Закону України “Про особисте селянське господарство” від 15 травня 2003 року [67], ці господарства іменуються, як особисті селянські господарства. Економічна їх функція полягає в тому, що продукція, яку вони виробляють, на сьогодні є значною складовою продовольчого балансу країни. Реалізація частини цієї продукції – важливе джерело грошових надходжень для

багатьох селянських сімей. Сьогодні особисті селянські господарства є сферою мобілізації трудових і фінансових ресурсів сільського населення, яке недостатньо задіяне в інших видах діяльності.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності, проте особисті селянські господарства підлягають обліку відповідними сільськими, селищними, міськими радами. У зв'язку з чим вони входять у сферу законодавчого регулювання.

Водночас особисті селянські господарства (ОСГ) не можна вважати формою сільськогосподарського виробництва, яка повинна відігравати провідну роль у перспективній організаційній структурі галузі. Це пов'язано з непристосованістю дрібних господарств до застосування сучасних прогресивних технологій виробництва сільськогосподарської продукції.

Сільськогосподарські підприємства надають особистим селянським господарствам (ОСГ) різноманітні послуги, з яких найпоширеніші – виконання технікою підприємств окремих агротехнічних робіт, зооветеринарне обслуговування поголів'я тварин, що утримуються в них. Потреба в такій співпраці зростає відповідно до розширення потенціалу особистих селянських господарств.

Особисті селянські господарства є основою його достатку в сільській місцевості. Часто вони є основною сферою зайнятості сільських жителів. Однак, крім чисто виробничої, вони виконують також соціальні та духовні функції. Саме в цих господарствах відбувається процес відтворення трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств, тут формується життєва позиція підростаючого покоління.

Сутність домогосподарств розкривається через функції, які вони виконують в економічному розвитку суспільства (рис. 1.2). Головні з них такі: споживання, постачання чинників виробництва, заощадження.

Враховуючи те, що особисті селянські господарства належать до приватної форми господарювання, займаються в основному виробництвом сільськогосподарської продукції і в переважній більшості функціонують у

сільській місцевості, тому для кращого їх дослідження варто розглянути цю категорію господарювання через різні класифікаційні та типологічні ознаки.

На основі дослідження наукових розробок, зокрема П. О. Сухого [224], можна визначити, що основною класифікаційною ознакою особистих селянських господарств є розмір земельних наділів. За цим критерієм виділяють дрібні (0,25 га), малі (0,26-0,5 га), середні (0,51-1,0 га), великі (1,0-2,0 га), крупні (2,01 га і більше) підсобні господарства населення [197].

Комплексні дослідження особистих селянських господарств, як основного товаровиробника сільськогосподарської продукції дають підстави типізувати їх за такими ознаками: характером організації, географічним положенням (місцем розташування), виробничим напрямом, рівнем спеціалізації, характером виробництва, рівнем товарності, часом виникнення (додаток А).

Рис.1.2. Функції особистих селянських господарств [160].

За організаційною структурою особисті селянські господарства поділяються на: одноосібні, сімейні та між сімейні. *Одноосібними* – вважаються господарства, агровиробнича діяльність у яких здійснюється, зазвичай, однією особою працездатного віку. До *сімейних* належать господарства, основну виробничу діяльність у яких здійснюють члени сім'ї працездатного віку, разом чи окремо. *Міжсімейні* – особисті селянські господарства, як соціальні утворення, які ґрунтуються на сукупності осіб (або ж декількох сімей), які здійснюють сільськогосподарську діяльність спільно (окремо) на земельній ділянці, яка, як правило перебуває у власності старших членів родини (батьків).

Важлива класифікаційна ознака – географічне положення. Переважна більшість особистих селянських господарств (господарські будівлі та земельні наділи) знаходяться безпосередньо в межах поселень. Збільшення земельних наділів і виділення земельних паїв в натурі призвело до значної «розпорошеності» масивів. Частина земельних ділянок розміщені безпосередньо біля будинків, окремі з них на зовнішніх межах поселень, а земельні паї, які виділені громадянам для ведення приватного сільськогосподарського виробництва, розташовані на окраїнах, перебуваючи в адміністративних межах поселень, або ж поза ними.

Саме тому відповідно до типізаційної ознаки особисті селянські господарства доцільно згрупувати як: *внутріпоселенські* – (знаходяться в межах обжитої частини населеного пункту); *присадибні* (знаходяться біля будинку, становлять як правило один земельний масив); *окраїнні* (безпосередньо межують із населеними пунктами, їх старообжитою частиною); *зовнішньопоселенські* (знаходяться віддалено від самого поселення, але в адміністративних межах населеного пункту); *змішаного типу* (одна із земельних ділянок, що належать власнику знаходиться поза межами його постійного проживання).

Поділ ОСГ за *виробничим профілем* може бути здійснений як за вартістю виробленої валової (товарної) продукції, або ж відповідною величиною показників виробництва продукції рослинництва і тваринництва, вираженою в умовних (перевідних) одиницях. Відповідно до зазначеного, в господарствах населення може переважати рослинницька або ж тваринницька спеціалізація та

нечітко виражені перехідні форми виробничого профілю: *рослинницько-тваринницькі* чи навпаки.

Залежно від виробничого профілю (напряму) ОСГ також можуть класифікуватись за *рівнем (глибиною) спеціалізації*. Проведені дослідження дозволяють виділити: вузькоспеціалізовані господарства – такі, виробляють один домінуювальний вид сільськогосподарської продукції. До цієї групи варто віднести господарства, що спеціалізуються на вирощуванні овочів (переважно закритого ґрунту), ранньому картоплярстві, ягідництві та садівництві. Спеціалізованими вважають ОСГ із переважанням двох, рідше трьох, провідних галузей. В умовах початкового етапу формування ринкових відносин на селі більшість господарств населення не має чітко вираженої спеціалізації. Виробництво продукції та його масштаби залежать від кон'юктури агроринку, можливостей реалізації надлишків сільгосппродукції та власних потреб членів домогосподарств в продуктах харчування. Саме тому переважну більшість особистих селянських господарств можна віднести до різнопрофільних (без чітко вираженої спеціалізації) [59].

Функціонування будь-якої форми господарювання в ринкових умовах передбачає не лише самозабезпечення її власників продукцією, але й ставить за мету частину (більшість) виробленої сировини та продукції реалізувати на аграрному ринку для отримання додаткових (основних) грошових доходів – насамперед і через складну праце ресурсну ситуацію на селі. Дослідження підсобних господарств населення дають змогу в їх загальному масиві за *показником товарності (рівнем реалізації продукції)* виділити такі категорії: *натуральні (споживчі)* – господарства в яких понад 85 % виробленої продукції споживають їх власники та членами родин; *напівнатуральні* – господарства, в яких від 70 % до 85 % продукції використовується для власних потреб; *товарно-натуральні (натурально-товарні)* – збут продукції в цій категорії господарств може досягати від половини до двох третіх обсягів її виробництва, а виручка від її реалізації все ще залишається додатковим джерелом грошових надходжень їх власників; *товарні та високотоварні* господарства – категорії господарств, у яких метою виробництва аграрної продукції є отримання основних надходжень до

бюджету родини. Зазвичай, частка продукції, що залишається в них для власних потреб, не перевищує 10-15 %.

За часом виникнення ОСГ доцільно класифікувати як: *історичні, нові, новітні*. *Історичними* вважають господарства населення, які існують тривалий час у межах найбільш освоєних частин населених пунктів. До категорії *нових* належать особисті господарства населення, які утворилися з початком запровадження земельної реформи на окраїнах поселень. *Новітні (новоутворені)* – господарства, що функціонують на виділених їх власникам земельних наділах з перспективою житлової забудови. Ця категорія господарств доволі інтенсивно розвивається навколо міських поселень, а виробництво сільськогосподарської продукції в них незначне з переважанням садівництва, овочівництва та вирощуванням квітів і декоративних рослин.

Отже, трансформаційні процеси що відбулися у 90-х рр. ХХ ст. призвели до багатоукладності у сільському господарстві. Виділяють три основні категорії господарювання: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та особисті селянські господарства. Усі вони функціонують на основі трьох форм власності (державної, колективної та приватної), що дає змогу власникам засобів виробництва вибирати ефективніші форми господарювання при певних економічно-виробничих умовах. Удосконалена класифікація і типізація сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та особистих селянських господарств повніше розкриває особливості функціонування різноукладності у сільському господарстві регіону.

1.3. Методи, методичні основи та підходи суспільно-географічного вивчення трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва

Дослідження трансформаційних процесів у сільському господарстві є складним процесом, що включає різні підходи та етапи. Проводячи суспільно-географічне дослідження аграрних трансформацій у різних категоріях господарств потрібно враховувати наступне:

- кожна одиниця будь-якої категорії господарювання є низовим елементом зосередження певних видів сільськогосподарського виробництва, які тісно пов'язані з природним середовищем і територіальними зв'язками з іншими компонентами господарської діяльності;

- кожна одиниця виробництва синтезує в собі найважливіші природні та соціально-економічні фактори господарської діяльності на території;

- сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства виступають основними формами просторової організації сільськогосподарського виробництва;

- кожна категорія господарювання відображає не тільки виробничу спеціалізацію, але й організаційно-правову форму господарювання та тип власності.

Методичними основами дослідження сільського господарського виробництва, в тому числі і аграрними трансформаціями займалися ряд вчених, а саме: Г.В. Балабанов [18], П.П. Борщевський [27], В.С. Грицку [45], М.Д. Заячук [76], І.Ф. Мукомель [143], В.П. Нагірна [145; 146], М.М. Паламарчук [163], М.Д. Пістун [172], А.Н. Ракітніков [186], П.О. Сухий [224], А. Саркісов [201], Р.А. Язиніна [249] та інші. У процесі вивчення трансформаційних процесів у різних категоріях господарств застосовувались наступні методологічні принципи.

У дослідженнях трансформаційних змін у сільському господарстві можна виділити чотири етапи: підготовчий, виявлення впливу природно- і суспільно-географічних умов і факторів, системно-структурний аналіз, обґрунтування перспектив розвитку сільського господарства у різних категоріях господарювання (рис. 1.3.).

На *підготовчому* етапі здійснюється вибір та обґрунтування теми дослідження, формулюється об'єкт та предмет дослідження, визначається мета та завдання, попередньо вибираються основні методи дослідження тощо. На даному етапі розробляється понятійно-термінологічний апарат, розкривається суть

Рис. 1.3. Етапи дослідження сучасних трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва

досліджуваного об'єкту, проводиться класифікація та типологія за різними ознаками категорій господарств та визначається їх роль у сільськогосподарському виробництві регіону.

Важливого значення має огляд літературних та картографічних джерел щодо вибраної теми та об'єкта дослідження. Усі наукові праці, які стосуються вивчення трансформаційних змін можна поділити на теоретичні та ті, які присвячені аналізу трансформацій в Україні та в її регіонах, зокрема і у Волинській області.

На *другому* етапі дослідження вивчається вплив різноманітних умов і факторів на формування сільського господарства та на трансформаційні процеси у ньому.

Для кращого розуміння аграрних трансформаційних процесів потрібно розглянути історичні особливості та стадії розвитку сільського господарства на території Волинської області.

Вагомого значення набуває дослідження природно-географічних факторів, оскільки саме вони визначають формування і функціонування сільського господарства та розміщення різних форм господарювання. Важливо виявити показники рельєфу, а саме крутизну схилів та особливості мікрорельєфу. Вплив рельєфу проявляється через розміщення і конфігурацію сільськогосподарських угідь та способи оранки. Наступним важливим фактором є кліматичні умови території, а саме: сума позитивних температур повітря, тривалість вегетаційного періоду, середні температури найтеплішого та найхолоднішого місяців, середньорічні температури повітря, кількість опадів, тривалість без морозного періоду, висота снігового покриву тощо.

Одним із вирішальних факторів, що визначають розвиток сільського господарства є ґрунтові ресурси. Проте досліджуючи розвиток сільського господарства краще вивчати агроґрунтове районування території, оскільки ґрунти при такому підході розглядаються з точки зору аграрного виробництва.

Важливе значення має дослідження земельних ресурсів, рівень використання яких найповніше розкривається через структуру земельного фонду.

Таке дослідження перш за все вимагає виявлення землекористувачів за різними категоріями господарств та їх кількісним співвідношенням.

Напрями трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві визначаються суспільно-географічними факторами, до яких належать: економіко-географічне положення території, демографічний та трудовий потенціал, розселення населення, рівень та динаміка забезпечення матеріально-технічною базою різних категорій господарств, кількість та структура інвестицій, рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури тощо.

Важливе значення має третій – *системно-структурний* етап дослідження трансформаційних процесів у сільському господарстві в різних категоріях господарств. Саме цей етап потребує використання цілого ряду підходів і спеціальних методів.

У першу чергу при вивченні аграрних трансформацій у кожній категорії господарств розглядаються наступні показники:

- кількість та динаміка кількості різних типів сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та підсобних господарств населення;
- середні розміри сільськогосподарських угідь кожної категорії господарств;
- структура посівної площі та її трансформація;
- частка виробництва сільськогосподарської продукції кожною категорією господарств;
- виробництво та динаміка виробництва сільськогосподарських культур, їх валові збори, посівна площа та середні показники урожайності та їх територіальні відмінності у кожній категорії господарств;
- динаміка поголів'я тварин, виробництва тваринницької продукції у різних категоріях господарств та їх регіональні відмінності;
- рівень рентабельності виробництва рослинницької та тваринницької продукції у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах;

- визначення додаткових функцій сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств.

На даному етапі дослідження важливо встановити зв'язки між різними категоріями господарств, та як ці зв'язки впливають на їх функціонування. При цьому доцільно виявити основні господарства, додаткові та обслуговуючі.

Важливого значення має етап встановлення територіальної структури сільського господарства в різних категоріях господарства на основі їх сучасного функціонування та перспектив розвитку. При визначенні територіальної структури основними показниками є індекси спеціалізації та локалізації, а також групи показників, що визначають сучасний стан функціонування різних форм господарювання у кожному районі області.

На завершальному, *четвертому*, етапі здійснюється прогноз розвитку функціонування різних типів господарювання у сільському господарстві регіону. Робиться прогноз розвитку різних типів сільськогосподарських підприємств, виокремлюються найоптимальніші шляхи їх господарювання.

Аграрні трансформаційні зміни – це складна суспільно-географічна категорія, яка потребує при дослідженні системи загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

Світоглядну функцію при дослідженні виконує метод матеріалістичної діалектики. Практичне використання його полягає в умінні науково вибрати об'єкт дослідження, проаналізувати його та узагальнити факти і явища об'єктивної сучасної аграрної дійсності, передбачити перспективи розвитку, правильно робити висновки і вміти їх застосовувати їх у своїй практичній діяльності. Цей метод не тільки визначає загальний підхід до трансформаційних змін, але й є основою для використання ряду специфічних міждисциплінарних та спеціальних методів дослідження, що використовуються для вивчення трансформаційних процесів у сільському господарстві, його комплексно-пропорційного розвитку [172].

У процесі дослідження трансформаційних процесів використовувалися загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, історичний, індукції, дедукції,

статистичний метод, моделювання, описовий, класифікації та типології, системний, ідеалізації, формалізації тощо. Серед специфічних конкретно-наукових методів, характерних саме для географічних досліджень відзначимо порівняльно-географічний, картографічний, метод районування та ін.

Загальнонаукові методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу, ідеалізації, формалізації є основою для всього дослідження. Елементи та прийоми цих методів, тією чи іншою мірою присутні в усіх конкретно-наукових та спеціальних методах.

Принцип територіальності. Даний принцип є невід'ємною частиною суспільно-географічного дослідження і його суть полягає у тому, що сільське господарство прив'язане до конкретної території і на його формування та розвиток впливають фактори, що мають певне територіальне поширення.

Принцип системного підходу до дослідження трансформаційних процесів у сільському господарстві полягає в розкритті процесів розвитку аграрної сфери економіки, як системи виробництва, що мають між собою взаємозв'язок.

Принцип ретроспективного та перспективного аналізу полягає у розкритті суті певного явища з позицій динаміки та постійних якісних та кількісних змін у системі.

Принцип урахування причинно-наслідкових зв'язків полягає в об'єктивній зумовленості всіх явищ природи та суспільства. Кожне явище має свої причинно-наслідкові зв'язки, тому й досліджувати певні процеси та явища потрібно з позицій пошуку причин та можливих наслідків, побудови системи закономірностей, що впливають із досліджень динаміки та виявлення тенденцій розвитку досліджуваного об'єкта. Цей принцип дає змогу дослідникові виявити об'єктивні та суб'єктивні причини ходу певних процесів, що впливають та зумовлюють розвиток досліджуваного об'єкта [201].

Принцип поєднання територіального та галузевого аналізу. Цей принцип дає змогу проаналізувати територіальні відмінності та виявити диспропорції між галузями у сільському господарстві.

Принцип урахування економічної доцільності полягає у визначенні практичної реалізації дослідження, оскільки кожне економічне явище має свою значущість для господарського комплексу різного ієрархічного рівня.

Принцип продовольчої безпеки. Цей принцип дає змогу у більшій мірі дослідити ті галузі сільського господарства які формують продовольчий потенціал держави і статті експорту.

Принцип екологічної безпеки спирається на обґрунтуванні норм сільськогосподарського виробництва, його вплив на навколишнє середовище, особливо що стосується землеробства.

Принцип запровадження науково-інноваційних методів управління сільським господарством. Суть даного принципу полягає у запровадженні та застосуванні науково-інноваційного прогресу в сільському господарстві.

Принцип формування агропромислових кластерів. Досвід зарубіжних держав свідчить про ефективність запровадження технологій кластерного підходу до організації та розвитку окремих виробництв, зокрема в продовольчій сфері. Формування засад створення агропромислових кластерів на території основних аграрних регіонів має стати пріоритетним. Застосуванням цього принципу ґрунтується на визначенні основних методичних параметрів та особливостей обґрунтування створення агропромислових кластерів.

Принцип змін у землеволодінні та землекористуванні. Запровадження ринкових механізмів розвитку сільського господарства зумовило перерозподіл власників і користувачів земельних ресурсів, зокрема сільськогосподарських угідь, з'явилась нова форма у системі землеволодіння та землекористування – оренда землі. Тому важливо під час дослідження трансформаційних змін врахувати цей елемент як важливу умову сучасного функціонування сільськогосподарського виробництва.

Важливим під час дослідження трансформаційних змін у сільському господарстві, як географічної категорії є застосування *суспільно-географічного* підходу. Його сутність полягає у дослідженні трансформацій територіальної організації сільського господарства регіону, при цьому, трансформаційні зміни

сільськогосподарського виробництва розглядаються як структурний елемент трансформацій господарського комплексу регіону. В основі цього підходу до дослідження проблем територіальної трансформації сільського господарства покладено міжгалузевий та територіальний аналіз, за яким передбачається аналіз не тільки економічних, а й соціальних аспектів, які розглядаються в діалектичній єдності. Застосування суспільно-географічного підходу дає змогу визначити територіальні відмінності характеру змін у сільському господарстві на різних територіально-ієрархічних рівнях, пояснити ці відмінності з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Проте багатоаспектність функціонування сільського господарства як складного об'єкта суспільно-географічного дослідження потребує застосування і інших підходів дослідження [172].

Важливими до вивчення трансформаційних процесів є системний, комплексний та історичний підходи.

Системний підхід дає змогу розглядати сільське господарство, як систему що складається з елементів.

Структурний аналіз і синтез полягає у розкритті процесу функціонування сільського господарства, як системи, шляхом виділення та пізнання окремих структур – компонентної, територіальної, управлінської, а також їх взаємодії. Структурний синтез дає можливість сформулювати принципи та критерії класифікації та типізації різних категорій господарств у сільському господарстві, підійти до різних методів моделювання трансформаційних процесів в аграрній сфері економіки.

Використання *комплексного підходу* припускає врахування всього спектра факторів функціонування та розвитку систем, розкриття протікання процесів та виявлення об'єктивних закономірностей аграрних трансформацій.

Особливого значення при дослідженні трансформаційних процесів у сільському господарстві має *історичний підхід*, оскільки він дозволяє вивчити у часі тенденції та закономірності переходу сільського господарства як системи в якісно новий стан.

У працях Г.В. Балабанова [17], П.О. Сухого[124] запропоновано новий підхід до вивчення сільського господарства – *геомаркетинговий*. Він ґрунтується на з'ясуванні регіональних відмінностей попиту на продукти харчування, застосуванні регіонально-галузевого аналізу попиту, дослідженні територіальної диференціації ціноутворення на продукти харчування та факторів, що на це впливають, окрім цього потрібний прогноз розвитку продовольчих ринків.

Методами сільськогосподарського районування та виробничо-територіальної типізації сільськогосподарських підприємств виявляють елементи територіальної структури, встановлюють ієрархію органів управління.

Метод картографічного моделювання застосовують для наукового відображення розміщення та взаємодії окремих ланок сільського господарства щодо особливостей природно-географічних умов та суспільно-географічних факторів. Способи картографування для складання відповідної серії карт сільськогосподарського змісту вибирають залежно від масштабу території дослідження та самого об'єкту дослідження.

Географо-математичні та статистико-економічні методи використовуються для аналізу тісноти зв'язків між компонентами сільського господарства, виявлення сил впливу окремих факторів, типів сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм.

Для суспільно-географічного дослідження трансформацій аграрного сектора економіки важливе значення має дослідження темпів приросту і темпів зростання кількісних показників, що характеризують сільськогосподарське виробництво.

Темп зростання – показник ряду динаміки, який показує у скільки разів змінився поточний рівень показника, що аналізується, порівняно з рівнем попереднього або базового періоду й обчислюється за формулами:

$$T_1 = Y_i / Y_0 \quad (\text{базисний}) \quad (1.1)$$

$$T_2 = Y_i / Y_{(i-1)} \quad (\text{ланцюговий}) \quad (1.2)$$

де, T_1 і T_2 - темпи зростання, Y_i і Y_0 – кількісний показник за певний період.

Темпи приросту – це показник ряду динаміки, який показує на скільки відсотків змінився поточний рівень показника порівняно з попереднім або базовим роком.

$$T_3 = T_1 - 1 * 100\% \text{ (базисний)} \quad (1.3)$$

$$T_4 = T_2 - 1 * 100\% \text{ (ланцюговий)} \quad (1.4)$$

де, T_3 і T_4 – темпи приросту [75].

У нашому дослідженні використовувався метод *нормування показників*, з метою подолання різномасштабності та приведення до спільної основи з формулами:

для показників стимуляторів (чим більше значення, тим краще):

$$X_i = \frac{X_{\text{факт}} - X_{\text{мін}}}{X_{\text{макс}} - X_{\text{мін}}} \quad (1.5)$$

для показників де стимуляторів (чим більше значення, тим гірше):

$$X_i = \frac{X_{\text{макс}} - X_{\text{факт}}}{X_{\text{макс}} - X_{\text{мін}}} \quad (1.6)$$

де, x_i – нормоване значення i -го показника; $x_{\text{факт}}$ – фактичне значення i -го показника; $x_{\text{макс}}$ - максимальне значення i -го показника; $x_{\text{мін}}$ - мінімальне значення i -го показника

Для визначення сумарного виробництва та порівняння виробництва різної сільськогосподарської продукції необхідно використати коефіцієнт переходу до умовних зернових одиниць, що наведені в таблиці 1.3.

Для визначення особливостей функціонування різних категорій господарювання у сільському господарстві застосовується *метод диспропорцій*: між ресурсами сільськогосподарської сировини і потужностями переробних підприємств, поголів'ям худоби та птиці та виробництвом кормів, потребами сільськогосподарських підприємств у техніці і наявністю цієї техніки у господарствах тощо.

Таблиця 1.3.

Коефіцієнт переходу в умовні зернові одиниці [76]

№	Вид продукції	Коефіцієнт	№	Вид продукції	Коефіцієнт
1	Пшениця	1	19	Помідори	0,8
2	Жито	0,9	20	Огірки	0,6
3	Кукурудза	0,9	21	Цибуля	2,0
4	Ячмінь	0,9	22	Яблука	0,5
5	Рис	1,4	23	Груші	0,7
6	Овес	0,8	24	Ягоди	3,1
7	Горох	1,4	25	Виноград	2,0
8	Гречка	1,4	26	Кавуни	0,2
9	Соя	2,0	27	Дині	0,7
10	Ріпак	2,0	28	М'ясо ВРХ	10,5
11	Картопля	0,3	29	М'ясо свиней	10,9
12	Картопля рання	0,4	30	М'ясо кролів	9,0
13	Цукрові буряки	0,4	31	М'ясо овець	12,5
14	Соняшик	2,2	32	М'ясо птиці	9,6
15	Буряки столові	0,3	33	Молоко	3,0
16	Морква	0,4	34	Вовна	40
17	Овочі	0,7	35	Яйця (1000 шт)	6,0
18	Капуста	0,3	36	Мед	25

Таким чином, трансформаційні процеси у сільському господарстві – це складне суспільно-географічне явище, що потребує низки наукових методів та прийомів від загальнонаукових до спеціальних, що використовуються на різних етапах дослідження об'єкту.

Висновки до 1 розділу

На підставі аналізу та узагальнення існуючих поглядів на трансформаційні процеси, з врахуванням територіальних і просторово-часових аспектів, трансформаційні процеси у сільському господарстві трактуються нами, як зміни, що відбуваються у галузевій, територіальній та управлінській структурах аграрної сфери на різних масштабах, зумовлених трансформацією економічної системи в цілому чи певних її елементів.

Сучасна трансформація сільськогосподарського виробництва економіки країни полягає у здійсненні організаційно-господарських, фінансово-економічних, правових, технічних заходів, спрямованих на реорганізацію підприємств, зміну форм власності, управління, організаційно-правової форми, що сприятиме фінансовому оздоровленню економіки, збільшенню обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищенню ефективності виробництва.

Для кращого розуміння сутності трансформації сільськогосподарського виробництва нами запропоновано її типізацію за такими класифікаційними ознаками, як економічний зміст, мета, завдання, чинники, масштабом, охопленням елементів, характером, часовим інтервалом.

В основі трансформації сільськогосподарського сектора України лежить реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств на нові форми господарювання ринкового типу через зміну форм власності на землю та майно. В результаті такої реструктуризації в сільськогосподарському виробництві беруть участь три категорії господарств: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та особисті селянські господарства, які пропонується поєднати у типи на основі таких ознак, як географічне положення, виникнення, транспортно-географічне положення, ступінь переробки сировини, сервісним обслуговуванням, спеціалізацією, інвестиційною привабливістю та формою інвестування, масштабом охоплення ринків, функціями, видом утворення та формуванням статутного фонду підприємства.

Дослідження трансформаційних процесів у сільськогосподарському виробництві пропонується проводити поетапно: 1) підготовчий (вивчення теоретичних аспектів аграрної трансформації); 2) виявлення впливу природно- і суспільно-географічних умов і факторів на трансформаційні процеси сільськогосподарського виробництва; 3) проведення системно-структурного аналізу трансформаційних змін; 4) обґрунтування перспектив розвитку сільськогосподарського виробництва.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ УМОВ, ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН СІЛЬСЬКО ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Умови та фактори, що впливають на сільськогосподарське виробництво та зміни у ньому

На формування та розвиток нових форм господарювання в сільському господарстві впливає велика кількість умов та факторів, проте в економічній та географічній науках немає чіткої їх класифікації.

За Е. Алаєвим “чинники – ланцюг причинно-наслідкових зв’язків, умов, що регулюють кількісні та якісні характеристики процесу, складають в сукупності механізм процесу”[6]. В економічних дослідженнях під чинниками розуміють рушійну силу, умову, необхідну для здійснення господарського процесу, яка б в кінцевому випадку впливала на форму територіальної організації продуктивних сил[54].

В.І. Мацибора виділяє групи чинників за системою відповідних ознак, що подані за їхнім ранжуванням [127]:

- а економічним змістом (виробничо-економічні та соціально-економічні);
- за ступенем впливу (основні та другорядні);
- за ступенем залучення резервів (інтенсивні та екстенсивні);
- за внутрішнім змістом (кількісні та якісні);
- за часом дії (постійні та тимчасові);
- за ступенем охоплення (загальні та специфічні);
- за характером дії (об’єктивні та суб’єктивні);
- за ступенем кількісного виміру впливу (фактори, що піддаються кількісній оцінці, і ті, що не піддаються кількісній оцінці);
- за способом визначення впливу (прямі і розрахункові);

-за об'єктами маркетингового середовища (демографічні, економічні, природні, науково-технічні, політичні, культурного порядку).

Окрім того, проводяться локаційний та регіональний аналіз чинників. Під локаційним аналізом розуміють економіко-географічні чинники розміщення виробництва і соціальних об'єктів з метою пізнання закономірностей і особливостей розміщення конкретних виробництв, для визначення оптимальної локації конкретного об'єкту розміщення, а регіональний аналіз – це економіко-географічний аналіз чинників регіонального розвитку для пізнання закономірностей і особливостей розвитку конкретних районів для визначення раціональних шляхів соціально-економічного розвитку регіону.

П. Т. Саблук поділяє фактори на шість сфер у залежності від ступеня зв'язку їх з підприємцем[189]. За П. Т. Саблуком перша сфера, параметри складових якої (політичні, екологічні, фінансово-кредитні, правові, географічні) задаються законодавчо і які на конкретному етапі є умовно базовими, сталими. З другою сферою складових підприємств активно взаємодіє і змінює їх у зв'язку з новаторською функцією (організація підприємств, їх розміри, системи управління, технологія, технічна оснащеність, система матеріального стимулювання, назви товарів, послуг, ринків збуту тощо). Третю сферу складових (інформаційні, рекламні, освітні), які виконують допоміжну роль, підприємств використовує у своїй діяльності. Четверта сфера, параметри якої підприємств обов'язково врахує при визначенні стратегії розвитку, - морально-етичні цінності, традиції, звички, віросповідання і т. ін. І хоч їх дію можна назвати другорядною, але в розвинутих країнах вказані фактори набувають визначальної ролі. П'ята сфера – зовнішньоекономічне середовище, параметри якого активно впливають на суб'єкти підприємництва через систему різнобічних механізмів: цін, тарифів, митного контролю тощо. Шоста сфера – тіньова економіка, яка чинить певний силовий, владний, фінансовий матеріальний тиск на підприємців, сприяє розвитку корупції.

Сільськогосподарське підприємництво не може формуватися в умовах, однакових з іншими галузями, тому в сільському господарстві виділяють

зовнішнє і внутрішнє середовище (фактори). Зовнішнє середовище охоплює п'ять сфер: I – базові складові, II – допоміжні складові, III – зовнішньоекономічне середовище, IV – соціально-культурне середовище, V – тіньова економіка.

Внутрішнє середовище сформоване повністю активними базовими складовими, лише в тій їх частині, параметри яких відмінні від сформованих на зовнішньому рівні. Це стосується цінового середовища, яке має забезпечувати еквівалентність цін між сільським господарством та іншими сферами АПК шляхом регулювання доходів сільськогосподарських товаровиробників на основі встановлення рівної суми прибутку на рівновеликий капітал. Фінансово-кредитний механізм формується не під впливом ринкових важелів, а передбачає пільгове кредитування сільськогосподарських товаровиробників на міжсезонний період, фінансування державою цільових програм щодо створення власної інноваційної бази, фінансовий захист з боку держави через систему дотацій, субсидій тощо. Базові складові передбачають також податкову систему щодо сільського господарства, необхідне організаційно-правове та соціальне середовище. Для нормального функціонування сільськогосподарських товаровиробників у ринковій економіці має бути сформована потужна інфраструктура – організаційно-технічна сфера. Йдеться про створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів з надання різних послуг, у тому числі маркетингових, страхувальних, закупівельних збутових, обслуговуючих постачальницьких, переробних.

Четверта сфера – зовнішньоекономічне середовище – це різноманітні формування, які забезпечують процес пошуку та супроводження інвестицій до сільськогосподарського виробника [189].

У більшості наукових праць економ-географів чинники поділяються на природно-географічні та суспільно-економічні. Зокрема П.О. Сухий [225] виділяє наступні групи чинників розвитку та ефективності функціонування сільськогосподарського виробництва території:

- природні: рельєф, клімат, водні ресурси, ґрунти, природна рослинність, ландшафтна структура території;

- соціально-економічні: географічне положення, державна політика та інвестиції в АПК, історико-географічні особливості території, досвід ведення сільськогосподарського виробництва, чисельність, структура і зайнятість населення, національний склад населення, матеріально-технічна база, функціональна доступність території та умови реалізації продукції, рівень господарського освоєння території, потреба населення у продукції харчування, розмір ринку товарів, конкурентна спроможність території, рентабельність виробництва, організаційна структура господарства, рівень доходів населення, суб'єктивні смаки покупців, психологія придбання товарів.

- екологічні: водна та вітрова ерозія, наслідки меліорації, забруднення мінеральними добривами та хімічними засобами, деградація рослинності на пасовищах, ущільнення ґрунтів, зміна механічного складу ґрунту, зменшення родючості ґрунтів, погіршення якості продукції.

Таким чином, на формування, функціонування сільськогосподарського виробництва та трансформаційні зміни у ньому впливають ряд умов та факторів, які можна об'єднати у дві групи: ті які впливають на формування та функціонування сільського господарства, це зокрема природно-географічні (рельєф території, агрокліматичні ресурси, забезпеченість водними ресурсами, різноманітність ґрунтового покриву, якість та кількість землі), та ті які визначають трансформаційні процеси у сільському господарстві – суспільно-географічні (економіко-географічне положення, транспортно-географічне положення, демографічна ситуація на селі, якість і кількість трудових ресурсів, близькість до споживача, соціальна інфраструктура села, державна політика держави, фінансова та інвестиційна політика держави, попит і пропозиція, ціна і цінова політика, врахування економічних інтересів людей, розвиток науки і наукове забезпечення, якість і кількість матеріально-технічної бази, розвиток техніки та енергетики, впровадження прогресивних технологій виробництва, зберігання та переробки продукції, розвиток агросервісу і вдосконалення інфраструктури АПК тощо).

2.2. Історико-географічні передумови та особливості становлення багатокладності в сільському господарстві

У стародавні часи аграрні взаємини людства були дуже прості. Землекористування було вільне, і йому відповідала перелогова система рільництва і випасна система тваринництва. При цьому привласнювальна економіка відзначалась своєрідною специфікою. Вона базувалась на основі спільного користування природними ресурсами, зокрема головного з них – землею.

Розвиток орного землеробства, ремесел і торгівлі поглиблював нерівність у сільській общині (верві). Виникають вотчини – великі земельні володіння, які стали повною власністю окремих знатних осіб. Поступово вотчинники перетворюються на привілейованих землевласників, а вільні общинники на залежних від них селян, виникають феодальні відносини [169].

Основними сільськогосподарськими культурами, які вирощували східні слов'яни на території області, були пшениця, ячмінь, жито, просо, коноплі, поширюються також горох, вика, гречка. Важливе місце займало тваринництво. Худобу, велику і дрібну, розводили задля отримання м'яса, шкір, вовни. Як тяглову силу використовували коней і волів. Такі прадавні промисли, як збиральництво, мисливство, рибальство стають другорядними.

У середині I-го тис. н.е. сільська община стала панівною, домінуючою формою суспільної організації. Поява приватної власності на засоби виробництва і пов'язана з цим самостійна господарська діяльність окремих родин призвели до зростання майнової нерівності між ними. У зв'язку з неоднаковими природними умовами відрізнялися і способи землеробства різних племен – вирубна система півночі, орне землеробство на півдні.

З кінця IX ст. за часів Київської Русі сформувалися три форми земельної власності: князівське і боярське; церковне; вільне селянське.

Провідною галуззю сільського господарства на території сучасної Волинської області за часів Київської Русі було землеробство. Його рівень

розвитку характеризувався землеробськими знаряддями, технологією землеробства, землеробськими культурами. У літописах згадується що сіяли селяни яровину і озимину, горох, жито, овес. З технічних культур найбільш були поширені льон і конопля.

Безперечно, що двопілля і трипільля потребували використання добрив, яким був гній від домашньої худоби. Літописи згадують використання при орному землеробстві робочої худоби, перш за все, коней. Крім того, орне землеробство передбачало чітко визначені кордони ділянок землі.

Важливе місце займало бджільництво (бортництво), оскільки на той час не було цукру. Продукти бджільництва – мед і віск – мали велике значення для харчування і торгівлі. Доходи від бджільництва були однією з статей доходу власника [169].

Як на початку господарської діяльності так і на початку XVI ст. за часів Литовського правління збиральництво відіграло велику роль в постачанні продуктів харчування людям. Ще у середині XX ст. збирання диких плодів, таких як яблук, грушок-дичок, вишень, черешень, ягід, малини, ожини, журавлини, терену та глоду, грибів та різного зілля (щавлю, кропиви, м'яти), відіграло важливу роль в господарстві Волині. Із збиральництвом розвивається рибальство, оскільки на Волині була достатня кількість озер та рік, населених продовольчою рибою.

На початку XVI ст. сільське господарство Волинської області відрізнялося від сучасного лише меншою продуктивністю. У тваринництві займалися вирощуванням та утримуванням тварин, які характерні для сучасності. Наявність високопродуктивних пасовищ сприяла розведенню великої рогатої худоби. Відгодовану худобу постачали на експорт до країн Центральної та Західної Європи. Робочої рогатої худоби було не менш як чотири голови на пересічне селянське господарство, але було і досить багато господарств з трьома й чотирма парами волів. Тримали також кіз, свиней та курей. Інші тварини та птиця були менш поширені.

У XVI ст. на Волині вирощували всі головні зернові культури: пшеницю переважно в панських господарствах, жито – в селянських. Ячмінь, гречку та просо вирощували для виробництва круп. Овес був поширений винятково для того, щоб сплачувати податок. Із технічних рослин був поширений льон, у меншій мірі коноплі.

Територія Волинської області в XVI ст. була вкрита лісом на 50 %. У північній частині області землю під поля потрібно було очищати від лісу, за рахунок вирубки дерев і спалення їх залишків. Такий тип землеробства мав назву підсічного. На очищеній території сіяли зернові.

На півдні Волині існувала ще переложна система землеробства, при якій поле засівалося з року в рік, до поки поле мало родючість і давало необхідний урожай. Потім поле деякий час не оброблялось, а засівалося інше поле. З часом ставало все менше поля і переложна система перетворилась на двопільну, коли один рік поле під посівом, а другий під паром. Наступним прогресивним кроком у господарюванні було застосування трипільної системи, при якій засівалося дві третини землі, а одна третина була під паром.

Одним з найвідоміших документів, який характеризує реформи у сільському господарстві того часу, був “Устав на волоки” 1557 року. Його оцінюють як прояв найбільш передових ідей того часу в питаннях відносин між владою і селянами.

Суть реформаторського підходу полягала у вимірі землі, визначенні її якості, оглядності, родючості тощо. Також передбачалося розподіляти землю, щоб ліквідувати черезсмужжя. Розміри землі визначалися виходячи з можливостей отримання найбільшого врожаю. Планувалося наділяти селян стандартними ділянками, що дало змогу використовувати трипільну систему землеволодіння. Крім того, однакові стандартні ділянки (волоки) полегшували і спрощували оподаткування як в натуральному, так і в грошовому вигляді, оскільки мали давати однакові врожаї. Крім того, перехід на стандартні ділянки мав ліквідувати форму общинного землеволодіння і надати сільському виробництву товарного вигляду.

Стандартні ділянки залежно від місцевості змінювалися від 16,8 до 21,37 га землі. Розподіл землі на волоки передбачав наступні пропорції - одній панській фільварковій волоці відповідало сім селянських волок, тобто середнє панське господарство визначалося приблизно в 140 га.

Реформа безперечно, змінила принципи землеволодіння. Основою для відробітку повинності стало селянське господарство. Волочна поміра збільшила селянські повинності, посилила закріплення селян за землею.

Волочна система господарювання, безумовно, вплинула на збільшення врожаїв зернових. Ліквідація сільської общини сприяла виокремленню цехового ремісничого виробництва, орієнтованого на потреби сільського господарства. У той же час волочна система зменшила площі суспільного користування пасовищ та лук, обмежувала селян у праві користуватися лісами.

Литовський статут 1566 р. визнав за селянами право на продаж землі, але тільки в межах одного феодального маєтку [169].

Новий етап використання українських земель наступив після укладання Люблінської унії 1569 р. Найбільше відбилася Люблінська унія на становищі селян. У Польщі вони давно вже втратили право на землю, право вільного переходу з місця на місце. У зв'язку зі збільшенням попиту на хліб шляхта намагається збільшити прибутковість маєтків, насамперед, коштом селян - збільшується панщина, зростають грошові й натуральні повинності селян [166].

У середині XVI ст. общинне землеволодіння підтримувалось прямим захопленням шляхтою селянських земель. Склалося панське господарство – фільварок – засноване на панщинній праці. Польські феодали досягнули прав для обмеження переміщення селян і практично повністю прикріпили їх до землі, тобто це була форма кріпосного права, яку в подальшому Польська держава розповсюджувала на українських землях.

Магнатське господарство збільшувалося за рахунок зменшення селянських наділів, оминаючи статті Уставу на волоки. З тогочасних джерел відомо, що у Волинському воєводстві нараховувалося біля 400 магнатських і шляхетських

родин, яким належало біля 70 % земель [163]. На кінець XVI ст. безземельними на Волині було 60 % селян.

Економічна політика шляхти була спрямована на перетворення українських земель на аграрно-сировинний придаток. Період росту цін на хліб і перетворення його на головний експортний продукт Речі Посполитої примушував магнатів, дрібну і велику шляхту переорієнтовувати сільськогосподарське виробництво.

Посівні площі у Волинській губернії були зайняті зерновими культурами: пшеницею, житом, ячменем, вівсом та гречкою. Технічні культури були представлені цукровим буряком, льоном і коноплею. Великі наділи були виділені під кормові культури. Розвивалося городництво та садівництво. Значного розвитку у Волинській губернії набуло садівництво. До кінця 30-х років XIX ст. були відомі понад 150 сортів яблунь, понад 150 сортів груш, біля 30 сортів слив, біля 20 сортів черешень, біля 20 сортів вишень і 10 сортів грецьких горіхів.

Значне місце у сільськогосподарському виробництві займало тваринництво. Формою організації тваринництва була відгодівля великої рогатої худоби практично в усіх поміщицьких господарствах. Наявність худоби визначалась потребами господарства. З великої рогатої худоби розводили волів, які були тягловою силою. Практично кожне середнє селянське господарство на українських землях розводило свиней та птахів.

Процес капіталізації сільськогосподарського виробництва проходив одночасно з перетворенням праці селянина на товар. Це відбувалося внаслідок трансформації безземельних селян, які могли запропонувати в процесі виробництва свою здатність до праці. Потреба у цій праці виникала і у держави, і у поміщиків, і у заможних селян, які купували за гроші товар – здатність до праці селянина. Таким чином, нагромадження складалося з двох процесів: перетворення продукту на товар і відокремлення виробників від засобів виробництва, що сприяло розвитку товарного господарства.

Головними проблемами розвитку аграрних відносин у цей період були: збереження поміщицьких прав на володіння землею і перекупка її купцями та

заможними селянами; товаризація поміщицьких і селянських господарств; спеціалізація сільськогосподарських районів.

Фактичний розподіл і закріплення земельних наділів, структура земель під сільськогосподарським виробництвом, кількість зайнятих у сільськогосподарському виробництві та кількість зайнятих на один поміщицький і селянський наділ постійно формували конфлікт у розвитку продуктивних сил в аграрному секторі. Суспільна потреба у сільськогосподарській продукції постійно зростала, а організація поміщицького виробництва, що контролювало земельний ресурс, не сприяла розвитку виробництва. Земля як потенційний фактор виробництва не ставала такою за своєю суттю, оскільки до неї у повній мірі не були застосовані капітальні і трудові ресурси. Можливість ефективного використання земель могла реалізовуватись у процесі її перекупки більш прогресивними власниками.

Селянське питання було центральним в економічній політиці уряду, оскільки від його вирішення залежали форми і методи економічного розвитку. Завдання проведення структурних змін у сільськогосподарському виробництві, заснованому на поміщицько-кріпосних відносинах, постійно ставилося перед державними таємними комітетами у 1826, 1835, 1839, 1844, 1846-1848 рр. Проводилися невеликі реформи, але вони не торкалися проблеми кріпосної залежності. У 1844 році поміщикам, маєтки яких були під заставою, за домовленістю з селянами було дозволено відпускати їх на волю без земельного наділу. У 1847 році уряд дозволив кріпакам викуповуватися на волю, якщо маєток поміщика виставлявся на продаж. Закон від 1848 р. надавав кріпакам право купувати нерухоме майно поміщика, але за його дозволом. У 1847-1848 рр. були введені інвентарні правила, які визначали розміри і повинності поміщицьких селян Російської імперії. Акти були прийняті проти обезземелювання селян і для послаблення впливу польських поміщиків.

Важливим у цей період був облік кількості селян у поміщицьких маєтках і кількості поміщицьких земель, що ними обробляється. У 1837 – 1841 рр. державними селянами займалося Міністерство державного майна, яке шляхом

опікування над державним селом і державним селянином забезпечувало управління цією частиною селянства.

Економічна сутність реформи 1861 року була викладена у “Маніфесті про відміну кріпосного права” і “Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності”. Ці законодавчі акти вміщували умови селянської реформи: селяни отримували особисту свободу та право вільно розпоряджатися своїм майном; поміщики зберігали власність на всі землі, що їм належали; поміщики були зобов’язані надати у користування селянам маєткову осілість і наділ для виконання обов’язків перед урядом, поміщиком і забезпечення свого побуту. За користування надільною землею селяни повинні були відбувати панщину або сплачувати оброк і не мали права відмовитися від неї протягом 9 років. Розміри польового наділу повинні були фіксуватися в уставних грамотах, які склалися поміщиками на кожний маєток, фіксували відносини поміщика з селянином, встановлювали розмір наділу і повинності за користування ним.

Реформа 1861 року започаткувала ліквідацію феодально-кріпосних відносин на селі. Процес ліквідації затягнувся на десятиліття і Волинська губернія у складі Російської імперії увійшла у ХХ ст. з багажем невирішених проблем. Наявність великих поміщицьких землеволодінь поряд із земельним дефіцитом та розоренням дрібних селянських господарств, недосконалість системи землеволодіння та землекористування гальмували розвиток капіталістичних відносин, породжували соціальну напругу на селі. Про те, що село вимагає реформування на початку ХХ ст., свідчили численні селянські виступи, які особливо активізувалися з початком російської революції 1905-1907 рр. Революційні події прискорили впровадження нового аграрного курсу, пов’язаного з ім’ям голови тодішнього царського уряду П.А. Столипіна.

Основним документом, який започаткував столипінську аграрну реформу, став іменний царський указ від 9 листопада 1906 року “Про доповнення деяких постанов діючого закону щодо селянського землеволодіння і землекористування”.

Загалом у процесі реалізації аграрної реформи передбачалося вирішення таких основних завдань: реформування системи землеволодіння, удосконалення

землекористування; створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі; переселення частини селян у Сибір та Північний Кавказ; піднесення загальної культури та ефективності землеробства, шляхом надання селянам агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств.

Для реалізації нового курсу було створено комітет по землевпорядних справах при Головному управлінні землеустрою і землеробства, а на місцях відповідно створювалися губернські та повітові землевпорядні комісії.

На Волині селяни значно менше були пов'язані общинними вузами, що зумовило певну специфіку реформування волинського села. Основною складовою реформи на Волині була реорганізація існуючої системи землекористування, головними недоліками якої були черезсмужжя та вузькосмужжя, наявність сервітутів. Тому, головним завданням реформи було зведення черезсмужних ділянок в один наділ і утворення відрубних та хутірських господарств.

Ця обставина диктувалася тим, що у Волинській губернії черезсмужжя і вузькосмужжя було характерним для переважної більшості господарств. У багатьох випадках земельні володіння власників склалися із кількох, а то і кільканадцяти ділянок, розташованих на значній відстані одна від одної та від помешкання, що не давало змоги раціонально вести господарство, вимагало додаткових зусиль і затрат. Іноді маючи ширину 1 – 2 метри, ці ділянки могли простягатися на кілометр, а то й більше завдовжки. Перед Першою світовою війною на Волині черезсмужжям було охоплено 350800 господарств.

Серед волинських хуторів, закладених до середини 1907 р., лише незначна частина була облаштована належним чином. Для прискорення реформи і пропаганди хутірського господарювання із 1908 р. на Волині розпочалося створення зразкових хуторів. Крім того вживалося ряд заходів для підтримки звичайних уже існуючих та новостворених господарств: надання позик, агрономічної та технічної допомоги. Проте, не дивлячись на всі зусилля уряду, реформування землеустрою просувалося повільними темпами. До 1914 р. у

Волинській губернії у хутори та відруби виділились 36910 господарств, а на території сучасної Волинської області було 9965 хуторів [242].

Із 1921 до 1939 рр. територія сучасної Волинської області входить до Польщі. Революційні події 1917 р. в Росії дали новий імпульс загальнодемократичному рухові в Європі, активізували боротьбу селянства за свої економічні та політичні права в сусідніх європейських країнах, у т.ч. і у відродженій Польській державі. Проте на початку 20-х років у Польщі, як і в приєднаних до неї західноукраїнських землях, аграрне питання залишилось практично не вирішеним.

Докорінної перебудови вимагала у першу чергу господарська структура польського та західноукраїнського села. У невеликій кількості поміщицьких господарств зосередилось близько половини земель та сільськогосподарських угідь, а дрібні селянські господарства відчували земельний дефіцит, зазнавали щоденних нестатків. У Волинському воєводстві на 1921 р. 1107 господарствам розміром понад 100 га належало 43,4% землі, в той час як 117 947 господарств площею до 5 га займали 13,7% землі. Слабкий економічний потенціал дрібних селянських господарств призводив до звуження внутрішнього ринку, що стримувало розвиток промисловості і загальний економічний розвиток. Крім того, існуючі земельні відносини породжували соціальну напругу в суспільстві. Широкі селянські маси, ряд впливових політичних угруповань вимагали від уряду радикальної аграрної реформи.

Однією із економічних передумов реформування аграрного устрою була недосконалість системи землекористування, зокрема наявність черезсмужжя і вузькосмужжя в малих і великих господарствах як на території Польщі в цілому, так і на Волині зокрема. У Волинському воєводстві на 1921 р. черезсмужжя було характерним для 59,2% господарств площею до 50 га. Існуюча система землекористування обмежувала використання техніки та ефективних агротехнічних прийомів, вимагала невиправданих затрат у процесі сільськогосподарського виробництва, що робило його низькопродуктивним, відсталим. Реорганізація землеустрою вимагала також ліквідації різного роду

спільної власності на землю і угіддя та сервітутів - права селян та поміщиків на спільне користування лісами, пасовищами, сінокосами і т.п. На Волині у спільному користуванні 896 громад (89655 господарств) перебувало 162215 га ґрунтів та угідь, сервітутні права поширювались на 707 об'єктів.

Одним із напрямів урядової аграрної політики була реорганізація земельного устрою. Основним її компонентом стала комасація - об'єднання роздрібнених ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ. Згідно із законодавством, комасація проводилась тоді, коли ґрунти були роздроблені або коли їх довжина перевищувала більше як у 15 разів ширину. Комасування наділів поклало початок процесу ліквідації черезсмужжя та вузькосмужжя. До 1938 р. у Волинському воєводстві було скомасовано 779832 га землі в 149198 господарствах. Комасація, як і інші напрями вдосконалення землекористування (ліквідація сервітутів, меліорація), сприяла піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва краю.

У 1921-1939 рр. спостерігалось піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва. У землеробстві збільшувався валовий збір основних зернових, технічних культур, коренеплодів. Проте це зростання відбувалося за рахунок екстенсивних факторів - розширення загальної площі орних ґрунтів, розширення площ під основними культурами. У 1938 р. в порівнянні з 1921 р. площа орних ґрунтів у Волинському воєводстві збільшилась на 361103 га.

У тваринництві зростало поголів'я коней та худоби. Темпи приросту поголів'я і забезпеченість живим інвентарем на 100 га сільськогосподарських угідь на Волині перевищували загальнодержавні показники [200].

У 1939 році Волинська область входить до складу СРСР. Друга світова війна негативно позначилась на розвитку сільського господарства області і до 50-х рр. ХХ ст. сільське господарство перебувало у занепаді [200].

Основою наступних трансформацій стала насильницька колективізація, яка в організаційно-правовому контексті закінчилась створення колгоспно-радгоспної системи. Кожному з них були передані в довічне користування землі, які селяни

здали при вступі до колгоспів. На цій основі сформувалися три уклади: державний, суб'єктами якого були радгоспи та інші державні господарства, колгоспно-кооперативний і присадибний, соціальною основою якого були домогосподарства. Селяни, утримуючи підсобні господарства, більше половини робочого часу віддавали роботі в колгоспах і радгоспах.

Помітні зміни відбувалися у сільськогосподарському освоєнні території Волинської області з 1950-х рр. З часу створення колгоспів соціалістична система на селі розвивалася всього у двох формах – державні підприємства (радгоспи) і кооперативні колгоспи. До 1990 р. ці форми господарювання вважались єдиними можливими формами власності в сільському господарстві. Українське село до середини 1950-х рр. залишалося переважно колгоспним. У 1954 р. розпочалося перетворення колгоспів у радгоспи. Паралельно із цим йшов процес укрупнення колгоспів. У 1950–1955 рр. кількість колгоспів у Волинській області зменшилась із 907 до 581. На кінець 1964 р. їх кількість становила 352.

До середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва були незначними. Поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах упродовж 1953–1964 рр. зростало повільними темпами. Якщо на 1 січня 1953 р. в області налічувалося 155,1 тис. голів ВРХ, то на 1 січня 1963 р. – 388,1 тис. голів. У 1964 р. поголів'я ВРХ зменшилося до 364,3 тис. голів.

Починаючи із середини 1960-х рр. відбуваються позитивні зміни у сільському господарстві. У результаті списання колгоспам заборгованості і цільової державної допомоги багато з них покращило свої економічні показники. Збільшилась урожайність культур, продуктивність тваринництва. У 1970-х рр. було створено 30 тваринницьких комплексів по відгодівлі ВРХ і свиней. Станом на 1986 р. у Волинській області функціонувало 339 колгоспів, 39 радгоспів, вісім держгоспів і 13 міжгосподарських підприємств. Сільськогосподарське освоєння території області у цей період відбувалось переважно екстенсивним шляхом, за рахунок збільшення площ сільськогосподарських угідь, поголів'я худоби тощо.

З 1950-х рр. у Волинській області розпочалося інтенсивне гідромеліоративне освоєння території, метою якого було осушення заболочених

земель та залучення осушених територій у сільськогосподарське виробництво. Впродовж 1956–1996 рр. було побудовано 191 осушувальну системи. Станом на 1985 р. меліоративний фонд області становив 645 тис. га землі, із них осушено 356,5 тис. га, у тому числі сільськогосподарських угідь – 288 тис. га. Гідромеліоративне освоєння сприяло підвищенню загального рівня господарської освоєності території області[200].

Новим етапом трансформаційних процесів у сільському господарстві стає набуття Україною незалежності та перехід до нових ринкових умов господарювання. Першим важливи етапом для реорганізації сільського господарства стає низка указів з питань реформування земельних та майнових відносин, передачі об'єктів соціальної сфери колективних сільськогосподарських підприємств місцевим органам самоврядування.

Основні пріоритети аграрної реформи були спрямовані на: роздержавлення та приватизацію землі; паювання майна і землі колективних сільськогосподарських та міжгосподарських підприємств; формування кредитних відносин у сільському господарстві; формування конкурентних підприємств.

Масове реформування колгоспів розпочалося з прийняттям Закону України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” (1992). В основному воно полягало у визначенні частки (паю) кожного колгоспника у спільній власності, тобто у вартості колективного майна. Вже у 2002 році у Волинській області було реформовано майже 65% господарств, у 60 % господарств проведено паювання майна.

Станом на 1 січня 2004 р. функціонувало у Волинській області 214 сільськогосподарських кооперативів, 135 господарських товариств, 78 приватних господарств, 8 державних підприємств.

Важливим кроком у переході до нових ринкових умов було створення фермерських господарств. Перше фермерське господарство у Волинській області було створено у 1995 році і уже за десять років їх чисельність в області збільшилась до 538 одиниць.

Проте трансформаційні зміни у сільському господарстві негативно позначились на виробництві сільськогосподарської продукції. За період коли Україна стала незалежною і до 2005 року виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося на 30 %, продукції рослинництва на 25 %, а тваринництва – 45 %.

Відбулася і галузева трансформація виробництва сільськогосподарської продукції. Збільшилась частка виробництва зернових культур (на 15%), зменшилося виробництво цукрових буряків (на 40 %), картоплі (30 %), кормових культур (у 4 рази), відбувся занепад льонарського комплексу. У тваринництві лише за 10 років виробництво тваринницької продукції зменшилось на 45 %.

Відбулися трансформаційні зміни і у територіальній організації сільського господарства. Виробництво сільськогосподарської продукції сконцентрувалося у південних районах області, де завдяки сприятливим агрокліматичним умовам і близькому ринку збуту збереглися сільськогосподарські підприємства.

Трансформаційні зміни призвели до перерозподілу виробництва сільськогосподарської продукції у різних категоріях господарств. У сільськогосподарських підприємствах виробництво впало на 78 %, із них рослинництво на 65 %, тваринництво на 82 %. Основними виробниками сільськогосподарської продукції стали підсобні господарства населення, які виробляють 70 % сільськогосподарської продукції області. Зростає частка виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах, проте їх частка є незначною (біля 5 %).

Необхідною умовою функціонування аграрного виробництва є наявність ринкової інфраструктури. Трансформаційні зміни призвели до появи нових елементів функціонування сільського господарства: агроконсалтингові та агролізингові компанії, аграрні біржі, аграрні інформаційні центри.

Трансформаційні зміни незалежної України призвели до поляризації сільськогосподарського виробництва, зменшення самого виробництва та деструктуризації власне системи сільського господарства.

На основі опрацювання та аналізу наукових праць П.П. Панченка [166], В.І. Перевозчикова [169], Я.М. Шабали [241; 242], нами пропонується виділити три основних етапи становлення і розвитку сільськогосподарського виробництва Волинської області: до радянського періоду, що характеризувався зародженням власне сільськогосподарського виробництва та формуванням різних форм власності; радянський період відмінною рисою якого є зростання сільськогосподарського виробництва та здійснення самого виробництва лише в одній формі власності – колективній; новий (після радянський), що призвів до занепаду аграрного виробництва, деструктуризації та поляризації сільського господарства Волинської області (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Еволюція аграрних трансформацій на території Волинської області

Періоди	Основні етапи та дати становлення та розвитку сільського господарства Волинської області
Дорадянський період	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зародження сільського господарства на території області (до IX ст.). 2. Сільське господарство за часі Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX – XV ст.). 3. Сільське господарство за часів Литовського правління (XV – XVIст.). 4. 1557р – “Устав на волоки”. 5. 1566р. – Литовський статут про право продажі землі в межах одного феодалного маєтку. 6. Переведення аграрного виробництва з обробної системи на панщинну (XVIст.) 7. 1861 р. – скасування кріпосного права. 8. 1907р. – Столипінська реформа. 9. Аграрна політика Польщі (1921-1939 рр.)
Радянський період	<ol style="list-style-type: none"> 10. Реформи Й.В. Сталіна – колективізація (1939р.) 11. Реформи М.Й. Хрущова – соціалізація села (1953-1960 рр.). 12. Реформи Л.І. Брежнєва (1965-1970рр.) 13. Реформи Ю.В. Андропова і М.С. Горбачова – перебудова (1980-ті роки).
Пострадянський період	<ol style="list-style-type: none"> 14. Реформування земельних відносин та становлення ринкових механізмів управління на селі (1990-ті роки). 15. Прийняття Закону України “Про селянське (фермерське) господарство” (1992р.). 16. Паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарськими підприємствами (1996 р.). 17. Реорганізація КСП у господарські структури ринкового типу (1999-2000 рр.).

Джерело: сформовано автором на основі джерел [81; 163; 166; 196; 235; 236].

2.3. Вплив природних умов і ресурсів на розвиток сільського господарства

Важливе значення на розвиток та функціонування сільськогосподарського виробництва мають природно-географічні фактори до яких відносимо рельєф, кліматичні умови, агрокліматичні ресурси і ґрунти регіону. Найбільший їх вплив проявляється у формуванні спеціалізації рослинництва регіону.

На ефективність виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств значно впливає рельєф місцевості. Вплив рельєфу проявляється в розміщенні і конфігурації сільськогосподарських угідь, роботі сільськогосподарської техніки, характері меліоративних робіт, розміщенні та врожайності сільськогосподарських культур, конфігурації сільських доріг.

Рівнинність території області в цілому сприяє розвитку сільського господарства. Проте, розміщення північної частини області в межах Поліської низовини, особливо північних та північно-східних районів, неглибоке залягання ґрунтових вод викликає перезволоження та заболочення місцевості, формування різних типів дернових, дерново-підзолистих і болотних ґрунтів, сільськогосподарське використання яких можливе лише за умови проведення комплексу гідромеліоративних робіт. Південна частина області, що вкрита лесовими відкладами, легко піддається впливу водоерозійних процесів, зокрема площинному змиву і особливо лінійній ерозії, що викликає яроутворення і змив найродючіших у регіоні чорноземних ґрунтів. В еолових формах рельєфу може спостерігатися переміщення піщаних відкладів внаслідок порушення людиною тонкого шару ґрунту, скріпленого трав'янистою рослинністю [138].

К. І. Геренчук за геоморфологічним районуванням ділить Волинську область на дві геоморфологічні частини, які відрізняються за походженням і будовою рельєфу. До першої частини відноситься Волинська акумулятивна рівнина, яка розташована на Поліссі, до другої – Волинська ерозійна височина, яка розташована у Західному лісостепу [179].

На Поліссі переважають ті, форми рельєфу, які сформувалися внаслідок дії материкового зледеніння та роботи річок. Під час окського зледеніння утворилися слабо виражені в рельєфі моренні відклади та водно-льодовикові піски, що перекриті відкладами молодшого віку. Внаслідок обширного Дніпровського зледеніння у північних районах сформувалися численні кінцево-моренні горби, флювіогляціальні ози, відклади прильодовикових озер, що утворилися після льодовика, конуси виносів валунів і суглинків. Річкові долини Полісся заносилися льодовиковими відкладами. Тому сучасні річкові долини виражені не чітко, вони не глибокі, слабо нахилені та заболочені.

Переважаючими формами рельєфу тут є моренні, моренно-зандрові рівнини. Моренні пагорби та ози поширені в Любомльському, Ковельському, Маневицькому районах (витягнулись по ходу руху льодовика). Південніше моренного пасма поширені зандрові рівнини, які складені водно-льодовиковими піщаними відкладами.

Серед карстових форм рельєфу поширені поверхневі западини, багато з яких є котловинами озер.

Денудаційні форми рельєфу на Поліссі виражені припіднятими вододілами, які складені мергелями та крейдою зі зруйнованими антропогенними відкладами. Еолові форми мають древній вік і простягаються вздовж річок, утворюючи піщані пагорби та пасма. Для долини річки Прип'ять і межиріч Стоходу, Стиру, Турії і Західного Бугу характерний рельєф органогенного походження, представлений торфовищами. Кваліфікаційна риса його – загальна рівнинність території з окремими пониженнями, зайнятими водою.

На відміну від Полісся, лісостеповій зоні притаманні переважно денудаційні рівнини. Оскільки зледеніння не досягло південних та південно-східних районів області, то в їх межах відсутні льодовикові та водно-льодовикові форми рельєфу. У межах лесової височини (північно-західніше меж дніпровського зледеніння) зустрічаються розчленовані припідняті лесові рівнини льодовикових областей. Південну та південно-східну ділянку даного орографічного утворення займають розчленовані лесові рівнини, які не торкнуті

льодовиком. Південна частина лісостепу області є сильно-розчленованою ділянкою земної поверхні, яка складена породами, що легко піддаються ерозії. [38].

Сільськогосподарське освоєння земель призводить до небажаних наслідків. Для того, щоб раціонально використовувати сільськогосподарські угіддя, необхідно враховувати рельєф та рельєфоутворювальні поцеси.

На формування рельєфу також впливають сучасні екзогенні процеси, що змінюють співвідношення вододільних поверхонь і схилів, які займають 89,0% площі області.

Волинська область розташована у двох природно-кліматичних зонах – Західному Лісостепу і Волинському Поліссі.

Лісостепова частина розташована на півдні області, в основі якої лежить підвищене, сильно порізане водною сіткою лесове плато зі складними хвилястим рельєфом, який утворився внаслідок водної ерозії. Відносна висота плато становить від 40-60 до 100 м і сприяє його розчленованості. Рельєф Волинського Лісостепу має ряд негативних процесів для ведення сільського господарства, зумовлює виникнення ерозійних процесів, зниження родючості ґрунту через розвинутий мікрорельєф у вигляді западин і дрібних підвищень.

Волинське Полісся розташовується на півночі області і є слабо хвилястою рівниною з майже однаковим рельєфом, який порушується крейдовими горбами. Цей рельєф має незначні висоти, невеликий нахил на північ, з вираженим мезо- і мікрорельєфом у вигляді дюн, гряд, крейдових підвищень і впадин, дно яких заболочене і заповнене торфом. Таким чином, в поліській частині відбувається заболочення, підтоплення, вітрова ерозія і карстові явища, а на Волинському лесовому підвищенні проявляється балкова і площинна ерозія, підтоплення і карстоутворення, що негативно відбивається на сільськогосподарському виробництві.

Вітрова ерозія ґрунтів найінтенсивніше проявляється в поліських ерозійно небезпечних районах області – Камінь-Каширському, Ківерцівському, Ковельському, Любешівському, Любомльському, Маневицькому, Ратнівському,

Рожищенському, Старовижівському, Турійському та Шацькому, а водна ерозія ґрунтів найбільше спостерігається в лісостепових районах – у південній частині Володимир-Волинського, Горохівському, Іваничівському, у південно-східній частині Ківерцівського, Локачинського та Луцькому районах.

Із загальної площі сільськогосподарських угідь 1054,1 тис. га піддано вітровій і водній ерозії 258,09 тис. га, або 25,8%. Найбільше змитих ґрунтів припадає на ріллю – 93% від загальної площі еродованих земель. Розвиток водної ерозії ґрунтів залежить від рельєфу місцевості та наукового необґрунтованого ведення сільськогосподарського виробництва.

За рівнем придатності рельєфу, землі для сільськогосподарського використання ділять на три групи районів. Райони області де переважає рівнинний рельєф і частка орних земель розташована на вододільних поверхнях, або на привододільних схилах, стрімкість яких не перевищує $2-3^\circ$ мають найсприятливіші умови для сільськогосподарського освоєння земельних ресурсів. Камінь-Каширський, Ківерцівський, Ковельський, Любешівський, Любомльський, Маневицький, Ратнівський, Рожищенський, Саровижівський, Турійський та Шацький райони відносять до першої групи, в яких ця частка становить 99,5% і більше від загальної площі орних земель. Володимир-Волинський та Іваничівський райони відносять до другої групи районів із сприятливими умовами щодо використання земельних ресурсів, а частка вододільних поверхонь і при вододільних схилів зі стрімкістю до $2-3^\circ$ становить 88,8% від загальної площі орних земель. Для Горохівського, Локачинського та Луцького районів, де зростає частка схилів зі стрімкістю більше 2° , а придатні для сільськогосподарського обробітку землі становлять всього 75,3%, умови використання орних земель обмежено сприятливі. Там, де частка схилів крутизною більше $2-3^\circ$ а їх менше 50%, мають малосприятливі умови щодо використання орних земель і характерні для південної частини області. В Горохівському, Локачинському та Луцькому районах найвища еродованість орних земель, які розташовані на схилах зі стрімкістю понад $2-3^\circ$, і становить від 21,5% до 29,1% [138].

При сільськогосподарському виробництві важливим є врахування кліматичних особливостей регіону (сонячної радіації, температури повітря і ґрунту, вологості повітря, опадів та вітру), оскільки вони визначають характер і продуктивність виробництва [147].

Волинська область розташована у помірному кліматичному поясі. Її крайнє північно-західне положення в межах України визначає атлантико-континентальний перенос повітряних мас, який формує помірний, вологий клімат, з м'якою зимою, нестійкими морозами, нежарким літом, значними опадами, затяжними весною і осінню.

Температура повітря, один із найважливіших показників клімату, який визначає умови вирощування сільськогосподарських культур. У зв'язку з тим, що поліський район розташований на пониженій терасовій рівнині, а лісостеповий – на підвищеному Волинському плато, географічна широта не впливає на зростання температур з півночі на південь, бо температура в північній частині області знижується за рахунок збільшення висоти поверхні над рівнем моря. Така, фізико-географічна особливість області робить відповідний вплив і на розподіл опадів по її території. Річний прихід сумарної сонячної радіації становить 92,7 ккал/см² за рік, радіаційний баланс за рік додатній – 34 ккал/см². Пряма сонячна радіація сильно знижується в результаті високої хмарності і становить 40% від сумарної.

Середня температура найхолоднішого місяця – січня від -4,4°C до -5,1°C, проте в окремі роки можуть бути відхилення з різних причин атмосферної циркуляції. Найвищі середньомісячні температури характерні для липня - +18,8°C. Найтепліше влітку на південному сході області (+18,3°C), найхолодніше влітку на північному сході області, де температура повітря може опускатися нижче +16°C. Абсолютний мінімум температури -35°C - -39°C буває в січні – лютому, абсолютний максимум досягає +36°C - +39°C припадає на липень-серпень.

Важливою характеристикою термічного режиму є суми температур, за якими визначаються потреби рослин у теплі. Дати переходу середніх добових температур вище означених рівнів 0°C, +5°C, +10°C, +15°C пов'язані з термічним

режимом області й характеризують початок і тривалість безморозного та вегетаційного періодів для різних сільськогосподарських культур.

Часто у виробничій діяльності та при прогнозуванні робіт на сільськогосподарських підприємствах використовуються показники середньодобової температури повітря.

Період із середньодобовими температурами вище 0°C триває 264 дні в північній і східній частинах області, 266 – в західній, 267 – в центральній і південній. Стійкий перехід середньодобової температури повітря через 0°C спостерігається 25 листопада та 9 березня. Середня тривалість зимових днів – 106. Перехід середньодобової температури через $+5^{\circ}\text{C}$ (початок вегетаційного періоду) відбувається 2 квітня і закінчується 7 жовтня, тривалість його 214 днів. Період активної вегетації сільськогосподарських культур (дати переходу середньодобової температури повітря через $+10^{\circ}\text{C}$) спостерігається з 28 квітня до 4 жовтня і триває 157 днів. Тривалість найбільшого періоду з середньодобовими температурами вище 15°C – в центральній частині, південній і західній частинах області (101-103 дні), а найменшого – в південно-західній і північній частинах (99-100 днів).

За забезпечення рослин теплом і термічними ресурсами відповідає сума активних температур (вище 10°C). Період з температурою понад $+10^{\circ}\text{C}$ становить 150-160 днів. Сума активних температур коливається в межах від 2476 до 2693° . Аналіз територіального розподілу сум температур показав, що вона зменшується від 2693°C на півдні до 2506°C на півночі, а потім знову підвищується на сході від 2476°C до 2671°C в центрі та на заході – до 2676°C . Отже, на понижених, заболочених масивах та північних схилах вона на $100-200^{\circ}$ менша, а на південних – на $10-20\%$ більша порівняно з рівнинною місцевістю. Як свідчать багаторічні спостереження, забезпеченість сумою позитивних температур в області така: більше 2860° - 10% , 2720° - 25% , 2600° - 50% , 2495° – 75% , 2300° - 90% .

Так само розподіляються по території області суми температур вище 15°C . Найвищі вони в північно-східній, північно-західній, південно-східній та центральній частинах області ($2107-2126^{\circ}\text{C}$), а найнижчі – в східній і південно-західній ($2030-2043^{\circ}\text{C}$) [138].

Безморозний період триває 155-160 днів. Середні дати останніх приморозків припадають на третю декаду квітня – першу декаду травня, перших осінніх – на початок жовтня. В окремі роки бувають значні відхилення від цих дат в той чи інший бік. Відповідно збільшується чи зменшується і тривалість безморозного періоду[147].

Важливе значення для сільськогосподарського виробництва, а зокрема рослинництва, має температура поверхні ґрунту, яка залежить від термічних умов атмосфери, радіаційного, гранулометричного фактора та структури ґрунту, його вологості, рельєфу і наявності снігового покриву.

Взимку середня температура ґрунту становить -3°C і мало відрізняється від середньої температури повітря. Найнижча температура ґрунту (-5°C) спостерігається в січні. В окремі роки в зимові місяці вона може знижуватись до -16°C . Весною температура ґрунту підвищується і в середньому становить $+8^{\circ}\text{C}$. Найвища середня температура ґрунту влітку, вона на $3-4^{\circ}\text{C}$ вища від середніх температур повітря. Особливо нагрівається поверхня ґрунту при ясній і сонячній погоді. Абсолютний максимум у цей період може сягати $56-58^{\circ}\text{C}$ тепла. Восени різниця між середньою температурою поверхні ґрунту та повітря незначна – $1,3^{\circ}\text{C}$.

У верхньому шарі ґрунту зміна температур відбувається і в горизонтальному напрямку залежно від властивостей самого ґрунту та наявності рослинного покриву. Для температури ґрунту характерні як добові, так і річні коливання, амплітуда яких зменшується з глибиною. Наявність рослинного покриву значно згладжує річний хід температури ґрунту, зменшує його амплітуду. Влітку під травою ґрунт прохолодніший, ніж на оголеній поверхні. Взимку під сніговим покривом температура ґрунту значно вища, ніж без нього, оскільки низька теплопровідність снігу захищає землю від охолодження. Глибше промерзають легкі та сухі ґрунти [244].

Важливим кліматичним фактором у сільському господарстві має сніговий покрив, який визначає умови вирощування сільськогосподарських культур, зокрема озимих. Основними показниками снігового покриву є тривалість його

залягання, висота, щільність та запаси води. На Волині сніговий покрив в середньому появляється 24 грудня і зникає 24 лютого. Середня дата остаточного сходження снігового покриву 26 березня. Тривалість залягання стійкого снігового покриву становить 63 дні зі значними відхиленнями в окремі роки. Число днів зі сніговим покривом становить 67-85 днів. Висота снігового покриву протягом зими коливається від 5 до 10 см, іноді 20 см (максимум - 34 см) [179].

Важливу роль у сільськогосподарському виробництві відіграють опади. В середньому на рік по території Волинської області випадає 536-600 мм опадів. Проте існують помітні територіальні відмінності щодо розподілу опадів на території області. Зростання опадів спостерігається з північного заходу на південний схід.

У розподілі опадів протягом року найменша кількість їх припадає на зимові місяці і на березень (25-40 мм), а максимум у річному ході припадає на літо (липень). Найбільша кількість опадів перевищує в 2-3 рази середні місячні показники. Так, взимку і весною може випасти до 100-130 мм опадів за місяць, а в літку навіть 250-265 мм. Осінь за кількістю опадів є проміжним сезоном, коли випадає від 80 мм до 220. Важливою характеристикою опадів є добова їх кількість. Іноді за добу випадає до 15% місячної норми опадів. У зимові, весняні і осінні місяці добовий максимум досягає 14-52 мм, а в літні може перевищувати 100 мм [147].

В окремі роки, з квітня по жовтень бувають засушливі періоди, які супроводжуються суховіями. Здебільшого ґрунтова засуха спостерігається на піщаних ґрунтах Полісся, які в бездошові періоди швидко пересихають.

Отже, кліматичні умови Волинської області сприятливі для розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема для вирощування ряду різноманітних сільськогосподарських культур.

Важливе значення для сільського господарства мають ґрунти. Вони в першу чергу визначають спеціалізацію сільськогосподарських підприємств, зокрема рослинництва. Вивченням ґрунтів Волинської області займалися ряд вчених: П. Й. Зіньчук, Б.Б. Котовицький, М. Й. Шевчук [244].

Ґрунти Волинської області за родючістю значно поступаються ґрунтам багатьох лісостепових і степових областей України. Основними їх типами є деревно-підзолисті, опідзолені, чорноземні, дернові, болотні, серед яких найбільшу площу займають дерново-підзолисті та болотні.

Раціональне використання земельних ресурсів і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з найменшими затратами коштів і праці вимагають науково обґрунтованого агроґрунтового районування з урахуванням природних і господарсько-економічних умов кожної місцевості. Таке районування є основою не тільки для планування і правильного розміщення сільськогосподарського виробництва, але й розробки відповідних агротехнічних заходів які забезпечують значне підвищення продуктивності сільського господарства.

На території Волинської області виділено такі агроґрунтові райони: Шацький, Ковельський, Любешівський, Маневицький, Степаньський, Радехівсько-Краснянський, Луцько-Рівненський (із Луцько-Дубнівським ґрунтовим підрайоном) (рис. 2.1) [244].

Шацький агроґрунтовий район займає крайню північно-західну частину області (північну частину Любомльського і Старовижівського, Шацького та західну частину Ратнівського адміністративних районів) і прилягає до заплави р. Прип'ять та її надзаплавних терас. Район дуже понижений. Підґрунтові води залягають близько до поверхні. За характером ландшафту – це понижена моренно-зандрова слабодренована рівнина. У ґрунтовому покриві переважають дерново-підзолисті, різного ступеня оглеєності, ґрунти піщаного і зв'язнопіщаного гранулометричного складу.

Великі площі займають болотні ґрунти, серед яких переважають низинні торфовища. У підвищеній західній частині району площі займають неоглеєні ґрунти зв'язнопіщаного, рідше супіщаного, гранулометричного складу. Ґрунти цього району дуже бідні на поживні речовини, кислі, а в багатьох випадках перезволожені, тому мало придатні для сільськогосподарського виробництва. Основними заходами підвищення продуктивності угідь є раціональне

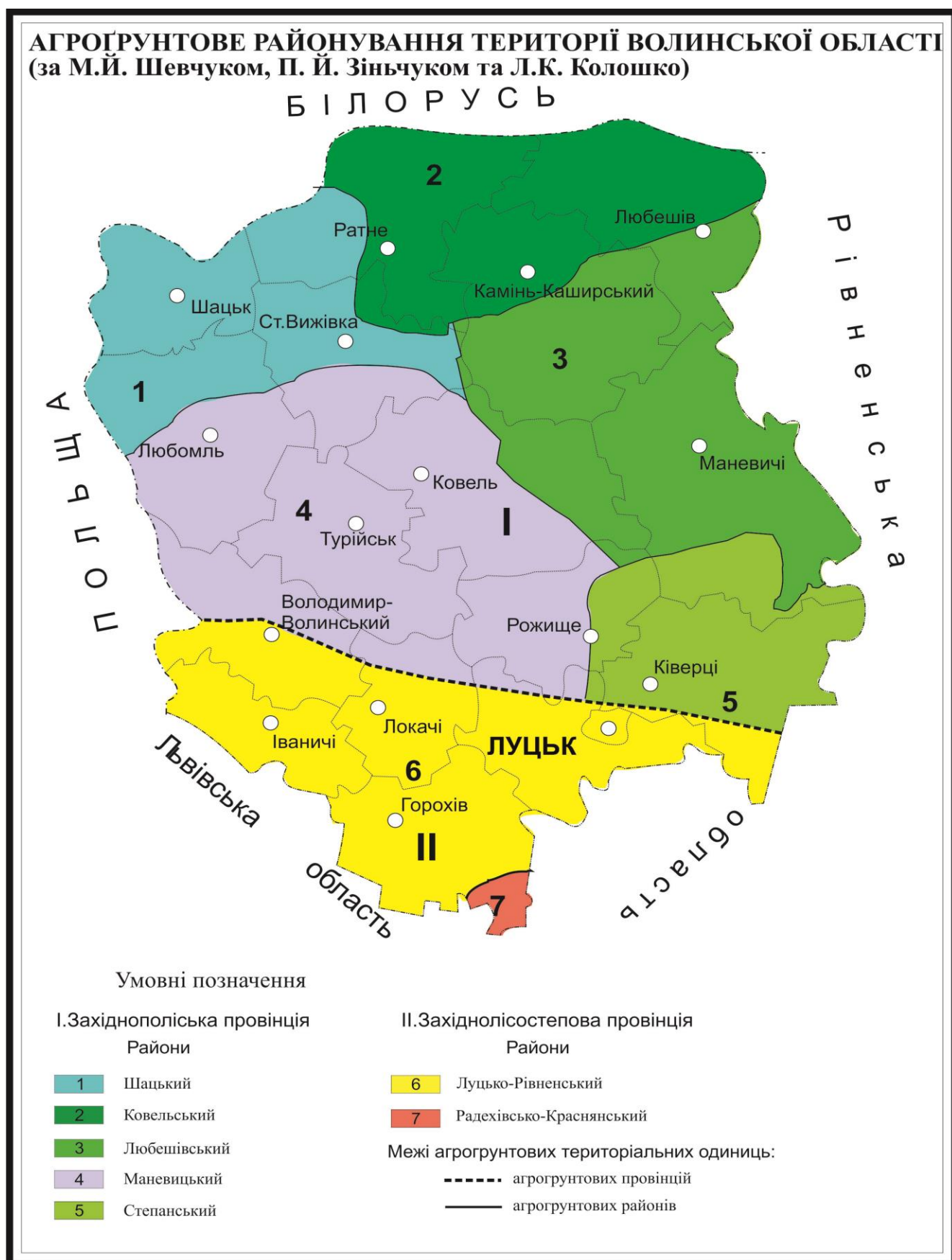

Рис. 2.1. Агрогрунтове районування Волинської області за М.Й. Шевчуком, П. Й. Зіньчуком та Л.К. Колошко.

використання осушених земель, внесення органічних і мінеральних добрив, вапнування кислих ґрунтів тощо.

Ковельський агроґрунтовий район займає найбільшу площу на території області. До нього входить центральна та підвищена частина Любомльського і Старовижівського районів, Ковельський, Турійський, Рожищенський, північна частина Володимир-Волинського, північно-західна частина Ківерцівського та крайня південна частина Маневицького адміністративних районів.

Цей агроґрунтовий район характеризується дуже близьким заляганням твердих карбонатних порід, які часто виходять на поверхню. Місцевість тут має значне підвищення. Підґрунтові води залягають глибоко і наближаються до поверхні тільки в низинах. Ґрунтовий покрив більш строкатий. Поширені дернові карбонатні неглибокі щебенюваті ґрунти, місцями – більш глибокі (з гумусовим горизонтом 30-40 см). Ці ґрунти родючіші, придатні для вирощування цукрових буряків, кукурудзи, озимої пшениці. Переважна частина території покрита дерново-підзолистими ґрунтами, які часто підстилаються карбонатними породами. В заплавах річок та понижених місцях знаходяться лучні, дернові, болотні та торфові ґрунти. Цей агроґрунтовий район добре освоєний із сільськогосподарського погляду. Основні заходи підвищення родючості цих ґрунтів – раціональне застосування органічних і мінеральних добрив, поліпшення кормових природних угідь.

Любешівський агроґрунтовий район розміщений у заплавах р. Прип'ять та її приток. До нього входять Любешівський, північна частина Камінь-Каширського та більша частина Ратнівського адміністративних районів. Характерними для ґрунтового покриву є велика заболоченість території. В заплавах річок сформувалися болотні ґрунти, в основному глибокі торфовища. На їх периферії розміщені торфові та торфово-глеєві ґрунти з шаром торфу до 20-50 см. Болота займають 20% площі району, а місцями і більше. Піщані та заплавні тераси річок покриті дерново-підзолистими ґрунтами і пісками. Між болотними масивами заплавної тераси на давньоалювіальних відкладах залягають дерново-підзолисті та зв'язнопіщані ґрунти, які завжди тією чи іншою мірою оглеєні. На широких

низинах залягають дерново-підзолисті, сильно глеєві та дернові ґрунти на пісках. Серед болотних ґрунтів є багато островів дерново-підзолистих піщаних відмін. На низинах дернові глеєві ґрунти розміщуються в комплексі з лучно-болотними. Крім того, ґрунти дуже неоднорідні за гранулометричним складом. У межах одного господарства можна виділити дуже велику кількість окремих ґрунтових відмін.

У сільськогосподарському виробництві використовуються, в першу чергу, підвищені території з дерново-підзолистими ґрунтами. Основними заходами підвищення продуктивності цих ґрунтів є регулювання водно-повітряного режиму осушених земель, вапнування кислих ґрунтів, широке застосування добрив, ефективне використання кормових угідь, організація культурних пасовищ.

Маневицький агроґрунтовий район займає Маневицький, південну частину Камінь-Каширського, крайню північну частину Ковельського та південно-східну Любешівського адміністративних районів. Кінцево-моренне пасмо покрите дерново-підзолистими піщаними щебенюватими ґрунтами, які залягають у комплексі з підзолистими боровими пісками. На слабо підвищених вододілах з рівнем підґрунтових вод 1-1,5 м переважають нененово-слабокпідзолисті глеюваті, глейові піщані та зв'язнопіщані ґрунти. Вони займають більшу частину району. Багато також піщаних ґрунтів, які часто розвіюються вітрами і засипають посіви сільськогосподарських культур, що знаходяться на суміжних землях. Усі низини й узбережжя карстових озер, які є тут, заболочені, поширені масиви мілких торфовищ з торфово- та торфувато-болотними ґрунтами. Болота займають до 10%.

Заходи підвищення продуктивності цих земель повинні передбачити раціональне удобрення, вапнування кислих площ, покращення природних кормових угідь, посадку лісу на непридатних для сільськогосподарського використання площах. Серед малопродуктивних піщаних масивів осушені землі повинні стати основною базою сільськогосподарського виробництва. Осушення треба проводити так, щоб не пересушити піщані масиви, які до них прилягають.

Степаньський агроґрунтовий район займає північно-західну частину провінції Західного Полісся. Більша частина території знаходиться в Рівненській області. В межах Волинської області він заходить лише своєю західною частиною і включає в себе центральну і східну частини Ківерцівського та північно-східну Маневицького адміністративних районів. Основною рисою ґрунтового покриву, яка стала причиною об'єднання цієї різноманітної території в один агроґрунтовий район, є великі площі дерново-підзолистих супіщаних ґрунтів, які менше поширені у інших агроґрунтових районах. Чимало і дерново-підзолистих зв'язнопіщаних ґрунтів різного ступеня оглеєності. Значні площі займають дернові глейові ґрунти, які утворилися під покривом трав'янистої рослинності. Дерново-підзолисті глейові зв'язанопіщані ґрунти покриті лісом, деякі площі з них використовуються під пасовищами. Вони перезволожені як поверхневими, так і ґрунтовими водами. Продуктивність їх дуже низька.

До основних заходів підвищення продуктивності земель належать такі: дренаж перезволожених земель, вапнування кислих ґрунтів, широке застосування добрив, поглиблення орного шару, поліпшення природних кормових угідь.

Радехівсько-Краснянський агроґрунтовий район займає дуже незначну площу (південна частина земель сіл Бужани, Скригове та Піски Горохівського району). У ґрунтовому покриві поширені легкосуглинкові ґрунти на породах вивітрювання щільних карбонатних порід. Глибина ґрунтового профілю становить 50-70 см, гумусового горизонту – 40-50 см. Ці ґрунти мають високу потенційну родючість. На понижених елементах рельєфу розміщені дерново-підзолисті супіщані та зв'язнопіщані ґрунти. Трапляються масиви сірих опідзолених ґрунтів. У найбільш понижених місцях поширені торфові, болотні, лучно-болотні та лучні ґрунти. Для підвищення родючості цих ґрунтів необхідно вчасно обробляти ґрунт, знищувати бур'яни, застосовувати добрива.

Луцько-Дубнівський агроґрунтовий підрайон знаходиться в західній частині Луцько-Рівненського агроґрунтового району. На території області займає значну площу. До цього підрайону входить південна частина Володимир-Волинського, більша частина Локачинського, Іваничівського, Горохівського,

Луцький та південна частина Ківерцівського адміністративних районів, тобто вся лісостепова частина області. Ґрунтовий покрив представлений переважно сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами та опідзоленими чорноземами. Значні площі займають неглибокі й глибокі малогумосні та слабогумосні чорноземи, в основному легкосуглинкового гранулометричного складу. Незначне поширення мають дерново-підзолисті й супіщані ґрунти. В долинах рік і балках чимало низинних торфовищ, лучних та лучно-болотних ґрунтів. Велику площу займають еродовані ґрунти. Виробничі можливості підрайону обмежуються значним поширенням ерозії ґрунтів. А тому основними шляхами підвищення продуктивності й збереження земель є раціональне удобрення та правильний і вчасний обробіток ґрунтів, запровадження ґрунтозахисних сівозмін, посівів проміжних культур [244].

Для покращення родючості ґрунтів у 2013 році сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами було внесено 19464 т мінеральних та 376 тис. т органічних добрив. У структурі мінеральних добрив переважають азотні добрива – 69 % (13433 т), на калійні добрива припадає 17 % (3286 т) та на фосфатні – 14 % (2750 т) (рис.2.2.).

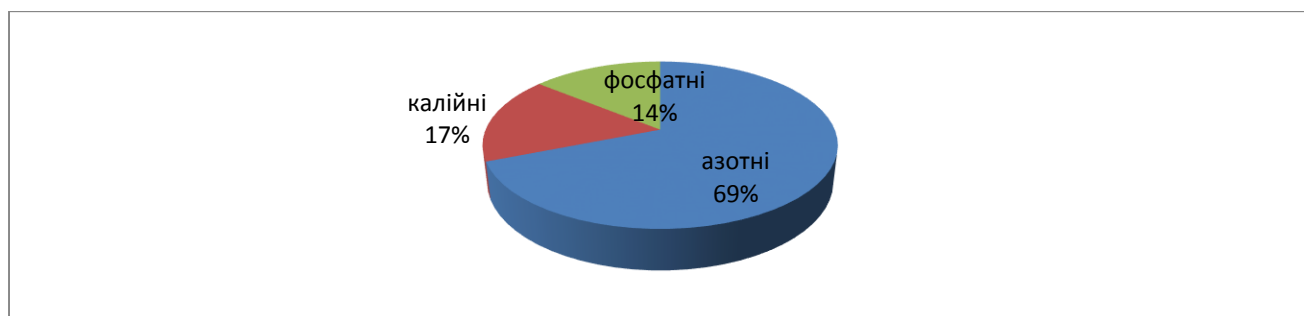

Рис. 2.2. Структура внесення мінеральних добрив сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами у 2013 році, %

У 2013 році на один гектар посівної площі внесено в середньому 98 кг мінеральних добрив та 1900 кг органічних. Спостерігається тенденція щодо зростання внесення кількості мінеральних добрив та зменшення органічних (рис. 2.3.). Найбільше мінеральних добрив внесено під посіви овочів (297 кг на один га

посівної площі), а органічних – під посіви картоплі (22,4 т на один га посівної площі).

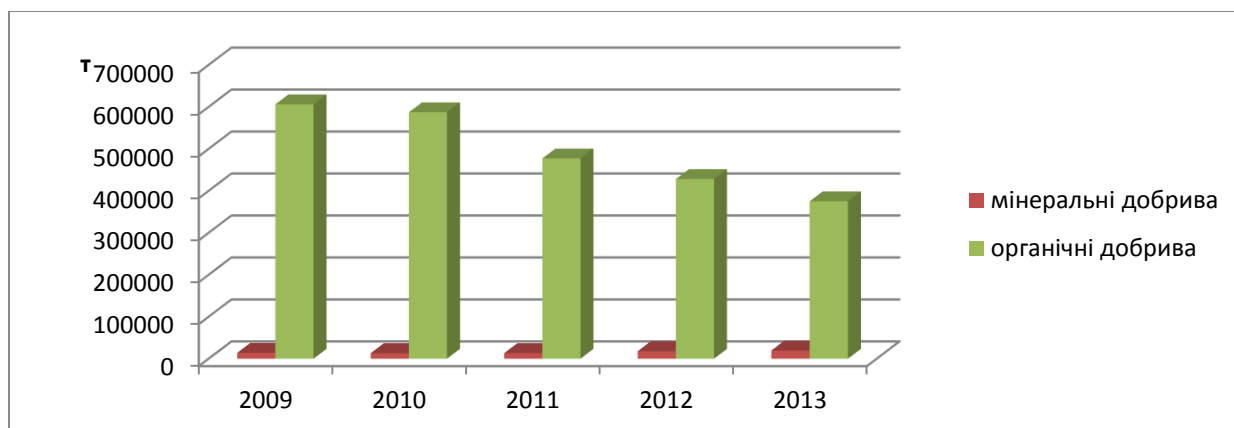

Рис. 2.3. Динаміка внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами, т.

Найбільше мінеральних добрив внесено сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами Володимир-Волинського, Локачинського, Горохівського та Луцького районів. У цих районах внесення мінеральних добрив на один гектар посівної площі становить більше 125 кг. Найменший показник характерний для Камінь-Каширського та Маневицького районів (менше 1 кг на 1 га посівної площі).

Найбільше органічних добрив внесено сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами Камінь-Каширського, Ковельського, Рожищенського та Луцького районів. У цих районах показники становлять більше 3 тис. т на 1 га посівної площі. Це зумовлено тим, що підприємства даних районів мають порівняно більшу кількість поголів'я ВРХ.

Ще одним із важливих факторів, що впливає на розвиток та функціонування сільського господарства є водні ресурси, оскільки продуктивність сільськогосподарських угідь та врожайність культур залежить від циркуляції води в ґрунті, вологості та забезпеченості сільськогосподарських культур вологою. Саме вода відіграє значну роль у формуванні і створенні сприятливих умов для сільськогосподарського виробництва.

Волинська область знаходиться в зоні надлишкового зволоження, тому важливим джерелом водопостачання є ґрунтові води. У лісостеповій, підвищеній частині області вони знаходяться на глибині 15-20 м, а на дні балок і заплавах річок – від 1,5 до 0,4 м. У поліській частині на підвищеннях, глибина їх становить 3-10 м, на занижених елементах рельєфу – від 1,5 м до 20-50 см, часто вони підходять до самої поверхні.

Аграрне виробництво є великим водоспоживачем в області. На його потреби використовується 22,8 % споживання води в області. У 2013 році сільське господарство використало 16,11 млн. м³ води і є постійним водоспоживачем з безповоротним водоспоживанням.

Спостерігаються певні регіональні відмінності споживання води в області. Найбільше води споживають сільськогосподарські підприємства Горохівського (1,7 млн. м³), Луцького (1,5 млн. м³), Камінь-Каширського (1,36 млн. м³), Ковельського (1,28 млн. м³), Маневицького (1,25 млн. м³), та Ківерцівського (1,07 млн. м³) районів. У Володимир-Волинському, Турійському, Камінь-Каширському, Старовижівському, Любомльському, Ковельському і Локачинському районах частка води для сільськогосподарських потреб становить більше 50 % від загального водоспоживання. В Шацькому районі ця величина не сягає і 20 % [138].

2.4. Структурні особливості земельного фонду Волинської області

Визначальним фактором у розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє фактор забезпеченості земельними ресурсами різних категорій господарств. Станом на 2013 рік загальний земельний фонд Волинської області становить 2014,4 тис. га. Аналіз структури земельного фонду показує що на землі сільськогосподарського призначення припадає 54,7 % (1081,5 тис. га) (рис. 2.4.). на ліси та лісовкриті площі – 34,6 %, 6% припадає на заболочені землі, 3 % - землі, що знаходяться під забудовою, на землі, що знаходяться під водоймами припадає 2,3 %. Інші землі становлять 0,6 % від площі області.

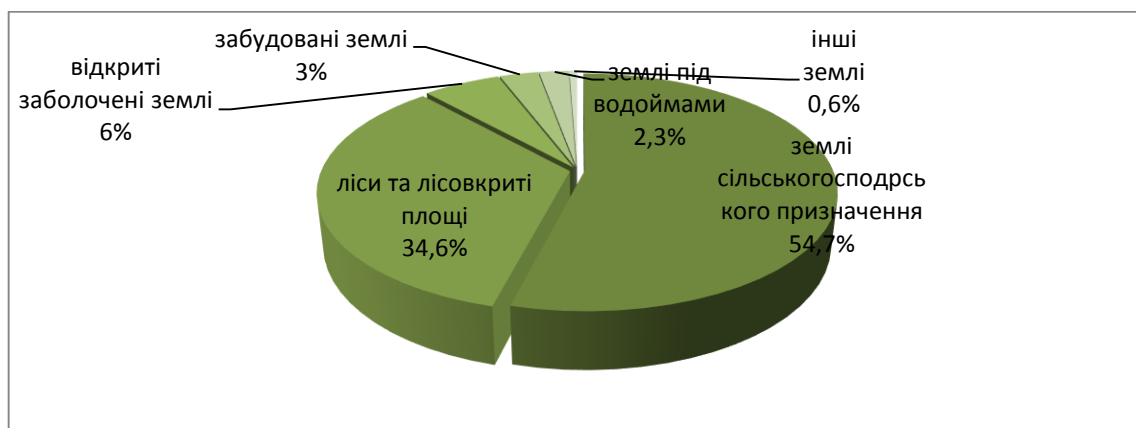

Рис. 2.4. Структура земельного фонду Волинської області.

Важливе значення для ефективності використання земель має форма господарювання у сільському господарстві: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, підсобні господарства населення. Найбільша частка сільськогосподарських земель припадає на господарства населення – 54,8 %, 25,4% припадає на сільськогосподарські підприємства і лише 2,7% на фермерські господарства, проте з кожним роком частка земель, що належить фермерам зростає. Іншим категоріям господарствам належить 17,1 % (агрофірмам, насінневим станціям, переробним підприємствам та іншим).

У розподілі земель сільськогосподарського призначення зафіксовано значні регіональні відмінності. Найбільша частка сільськогосподарських угідь, що належить сільськогосподарським підприємствам зосереджена у господарствах Луцького, Рожищенського та Горохівського районів. Більший показник від середнього по області за часткою сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах характерний для Турійського, Горохівського та Ковельського районів.

Сільськогосподарські угіддя у земельному фонді Волинської області займають 1048,9 тис. га, що складає 52 % від площ усіх земель. Найвищу частку в структурі сільськогосподарських угідь займає рілля – 673,2 тис. га (64,2 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). Друге місце за площею займають

пасовища – 203,1 тис. га (19,4 %), інші площі знаходяться під сіножатями – 161 тис га (15,3 %). Таке структурне співвідношення сільськогосподарських угідь спостерігається не в усіх формах господарювання.

Частка сільськогосподарських угідь у земельному фонді в розрізі адміністративних районів змінюється від 29,3 % до 81,5 %. Найбільшою вона є у Луцькому (81,5 %), Рожищенському (78,2 %), Іваничівському (74,9 %) та Локачинському (73,0%) районах. Значна частка сільськогосподарських угідь в південних районах області пов'язана із природно-географічними умовами та чинниками - рівнинним рельєфом, більш родючими ґрунтами, достатньою кількістю вологи і тепла. Невелика частка сільськогосподарських угідь у північних районах області – Шацькому (29,3 %), Маневицькому (32,4 %) та Любешівському (33,2 %) адміністративних районах зумовлена значною залісненістю та заболоченістю території.

Орні землі складають 64 % від площі сільськогосподарських угідь і 52% від території області та вказують на значну розораність території. Частка орних земель у структурі сільськогосподарських угідь зменшується в напрямку з півдня на північ, при цьому збільшуються площі сіножатей і пасовищ. На заході досліджуваного регіону частка орних земель змінюється від 49,1 % в Любомльському до 55,3 % в Шацькому районах і пересічно складає – 52,7 %. На півночі області цей показник менший – 47-54 %. Найбільшим відсоток розораності сільськогосподарських угідь є у південній частині області, де він складає понад 80 %. Максимальні показники розораності сільськогосподарських угідь в Горохівському (83,3 %), Луцькому (82,2 %) та Локачинському (81,4 %) адміністративних районах. Найменшу розораність території має Шацький район (14,5 %). Вцілому по області, в напрямку від південної частини (58-64 %) до північної показник розораності зменшується. На півночі, північному заході і сході області розораність змінюється в межах 14,5 – 23,0 %, на півдні – 49-65 % і в центральній частині - 31-42 %. Показник розораності території є одним із найважливіших при оцінці рівня розвитку сільськогосподарського виробництва.

Частка сіножатей і пасовищ в області складає 28 % від площі сільськогосподарських угідь. Останніми роками спостерігається зростання їх площі, що позитивно впливає на раціональне використання всіх земельних ресурсів. Площі сіножатей і пасовищ в межах області зростають в північному напрямку. У межах Любешівського, Ратнівського, Любомльського, Маневицького районів частка сіножатей і пасовищ найбільша в області і змінюється в межах від 27,5 % до 29,2 % від площі сільськогосподарських угідь. Дещо нижчий показник у Старовижівському, Ковельському, Турійському, Шацькому і Камінь-Каширському районах (22,8 – 26,3%). У південних районах, де частка ріллі найвища, частка сіножатей і пасовищ відповідно найнижча (7,9 – 12,1 %).

Структура сільськогосподарських угідь в різних типах господарств характеризується високою часткою орних земель і становить – 86,2 % в державних сільськогосподарських підприємствах, 86,8 % - в фермерських господарствах і 95,5 % - в підсобних господарствах населення. Найбільші площі сільськогосподарських земель, що перебувають у власності сільськогосподарських підприємств розміщені в Луцькому (7,0 тис. га), Рожищенському (1,6 тис. га) та Горохівському (1,3 тис. га) районах. Щодо величини частки ріллі у цьому типі господарств, то вона змінюється від 98,3 % у Камінь-Каширському до 55,7 % у Маневицькому районах. Загальна площа сіножатей і пасовищ у сільськогосподарських підприємствах становить 1,8 тис. га (12,9%). Найбільші площі сіножатей і пасовищ у власності сільськогосподарських підприємств Маневицького (44,3 %), Старовижівського (41,1 %) та Ковельського (32,0 %) районів. Багаторічні насадження розміщені переважно у Іваничівському (2,1 %), Турійському (2,0 %), Камінь-Каширському (1,7 %) районах.

На сільськогосподарські землі фермерських господарств припадає 2,7 % від загальної площі цього типу угідь у межах області. Найбільші площі сільськогосподарських угідь розміщені в господарствах Турійського (6,89 тис. га), Горохівського (5,92 тис. га) і Ковельського (3,5 тис. га) районів. 88,8 % площ сільськогосподарських угідь, що перебувають у власності фермерських господарств, розорані, а сіножаті і пасовища займають всього 3,1 тис. га (11,2 %).

Найбільше сіножатей і пасовищ у фермерських господарствах Ковельського (869 га), Турійського (793 га) і Горохівського (398 га) районів.

2.5. Суспільно-географічні фактори аграрних трансформацій

З розвитком продуктивних сил суспільства великого значення у збільшенні виробництва продукції рослинництва і тваринництва набувають суспільно-географічні фактори: кількісний і якісний стан сільськогосподарських угідь, досягнення науково-технічного прогресу, розробка та впровадження високоефективних науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства, спеціалізація та раціональне використання матеріальних, фінансових і трудових ресурсів.

Особливістю Волинської області є її економіко-географічне положення, яке визначається вигідним розташуванням щодо розвинутих європейських держав. Прикордонне розміщення Волинської області має двоякий вплив на стан та перспективи розвитку сільського господарства. Позитивний вплив полягає у наступному:

- можливість порівняно швидше знайти ринок не лише в межах України, але й закордоном;
- залучення іноземного капіталу, що дає змогу розширювати виробництво і створювати конкурентоздатні господарські структури. Слід відмітити, що іноземні інвестиції переважно залучаються у приватні сільськогосподарські структури;
- більша, порівняно з іншими регіонами, можливість вивчення і переймання зарубіжного досвіду ведення приватного господарства.

Негативні наслідки економіко-географічного положення для розвитку сільського господарства, полягають у тому, що, по-перше, внутрішній ринок насичується сільськогосподарською продукцією іноземних товаровиробників, які мають її перевиробництво. Область є одним із центрів України, де перекачується значна частина неофіційного імпорту. По-друге, ця продукція значно дешевша,

що впливає на цінову політику вітчизняних виробників та рівень їх конкурентноздатності[156].

Фактором, що визначає розвиток і функціонування сільськогосподарських підприємств є інвестиційний фактор. Він є одним із визначальних у оновленні матеріально-технічної бази, покращенні конкурентоспроможності продукції, розширенні виробництва.

У 2013 р. в основний капітал сільського господарства Волинської області було інвестовано 224,5 млн. грн., що у 3 рази більше ніж у 2009 р. Найбільше інвестицій було вкладено в сільськогосподарські підприємства Луцького району – 68,7 млн. грн. (31% від загального обсягу усіх інвестицій вкладених у сільське господарство Волинської області), Володимир-Волинського – 47,2 млн. грн. (21 %) та Горохівського – 29,7 млн. грн. (13 %). Незначні інвестиції в основний капітал отримали сільськогосподарські підприємства Камінь-Каширського (1,3 млн. грн.), Шацького (0,6 млн. грн.), Старовижівського (0,4 млн. грн.) адміністративних районів. Це пов'язано із тим, що у південних районах області знаходяться підприємства які є більш інвестиційно привабливими, оскільки володіють кращими природними та соціально-економічними ресурсами, мають позитивну динаміку виробництва, краще реорганізовані і деякі з них виробляють експортну продукцію. Сільськогосподарські підприємства поліської частини області спеціалізуються на тваринництві, яке в сучасних умовах розвитку аграрного сектора є занепалим і нерентабельним, в тому числі і менш інвестиційно привабливими.

Найвагомішу частку капітальних інвестицій (99,5 % загального обсягу) освоєно в матеріальні активи, з яких у машини, обладнання, інвентар і транспортні засоби – 61,1 %, у будівлі та споруди – 17 %, у довгострокові біологічні активи рослинництва і тваринництва, відповідно, 4,1 % і 8,1 % усіх інвестицій.

Головним джерелом фінансування капітальних інвестицій, як і раніше, залишаються власні кошти підприємств, за рахунок яких освоєно 89,5 %

загального обсягу. Частка запозичених коштів становила 9,1 %, місцевих бюджетів – 1,3 %.

Найбільшими інвесторами були СГ ТзОВ “Ратнівський край” Ратнівського та “Городище” Луцького районів.

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських підприємств значною мірою залежить від організаційно-правових форм. Як зазначає Ю. Хвесик [236], найбільш інвестиційно привабливими є господарські товариства, які об’єднують капітали аграріїв, зацікавлених вкладати власні інвестиційні ресурси в реалізацію конкретних сільськогосподарських проектів. На жаль їх частка у структурі діючих сільськогосподарських підприємств у регіоні лише 14%. Від розширення потужностей цього виду агроформувань залежить не лише підвищення сільськогосподарського виробництва, але й розбудова інфраструктури села.

Високою інвестиційною спроможністю відзначаються також приватні підприємства. Їх частка в загальній кількості становить 9%. Виробничо-господарська діяльність цієї форми агроформувань базується на використанні розпайованих сільськогосподарських угідь і сплаті за їх використання, як правило, в натуральній формі. Такі підприємства функціонують переважно на основі приватної ініціативи колишніх керівників колективних сільськогосподарських підприємств, які на свій страх і ризик ведуть аграрний бізнес в умовах значного диспаритету цін.

Незважаючи на те, що частка фермерських господарств є найбільшою в структурі діючих сільськогосподарських підприємств (60%), ця форма господарювання у Волинській області не відзначається високим рівнем ефективності господарської діяльності, а також достатньою матеріально-технічною базою. Обмежуючим чинником є відсутність у фермерських господарств, особливо в Поліській зоні, продуктивних сільськогосподарських угідь, а також розвиненої інфраструктури аграрного ринку та зваженої цінової політики на закупівлю сільськогосподарської сировини. Фермерські господарства відчувають значну нестачу коштів, особливо для придбання паливно-мастильних

матеріалів та техніки, доступного консультативного забезпечення щодо співпраці з посередницькими структурами.

Загальний обсяг іноземних інвестицій у сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги на початку 2013 року склав 13,9 млн. грн. (3,8 % залучених в область), у тому числі в овочівництво, декоративне садівництво та вирощування продукції розсадників спрямовано 78,6%, у вирощування зернових культур – 18,3 %, у розведення птиці – 2,9 %, у вирощування фруктів, ягід, горіхів, культур для виробництва напоїв і прянощів – 0,2 %.

Іноземні інвестиції здійснювали партнери з 6 країн світу і вкладені вони в 20 підприємств. Найбільші обсяги інвестовано зі Словаччини, Кіпру, Польщі та Німеччини. На ці країни припадає 97,8 % іноземних інвестицій (рис 2.5.).

Прямі іноземні інвестиції отримали підприємства 4 районів області. Провідне місце за обсягами інвестицій у цей вид діяльності займає Ратнівський район – 88,7 % від загального обсягу.

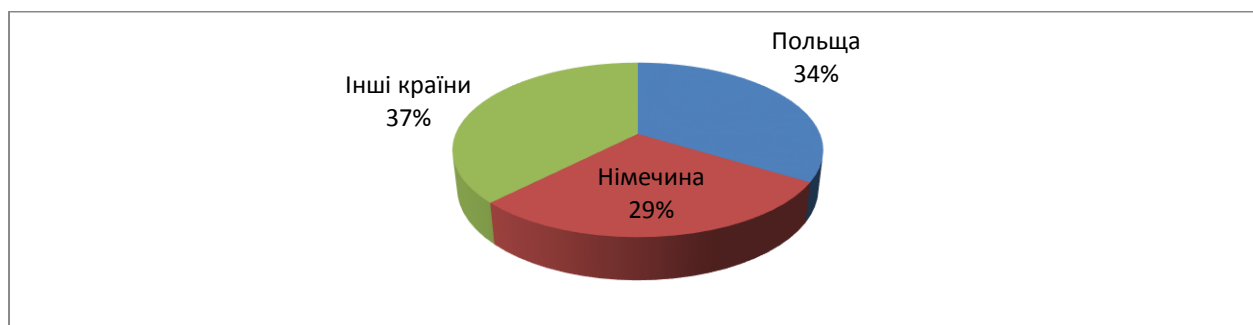

Рис.2.5. Структура іноземних інвестицій у сільське господарство Волинської області.

Стан матеріально-технічної бази багатьох сільськогосподарських підприємств залишається незадовільним. Зберігається тенденція до скорочення кількості основних видів сільськогосподарської техніки в аграрних підприємствах та збільшення в господарствах населення (Додаток Б).

На кінець 2013р. сільськогосподарські підприємства мали 2,8 тис. тракторів, 0,8 тис. зернозбиральних комбайнів, 0,1 тис. картоплесаджалок та ряд іншої техніки. За період з 2009 до 2013 року кількість тракторів зменшилась на 12,7 %, зернозбиральних комбайнів – на 17,6 % (рис2.6.). За минулий рік списано

49 тракторів (1,7 % наявних на початку року), 26 тракторних причепів (1,8 %), 29 зернозбиральних комбайнів (3,4 %), 5 кормозбиральних (3,1%), 3 картоплюзбиральних (2,6 %) комбайнів [222].

Темпи зростання технічного забезпечення не відповідають сучасним організаційно-технологічним вимогам сільськогосподарського виробництва. Так, забезпечення технологічної потреби сільськогосподарських підприємств у 2012 році змінювалось від 35 до 85%. За останні роки було списано сільськогосподарської техніки майже у 2 рази менше ніж належало списати за нормативними строками їх експлуатації. Це безумовно призвело до збільшення тривалості терміну збиральних робіт, а, отже, до втрат врожаю і до витрат ресурсів вкладених у сільське виробництво. В результаті загальні витрати сільського господарства пов'язані з нестачею та низьким технічним станом машин становили: за перевитратами пального 10-12%, за недобором врожаю – більше ніж 30%.

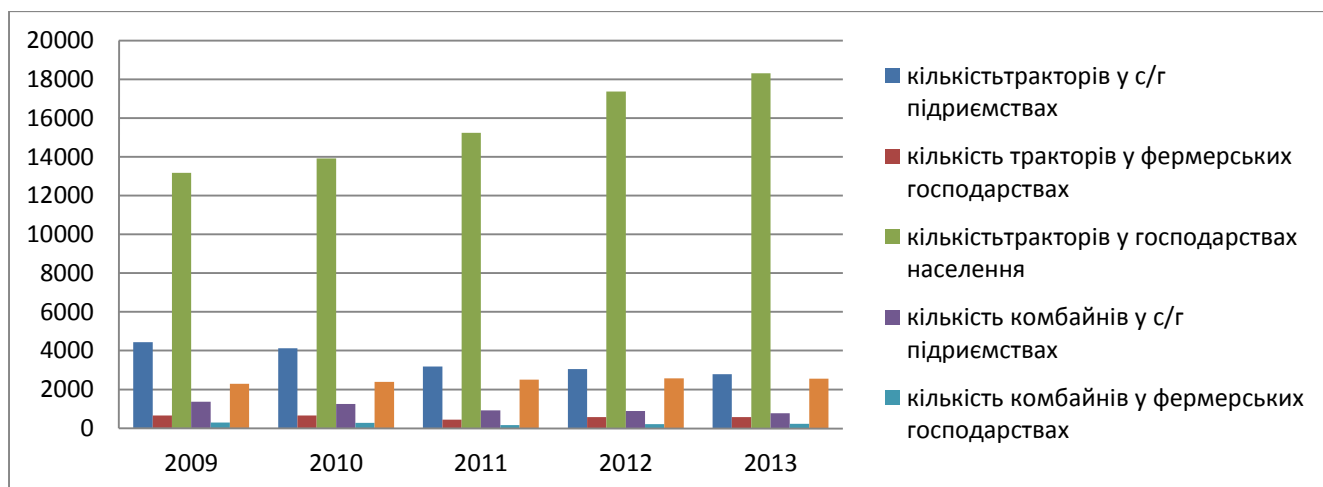

Рис.2.6. Динаміка чисельності сільськогосподарської техніки у різних категоріях господарств, одиниць.

У господарствах населення на початку 2013 року нараховувалось 17,5 тис. тракторів (на 0,6 % більше), 2,4 тис. зернозбиральних комбайнів (на 4,6 % менше) та 2,1 тис вантажних автомобілів (на 0,5 % менше). Хоча навантаження на техніку в господарствах населення нижче, ніж в сільськогосподарських підприємствах, але враховуючи, що ця техніка не нова і малопотужна, частина господарств для

сільськогосподарських робіт використовує коней. Їх чисельність на 1 січня 2013р. становила 51,9 тис гол.

У територіальному розрізі є також відмінності щодо забезпеченості технікою аграрних підприємств. Найгірша ситуація склалась в Любомльському, Маневицькому і Шацькому районах, де забезпеченість технікою складає 30-40%. Найкраща ситуація спостерігається у Ковельському, Луцькому та Горохівському районах. Тут забезпеченість технікою становить близько 80%.

Скорочення машинно-тракторного парку призвело до зростання навантаження на одиницю техніки. Так, якщо у 2009 році на 1000 га ріллі припадало 26 шт. тракторів, то у 2013 р відбулося зменшення на 3 одиниці на 1000 га ріллі і складає 23 шт. на 1000 га ріллі, зернозбиральних комбайнів – на 1 одиницю і складає 12 шт. на 1000 га посіву зернових культур.

Дослідження показали, що найбільше навантаження на трактори спостерігається у Локачинському (15 шт. на 1000 га ріллі), Іваничівському (17), Горохівському (19) та Турійському (19) районах, де зосередженні основні посіви. Краща ситуація склалася у Камінь-Каширському (64), Маневицькому (58) і Шацькому (55) районах. Аналогічна ситуація спостерігається і по іншій сільськогосподарській техніці (рис. 2.7.).

Обробіток землі у регіоні досліджень здійснюється не лише технікою, але і кіньми та ручною працею населення і в першу чергу це стосується особистих селянських господарств. У структурі обробітку землі у підсобних господарствах населення Волинської області 35% обробітку забезпечується ручною працею, 39% кінною працею та 26% тракторами. Не всі підсобні господарства населення, мають змогу забезпечити себе технікою, для обробітку землі, хоча показник наявності тракторів є досить значним.(рис 2.8).

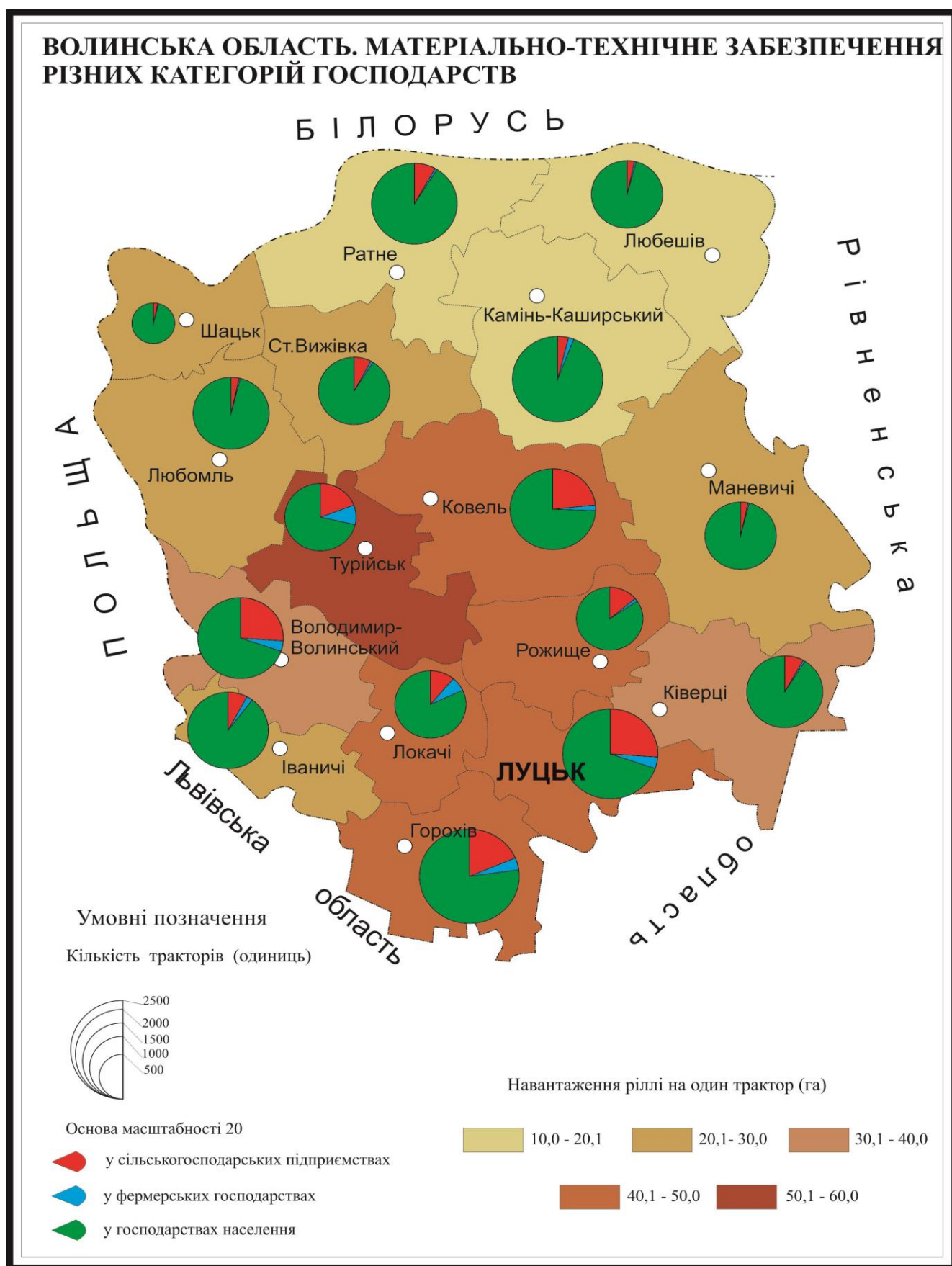

Рис. 2.8. Матеріально-технічне забезпечення різних категорій господарств Волинської області.

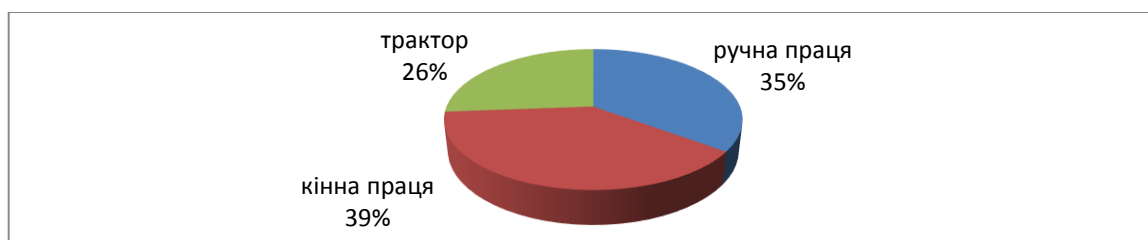

Рис. 2.8. Структура обробітку землі у особистих селянських господарствах Волинської області, %

Матеріально-технічна база також включає в себе і наявність господарських споруд і приміщень. Забезпеченість сільськогосподарських підприємств і господарств населення спорудами та приміщеннями для зберігання урожаю складає 53,8 %, для зберігання кормів – 24,6 %, для утримання худоби та птиці – 42,8 %, для зберігання техніки – 19,2 %, для комплексного використання – 67,5 %.

Волинська область – регіон із значною чисельністю сільського населення, частка якого у загальній чисельності мешканців складає 48,1 % (499,5 тис. осіб). Вищий за пересічно обласний показник характерний для північних районів області, що пов'язано із відсутністю великих міських поселень.

Динаміка чисельності сільського населення свідчить про тенденцію щодо зниження його частки. Така динаміка зумовлена занепадом аграрної сфери та значною міграцією сільського населення у міста (рис. 2.9.).

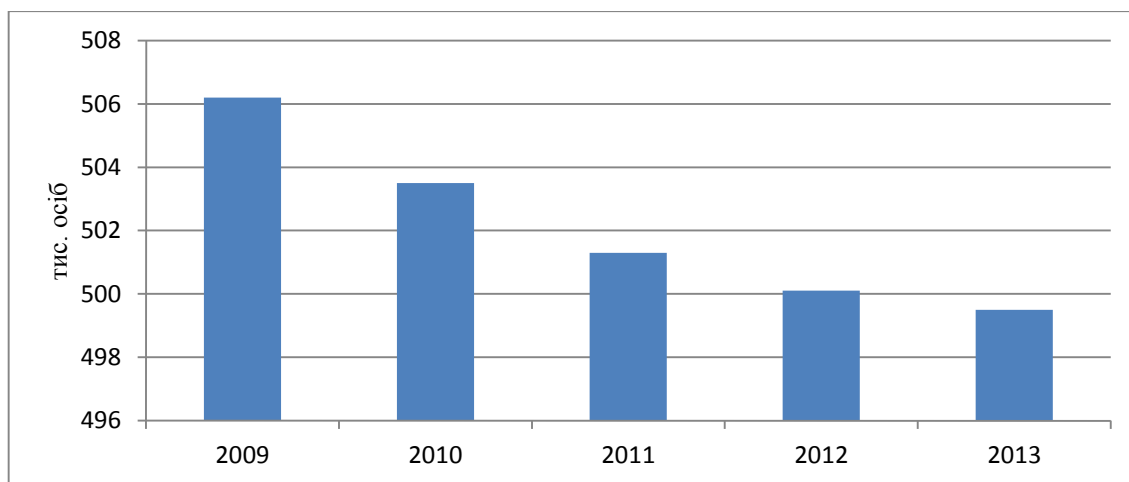

Рис. 2.9. Динаміка чисельності сільського населення у Волинській області.

Велике значення для розвитку сільського господарства й ефективного сільськогосподарського підприємництва мають показники природного руху та вікової структури населення, оскільки вони дають змогу прогнозувати динаміку чисельності населення і можливий трудовий потенціал регіону.

Показник природного руху сільського населення у Волинській області становить -0,8 осіб на тис. наявного населення. Найбільшим цей показник є у Камінь-Каширському районі (5,9 ‰). Додатний природний рух населення характерний для Любешівського (2,3 ‰), Любомльського (2,3 ‰), Ратнівського (1,8 ‰), Маневицького (0,7 ‰) і Ківерцівського (0,6 ‰) адміністративних районів. Такі показники зумовлені традиційним фактором багатодітності сім'ї. Найгірша ситуація щодо природного руху населення у сільській місцевості спостерігається в Іваничівському районі - -5,3 ‰.

Важливий вплив на забезпечення сільськогосподарських підприємств трудовими ресурсами має вікова структура населення (рис. 2.10.).

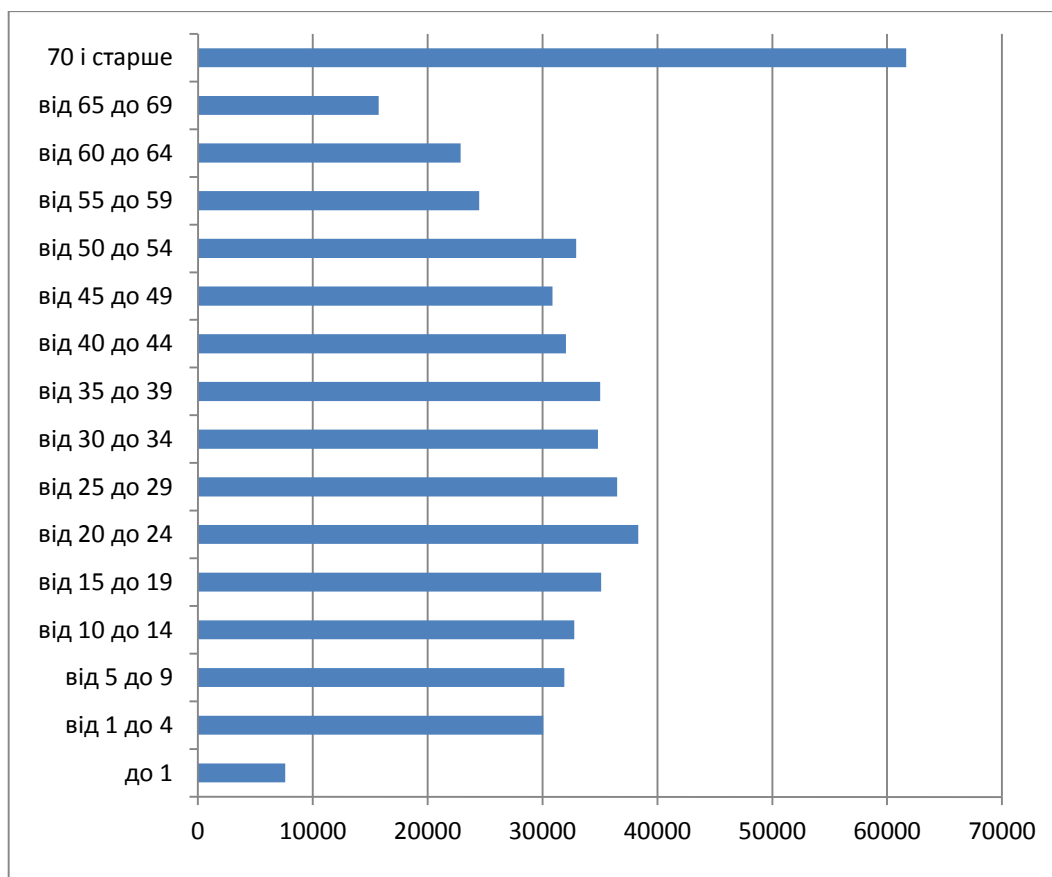

Рис. 2.10. Вікова структура сільського населення.

Аналіз статистичних даних свідчить, що у Волинській області найбільшою є частка населення у працездатному віці – 59,6 %, частка людей пенсійного віку – 19,9 %. Для сільської місцевості характерний процес старіння населення.

Для розвитку фермерських господарств важливе значення має чисельність сімей і коефіцієнт шлюбності населення, оскільки 80 % фермерських господарств області відносяться до господарств сімейного типу господарювання. Коефіцієнт шлюбності у сільській місцевості складає 5,8 на тис. осіб. Більший за пересічно обласний показник у Ратнівському (6,9), Володимир-Волинському (6,5), Локачинському (6,8), Маневицькому (6,3) та Старовижівському(6,2) районах.

Одним із важливих соціально-демографічних факторів функціонування сільськогосподарського підприємництва є фактор забезпечення трудовими ресурсами. У сільському господарстві зайнято 21,7 % сільського населення. Такий відсоток зайнятості є наслідком недостатнього розвитку регіону та невиробничої сфери і вказує на надлишок робочої сили в аграрній сфері та значні труднощі, які можуть виникнути в процесі проведення земельної реформи, приватизації та впровадження нових приватних господарських структур. Проблема зайнятості в області, також, частково вирішується за рахунок міграції населення, яка тут є традиційно високою з кінця минулого століття. В останні десятиріччя найбільш поширеною була сезонна міграція в Російську Федерацію та країни ЄС. Цей процес, поряд з вирішенням проблем зайнятості, має й інші позитивні моменти. Насамперед він дозволяє селянам створити певний капітал, який часто використовується не лише для підтримки власного добробуту, але й направляється у виробничу сферу, зокрема аграрну. Крім того, мігрантам доводиться здебільшого працювати у приватних господарів, що розвиває їх підприємницьку активність (Додаток В).

Економічно активне населення у Волинській області становить 480,0 тис. осіб, із них 53% знаходяться у сільській місцевості. Основну частку економічно-активного сільського населення становлять особи старші працездатного віку – 12

%. Частка безробітних у сільській місцевості склала 10 %. Найвищий рівень безробіття зафіксовано у Старовижівському та Турійському районах.

Поруч із показником економічно-активного населення використовується показник підприємницької активності населення. Він визначається як кількість осіб, що мають і можуть мати статус підприємця у народногосподарському комплексі чи у певній його ланці. Прогнозувати кількість осіб, що можуть мати статус підприємця важко. У сільському господарстві цей показник вираховується як співвідношення приватних підприємців і фермерів до економічно активного населення. Пересічний показник у області становить 0,26 %. Він збільшується із півночі на південь і найбільший у Луцькому районі - 1,3 %.

Частка населення, що зайнята у сільському господарстві складає 17 % від загальної чисельності трудових ресурсів регіону (16,3 тис. осіб), із цієї частини лише 1 % припадає на зайнятих у фермерських господарствах. Найбільшою частка населення, що зайнята у сільському господарстві є у Горохівському, Турійському та Локачинському районах.

Основним елементом виробництва та формування ресурсів у фермерському господарстві є наявність робочої сили, яка здатна привести в дію наявні засоби виробництва. Результативність господарської діяльності фермерства в значній мірі залежить від забезпеченості її трудовими ресурсами, їх професійно-кваліфікаційного рівня, здатності реалізувати свою потенційну продуктивну силу. Фермерські господарства, як переважно господарства сімейні, значно обмежені у своїй діяльності та формуванні виробничої програми саме через малий трудовий потенціал. Проте, достатньо обґрунтований підхід до раціонального поєднання ресурсів сприяє кращому їх використанню саме в дрібних господарствах [22].

Загальна кількість працюючих у фермерських господарствах Волинської області у 2012 році склала 1624 особи і порівняно із попереднім роком зменшилась на 259 осіб. Із загальної кількості працюючих 63% (1028 осіб) складають наймані працівники. У розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь припадає 4 працівника. Цей показник щороку зменшується, що пояснюється збільшенням розмірів фермерських господарств (рис. 2.11.).

Найбільша кількість працюючих у фермерських господарствах Турійського (295 особи), Горохівського (277), Ковельського(156), Локачинського (138), Луцького (123) та Ківерцівського (118) районах. Найменша у Шацькому – лише 2 працівника.

Незважаючи на велику частку найманих працівників, значною є частка неоплачуваних працівників у фермерських господарствах Волинської області (37% від усіх працюючих). Найчастіше це власники фермерських господарств і члени їх сімей.

Територіальна організація сільського господарства значно залежить від сільської системи розселення. Середня людність поселень у Волинській області складає 493 особи (92,2 % від середньоукраїнського значення). Середньостатистичні села Волинської області загалом відповідають середньостатистичним українським селам. Причому, незважаючи на значну залісненість території Волинської області, щільність сільських поселень дещо. У щільності сільського населення є певні регіональні відмінності. Даний показник коливається від 16,2 осіб/км² у Турійському районі до 53,4 особи/км² у Луцькому районі. У південних районах області щільність сільського населення більша від пересічно-обласного показника, у північних районах – менша. Великі села розміщені у північно-східних районах області (більш заліснених і більш периферійних), у той же час як на півдні і особливо в центрі області домінують малі села. Найбільші за пересічною людністю сільські поселення у Камінь-Каширському районі (794 особи у середньому селі), найменші – в Турійському (264 особи).

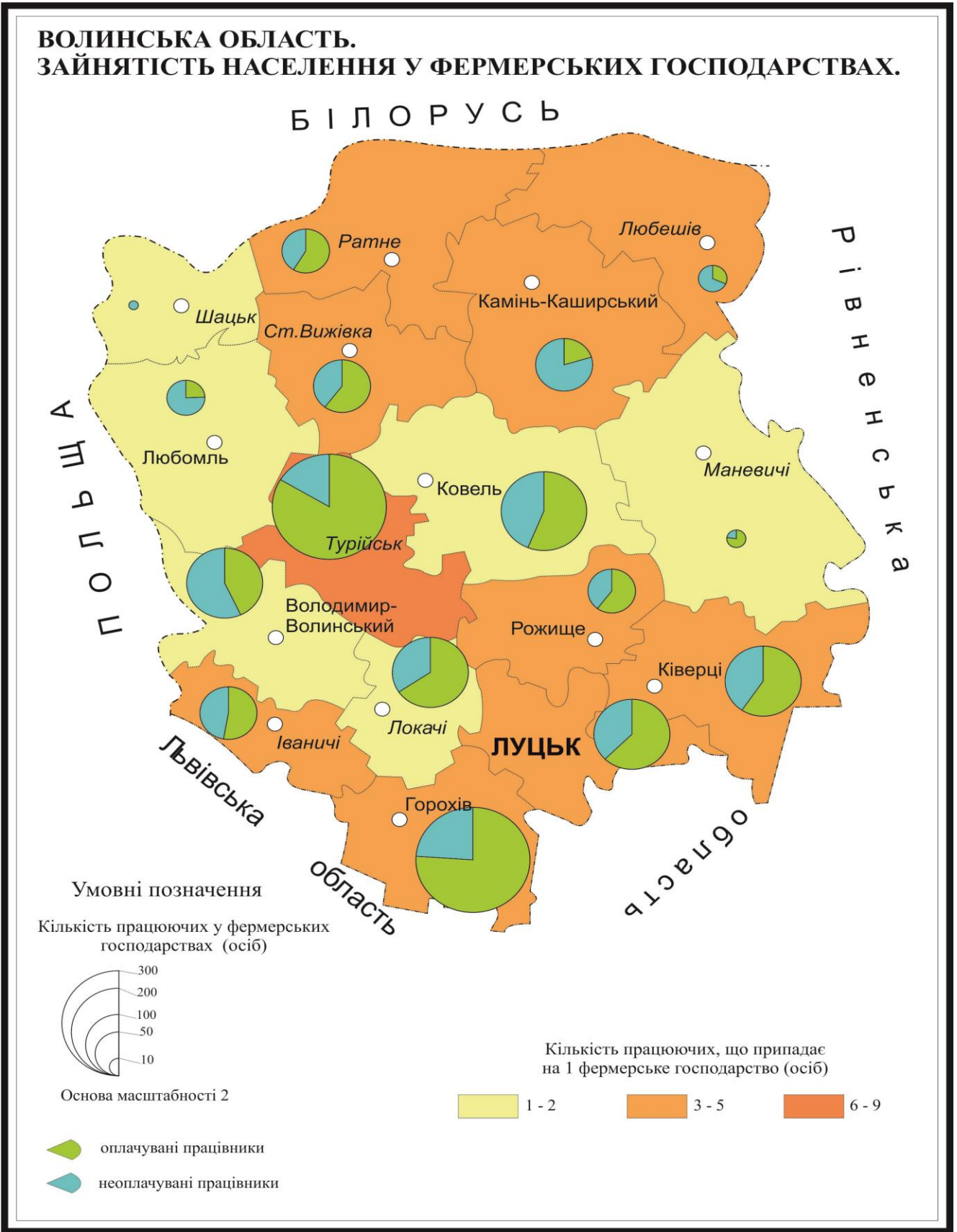

Рис. 2.11. Зайнятість населення у фермерських господарствах Волинської області.

Важливим чинником є рівень доходів населення, оскільки він визначає купівельну спроможність населення, і як наслідок попит на продукцію сільського господарства. Середньомісячна зроби́тна плата у Волинській області станом на 2013 рік становила 1994 грн.

У розрізі адміністративних районів, середньомісячна заробітна плата працівників у 2013 році була найбільшою у Любомльському (1935 грн.), Луцькому (1758 грн.), Ківерцівському (1568 грн.), Камінь-Каширському (1530 грн.), Володимир-Волинському (1487 грн.) та Локачинському (1444 грн.) районах. Найменші показники заробітної плати (розмір заробітної плати майже співпадає з розміром прожиткового мінімуму (1004 грн.) у Горохівському (1274 грн.), Ратнівському (1218 грн.), та Турійському (1104 грн.) районах.

Одним із визначальних факторів, що впливає на трансформаційні процеси у сільському господарстві є державна аграрна політика. Державна політика у сфері аграрного сектора економіки повинна бути спрямована на створення якісних загальнодержавних та регіональних програм розвитку сільського господарства, створення ринку для конкурентоспроможної продукції, підтримку малого та середнього агробізнесу.

М. Д. Заячук [77] стверджує, що деякі інструменти аграрної політики України поглиблюють невизначеність, зменшують конкуренцію та стримують приватні інвестиції через непередбачувані державні втручання на продовольчий ринок, контроль за цінами на продукти харчування і за коливаннями цін, обмеження міжрегіонального руху сільськогосподарських товарів на нормативно-правові акти, які надмірно регулюють сферу безпечності продуктів харчування і санітарні заходи які є здебільшого неефективними. Ці чинники призводять до збільшення витрат на просування продукції на ринку, даватимуть торгівельні націнки, що спричиняє формування знижених цін для сільськогосподарських товаровиробників.

Для покращення розвитку сільського виробництва у регіоні потрібно здійснення державної програми за наступними напрямками: 1) створення умов для підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва на локальному,

регіональному, державному та міждержавному рівнях; 2) підвищення дохідності виробництва продукції шляхом зниження її собівартості та впровадження механізмів збалансування закупівельних цін; 3) стимулювання розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; 4) формування інвестиційного середовища та інфраструктури підприємництва, підтримка експортної діяльності суб'єктів малого підприємництва; 5) здійснення заходів щодо підвищення рівня кваліфікації суб'єктів підприємницької діяльності; 6) залучення інвестицій у сільську місцевість; 7) надання пріоритетності державної підтримки малим та середнім підприємствам для здійснення заходів державних програм, залучення малих форм підприємництва до участі у програмах державної підтримки [77].

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

На формування, функціонування у сільськогосподарському виробництві та трансформаційні процеси у ньому впливають дві основні групи факторів: ті які впливають на функціонування сільського господарства та ті які спричиняють у ньому трансформації.

Становлення багатокладності на території Волинської області мають значні історичні передумови і у їх розвитку можна виділити три основні етапи: до радянський, що характеризувався зародженням самого сільськогосподарського виробництва та формування різних форм власності; сам радянський період, що відмітився зростанням сільськогосподарського виробництва і здійснення самого виробництва в одній формі власності – колективній; та новий (пострадянський), який призвів до занепаду аграрного виробництва, деструктуризації та поляризації сільського господарства Волинської області.

Рівнинність рельєфу, помірність клімату та різноманітність ґрунтового покриву позитивно впливають на розвиток та багатогалузевість сільськогосподарського виробництва у Волинській області.

Загальний земельний фонд Волинської області становить 2014,4 тис. га, із них 54,7 % припадає на сільськогосподарські угіддя. Найвища частка сільськогосподарських угідь припадає на підсобні господарства населення – 54,8 %, 25,4 % припадає на сільськогосподарські підприємства і лише 2,7 % - на фермерські господарства.

Вигідне економіко-географічне положення відносно аграрних вітчизняних та зарубіжних ринків, значимий демографічний потенціал сприяють розвитку сільськогосподарського виробництва у різних категоріях господарств Волинської області. Проте, низька матеріально-технічна забезпеченість сільськогосподарських підприємств, низька інвестиційна привабливість, нерозвиненість виробничої і соціальної інфраструктури призводять до низької конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, і як наслідок низькорентабельність підприємств і зменшення їх кількості.

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1 Аналіз трансформаційних процесів у різних категоріях господарств сітьськогосподарського виробництва

3.1.1 Сучасні ринкові перетворення у сільськогосподарських підприємствах

У 2013 році у Волинській області діяло 379 підприємств (без врахування фермерських господарств), основним видом діяльності яких було сільське господарство.

Переважаючою формою господарювання були господарські товариства (156 одиниць, або 41,1 % від загального числа агроформувань). По п'ятій частині припадає на приватні підприємства та кооперативи.

Кооперативи переважають у поліській зоні, зокрема у Ратнівському, Камінь-Каширському, Любешівському районах, де їх частка змінюється від 54,5% до 46,2 %. У лісостеповій зоні переважають господарські товариства та приватні підприємства. У Луцькому, Володимир-Волинському та Горохівському районах їх питома вага перевищує 80 % (додаток Д).

Серед сільськогосподарських підприємств переважають малі (з площею земельних ділянок до 50 га) та середні підприємства (до 500 га), частка яких становила 65,7%. Але в їх користуванні знаходилось лише 10,2 % сільськогосподарських угідь, тоді як у користуванні великих сільськогосподарських підприємств (з площею більше 500 га) знаходилось 89,9% сільгоспугідь, у тому числі у сільськогосподарських підприємствах з площею понад 3 тис. га, - 33,6% земельних площ.

Середній розмір сільськогосподарського підприємства у Волинській області становить 2930 га. У 2009 році цей показник становив 4446 га. Більший за пересічно-обласний цей показник у Любомльському (6181 га), Рожищенському (4526 га), Маневицькому (4482 га), Турійському (3431 га), Шацькому (3270 га), Старовижівському (3135 га) та Камінь-Каширському (3079 га) районах. Найменший цей показник у Луцькому районі (970 га). Це зумовлено тим, що у південних районах сконцентрована більша кількість сільськогосподарських підприємств, ніж у північних.

Станом на 2013 рік усіма сільськогосподарськими підприємствами Волинської області вироблено сільськогосподарської продукції на суму 1884,2 млн. грн. Основна частка цієї продукції припадає на підприємства Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського, Луцького та Турійського районів, їх частка у загальному виробництві становить 62,5 %.

Впродовж 2009 – 2013 рр. спостерігається тенденція, щодо росту валового виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах до 33,6 %. Як наслідок, частка сільськогосподарських підприємств зростає і становить 40,1 % до загального виробництва усіма категоріями господарств. Тенденція росту зберігається для всіх районів Волинської області, окрім Любешівського району (-73,0 %).

Частка виробництва сільськогосподарської продукції агроформуваннями має регіональні відмінності і збільшується у південному напрямі. Найбільша частка виробництва сільськогосподарської продукції, що виробляють сільськогосподарські підприємства зафіксована у Луцькому (61,4 %), Горохівському (61,4 %) та Турійському (58,6 %) районах області. Найменший показник характерний для Камінь-Каширського району, де він становить 3,0 %.

У структурі виробництва сільськогосподарської продукції виробленої сільськогосподарськими підприємствами переважає продукція рослинництва над тваринницькою - відповідно 56,3 % та 43,7 %. Переважання рослинницької продукції над тваринницькою характерне в усіх районах Волинської області

окрім Володимир-Волинського та Турійського районів, де частка тваринницької продукції становить відповідно 57,5% та 58,4%.

Трансформаційні процеси, що відбулися за період з 2009 р. до 2013 р. зумовили структурні зрушення посівної площі сільськогосподарських культур. За цей період на 10,7 % збільшилась посівна площа під зерновими культурами, 10,6% - ріпаком, 14,2% – картоплею та у 17 раз збільшилися посіви сої. В той же час зменшилися посіви сільськогосподарських підприємств цукрових буряків (-10,6 %) та кормових культур (-17,1 %) (рис. 3.1.) (додаток Е).

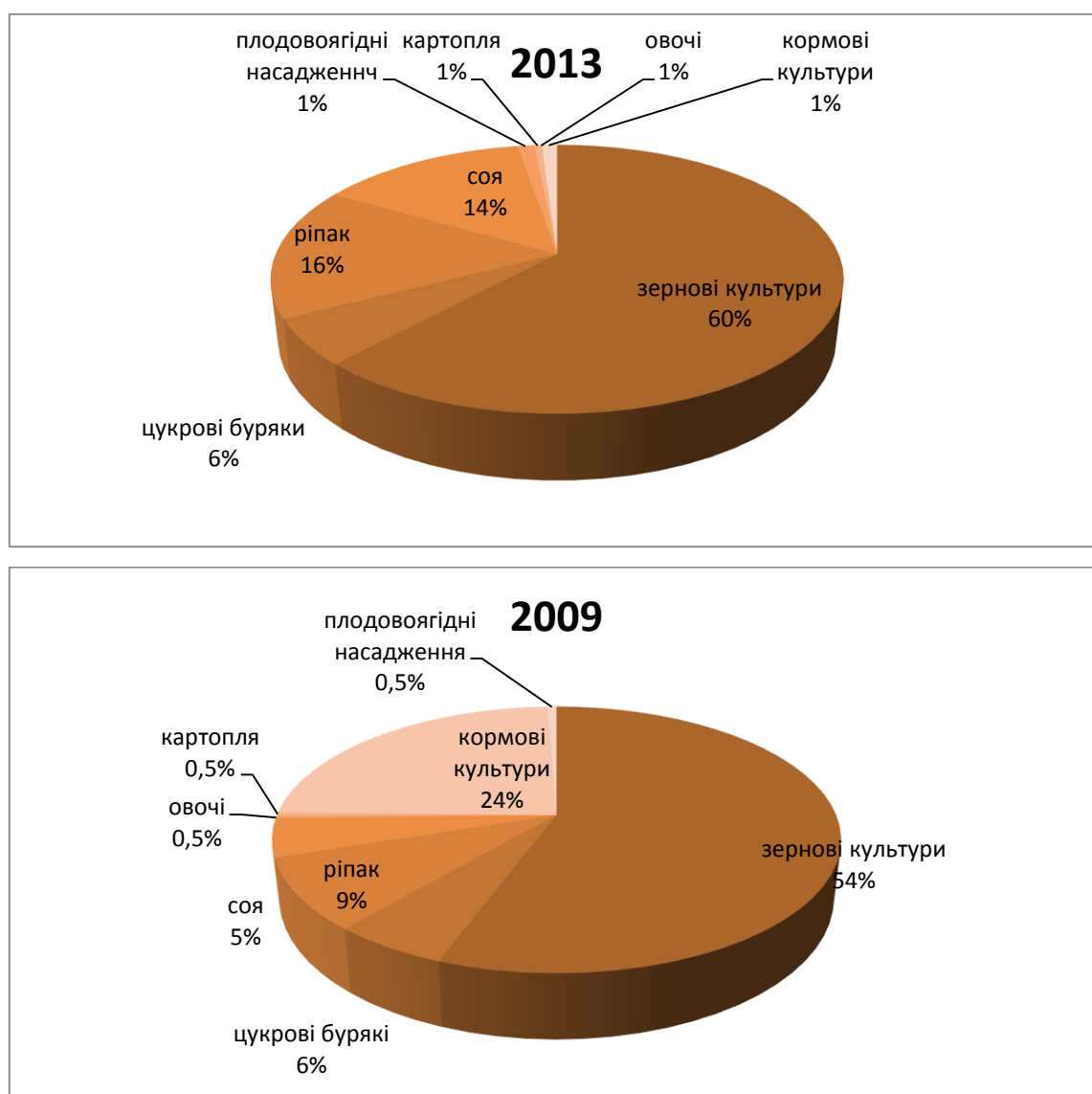

Рис. 3.1. Структура посівної площі сільськогосподарськими підприємствами Волинської області у 2013 та 2009 рр, %

У структурі посівної площі сільськогосподарських підприємств лідируюче місце посідають зернові та зернобобові культури – 11 2658 га (60 % до загальної посівної площі сільськогосподарських підприємств).

Серед зернових культур лідируючі позиції посідають озима пшениця – 41,4% (53,6 т тис. га посівної площі), яра пшениця – 31 % (42,8 тис. га) та кукурудза – 18 % (22,6 тис. га). Окрім вище перерахованих зернових культур сільськогосподарські підприємства Волинської області вирощували жито (13,6 тис. га), ячмінь (2,6 тис. га), овес (6,0 тис. га), гречку (2,1 тис. га) та просо (1,2 тис. га).

Аграрними підприємствами Волинської області у 2013 році вирощено 458,5 тис. т зернових та зернобобових культур, що на 81,5 % більше ніж у 2009 та складає 52,1 % від виробництва зернових області усіма категоріями господарств. Основними сільськогосподарськими виробниками зернових культур є підприємства Горохівського (104,7 тис. т), Луцького (96,4 тис. т), Володимир-Волинського (53,9 тис.т), Локачинського (49,5 тис. т), Іванічівського (41,8 тис. т) і Турійського (39,9 тис. т) районів (рис. 3.2.). На підприємства цих районів припадає 84, 1% виробництва зернових у області даною категорією господарств (додаток Ж).

Середня урожайність зернових та зернобобових культур у сільськогосподарських підприємствах Волинської області склала 41,6 ц/га. Більшою за пересічно обласну вона є у Луцькому (49,7 ц /га), Локачинському (49,6ц/га), Іванічівському (48,3 ц/га), Горохівському (48,7 ц/га) та Володимир-Волинському районах. Спостерігається тенденція збільшення урожайності зернових культур у сільськогосподарських підприємствах Волинської області за досліджуваний період удвічі.

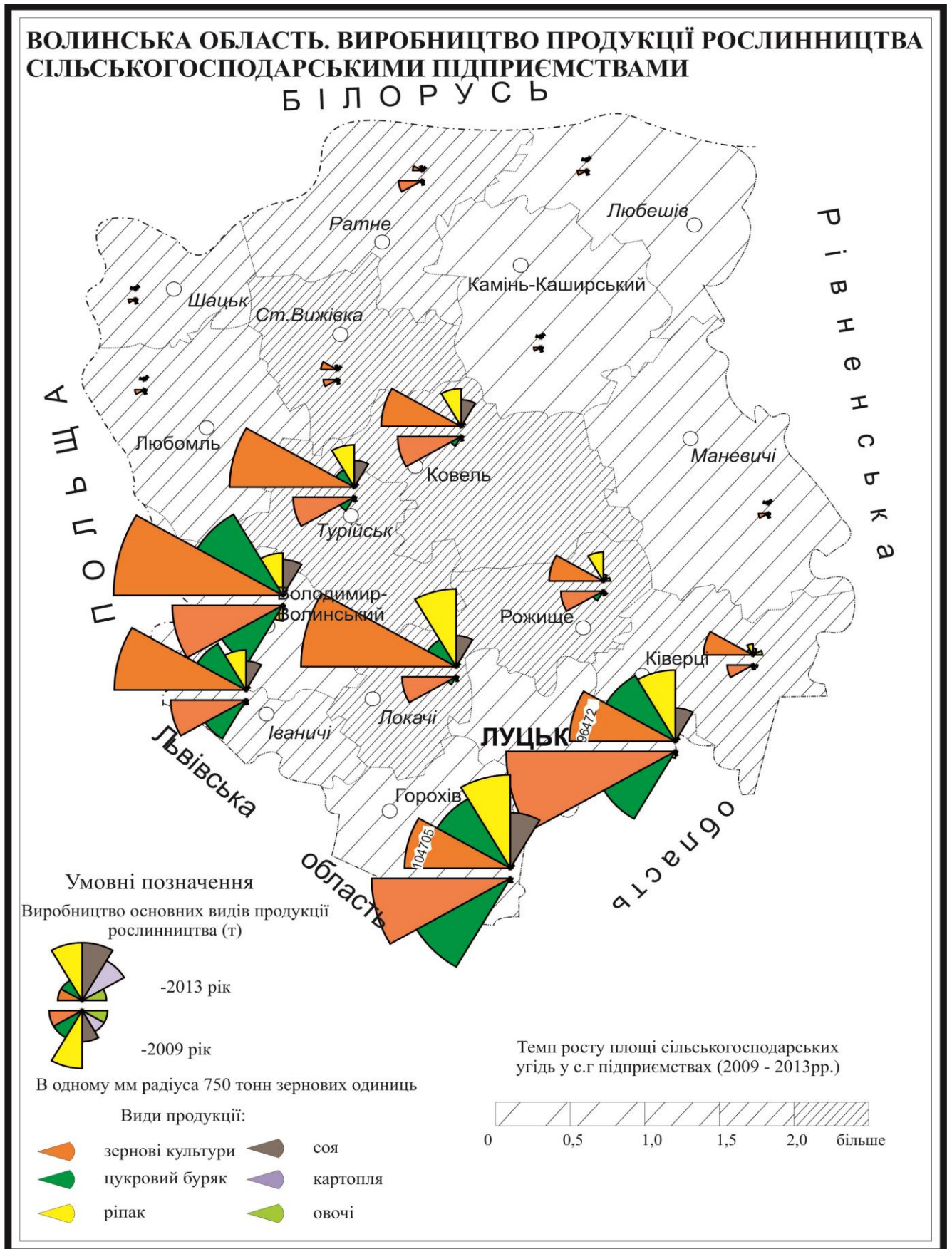

Рис. 3.2. Виробництво продукції рослинництва сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, 2009-2013 рр.

Як зазначалось вище, у досліджуваному регіоні зменшилась площа під посівами цукрових буряків. Якщо у 2009 році сільськогосподарськими підприємствами Волинської області під його посіви було відведено 10344 га, то у 2013 році - 9230 га, (зменшення на 10,7 %). Незважаючи на загальну тенденцію щодо зменшення посівів цукрових буряків в області, в окремих районах таких як, Володимир-Волинський, Ківерцівський, Локачинський, Рожищенський зафіксовано позитивну динаміку посівних площ під цією сільськогосподарською культурою.

Усіма сільськогосподарськими підприємствами у 2013 році було вироблено 309,4 т цукрового буряку, у зернових одиницях цей показник становить 123,7 тис. т (рис. 3.3.). Основними районами вирощування цукрових буряків є Луцький (21,8 % виробництва цукрових буряків до загальнообласного показника за даною категорією господарств), Володимир-Волинський (21,2 %), Горохівський (21,1 %) та Іваничівський (12,6 %). На інші райони припадає 23,3 % його виробництва. Вибір буряківничого напрямку сільськогосподарських підприємств цих районів зумовлений близькістю переробних підприємств, оскільки транспортний чинник є одним із найважливіших при розміщенні даної галузі і має безпосередній вплив на показник рентабельності виробництва (додаток Л).

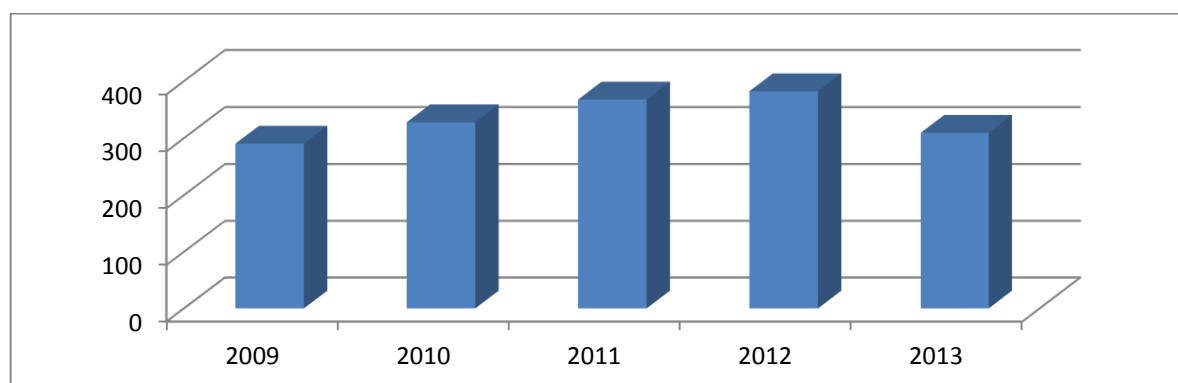

Рис. 3.3. Динаміка виробництва цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами у 2009-2013 рр, тис.т.

Середня урожайність цукрових буряків склала 409 ц/га у 2013 році. Даний показник більший за пересічнообласний у Луцькому (519 ц/га) та Іваничівському (486 ц/га) районах. Високої врожайності цукрових буряків досягли товариства “Прогрес”, “Пятидні” Володими-Волинського, “Романів”, “Городище”, “Лище” Луцького та приватні підприємства “Макс Ком” Горохівського, “Широке поле”, “Рать”, “Дружба” Луцького районів.

Першочерговими заходами, які можуть найближчим часом забезпечити вагомий приріст цукросировини є: збільшення виробництва органічних і мінеральних добрив і внесення їх повної норми у ґрунт, розширення масштабів вапнування кислих і гіпсування засолених земель. Тільки на основі підвищення родючості ґрунтів можна суттєво збільшити виробництво цукрових буряків навіть без розширення їх посівної площі; впровадження науково-обґрунтованих сівозмін, розміщення посівів цукрових буряків на найбільш придатних для їх вирощування землях. Раціональне розміщення посівів цукрових буряків, оптимальне поєднання їх посівів з іншими культурами, концентрація в сировинних зонах цукрових заводів дозволить значно підвищити їх забезпеченість сировиною.

Важливе значення для розвитку бурякоцукрового виробництва матиме індустріалізація, інтенсифікація та спеціалізація сільськогосподарського виробництва, поліпшення системи матеріально-технічного постачання, створення системи надійного обслуговування господарств, служби агросервісу та здійснення інших організаційно - господарських заходів.

У регіоні досліджень зафіксовано збільшення посівів ріпаку та сої у сільськогосподарських підприємствах. За досліджуваний період темп приросту посівних площ ріпаку склав 64,8 %, а посівна площа - 26210 га. Найбільшими вони є у Горохівському (4956 га), Луцькому (4283 га), Локачинському (3946 га), Ковельському (2902 га), Іваничівському (2408 га), Турійському (2266 га) та Володимир-Волинському (2027 га) районах, на які припадає 86,9 % посівних площ ріпаку в сільськогосподарських підприємствах.

Валове виробництво ріпаку сільськогосподарськими підприємствами зростає. Якщо у 2009 році воно становило 37486 т, то у 2013 році зросло на 104 % і склало 76723 т. Середня урожайність ріпаку в області становить 30 ц/га, і за досліджуваний період вона збільшилась на 30,4 %. Вищий показник урожайності за пересічний обласний характерний для сільськогосподарських підприємств Турійського (35,5/1 га), Володимир-Волинського (34,5 ц/га), Локачинського (33,2 ц/га), та Горохівського (32,9 ц/га) районів.

Значного поширення серед сільськогосподарських підприємств Волинської області набуває виробництво сої, посівні площі якої за період з 2009 до 2013 рр. зросли в 2,7 рази і складають 23,1 тис. га. Із цієї площі у 2013 році сільськогосподарськими підприємствами Волинської області зібрано 42,2 тис. т. сої. Найбільші валові збори сої у підприємствах Горохівського (9222 т), Володимир-Волинського (6013 т), Луцького (5432 т), Локачинського (5142 т), Іваничівського (4739 т) та Турійського (4461 т) районів, на які припадає 82,8 % валового збору сої сільськогосподарськими підприємствами області. Середня урожайність сої порівняно з 2009 р зменшилася на 2 ц/га і становить 18,8 ц/га. Збільшення виробництва ріпаку і сої у сільськогосподарських підприємствах Волинської області зумовлений тим, що ці культури є найбільш рентабельні у своєму виробництві та користуються попитом як на національному, так і на зарубіжному аграрному ринку. Ріпак і соя потребують відповідних сівозмін, яких не дотримуються сільгоспвиробники, що призводить до зниження родючості ґрунтів, а згодом і до їх деградації.

Картоплярство у сільськогосподарських підприємствах є занепадаючою галуззю сільського господарства. Частка сільськогосподарських підприємств до загального виробництва картоплі усіма категоріями господарств склала 1,5 %.

Посівна площа картоплі в сільськогосподарських підприємствах становить 792 га, і найбільшою вона є у Луцькому (155 га), Володимир-Волинському (141 га) та Ковельському районах, (91 га) хоча дана культура є більш традиційною для північних районів області. Валовий збір картоплі у 2013 р. становив 10892 т, що складає 91,1 % від виробництва у 2009 р (додаток П).

Однією із традиційних галузей сільського господарства є овочівництво. Трансформаційні процеси, що відбулися з переходом економіки до ринкових відносин зумовили спад виробництва овочів у сільськогосподарських підприємствах. На площі 514 га сільськогосподарськими підприємствами було зібрано 10288 т овочів, що склало 4,5 % до загального виробництва області усіма категоріям господарств. Темп приросту цієї сільськогосподарської культури в агроформуваннях є від'ємний і становить -3,6 % за період дослідження. Основними виробниками овочів є сільськогосподарські підприємства Ківерцівського (3966 т), Володимир-Волинського (2404 т) та Іваничівського (1109 т) районів, на які припадає 72,6% загальнообласного виробництва овочів сільськогосподарськими підприємствами.

Середній показник урожайності овочів у сільськогосподарських підприємствах Волинської області становить 221ц/га. Більшим за пересічно обласний він є у Ратнівському (359 ц/га) та Ківерцівському (341 ц/га) районах.

У 2013 році усіма категоріями сільськогосподарських підприємств вироблено тваринницької продукції на суму 823,4 млн. грн., що на 12,2 % більше ніж у 2009 році.

Сільськогосподарські підприємства виробляють 29,1 % тваринницької продукції області, що вироблена усіма категоріями господарств. Більшою за пересічно обласну вона є у Турійському (53,8 % до виробленої продукції тваринництва усіма категоріями господарств району), Маневицькому (41,8 %), Локачинському (31,5 %) та Горохівському (29,7 %) районах. Найменша частка сільськогосподарських підприємств у загальному виробництві тваринницької продукції у Камінь-Каширському (1,7 %) та Любешівському (0,6 %) районах.

У сільськогосподарських підприємствах Волинської області, впродовж досліджуваного періоду, спостерігається зростання поголів'я ВРХ. З 2009 до 2013 р. кількість великої рогатої худоби зросла на 3,9 тис. голів (приріст поголів'я - 5,9 %) і склала 69,8 тис. голів. Збільшення чисельності відбулося в 10 районах, лідерами за приростом серед яких є Старовижівський (1,9 %) та Маневицький (1,6 %) райони. За кількісними показниками першість утримують Турійський (на

1,1 тис. голів), Маневицький (на 961 голову) та Луцький (на 605 голів) райони. Найбільше поголів'я ВРХ у Ковельському (14,8 тис. голів), Луцькому (14,1 тис. голів), Горохівському (11,8 тис. голів) та Турійському (7,2 тис. голів) районах. На ці райони припадає 68,6 % усього поголів'я ВРХ, що утримується в сільськогосподарських підприємствах області (додаток Я).

У 2013 р. велику рогату худобу утримували 216 сільськогосподарських підприємств. Майже 77 % загальної чисельності поголів'я зосереджено у 46 підприємствах (кожне із яких утримувало в середньому понад 500 голів ВРХ), які реалізували на забій 77,4 % яловичини, що вироблена сільськогосподарськими підприємствами області. З них 7 підприємств, з чисельністю поголів'я більше 2 тис. голів, виробили майже третину м'яса великої рогатої худоби. Серед найбільших - товариство "Прогрес" Володимир-Волинського району на яке припадає 87,7 % реалізованої на забій ВРХ у цьому районі, а також підприємства "Рать", "Городище", "Лище" Луцького (55 %) та "імені Шевченка" Горохівського (20,5 %) районів.

За період дослідження чисельність великої рогатої худоби збільшилась на 19,0 % і склала 18,2 тис. голів, у тому числі 9,1 тис. корів (збільшення на 16,3 %). Базовими для вирощування та розведення м'ясних порід великої рогатої худоби є підприємства Ковельського району. Найбільше м'ясної худоби нараховується у товаристві "Зоря" Ковельського району. Якщо в області частка м'ясного поголів'я складає 26 %, то у Ковельському районі – 61 %.

Сільськогосподарськими підприємствами Волинської області утримується 69,7 тис. голів свиней, що становить 22,5 % загальнообласного поголів'я свиней, що утримують всі категорії господарств. Найбільше поголів'я свиней - у Рожищенському (16,8 тис. голів), Турійському (9,6 тис. голів), Володимир-Волинському (9,6 тис. голів), Ковельському (8,9 тис. голів) та Локачинському (7,7 тис. голів) районах на які припадає 54,3% поголів'я свиней сільськогосподарських підприємств.

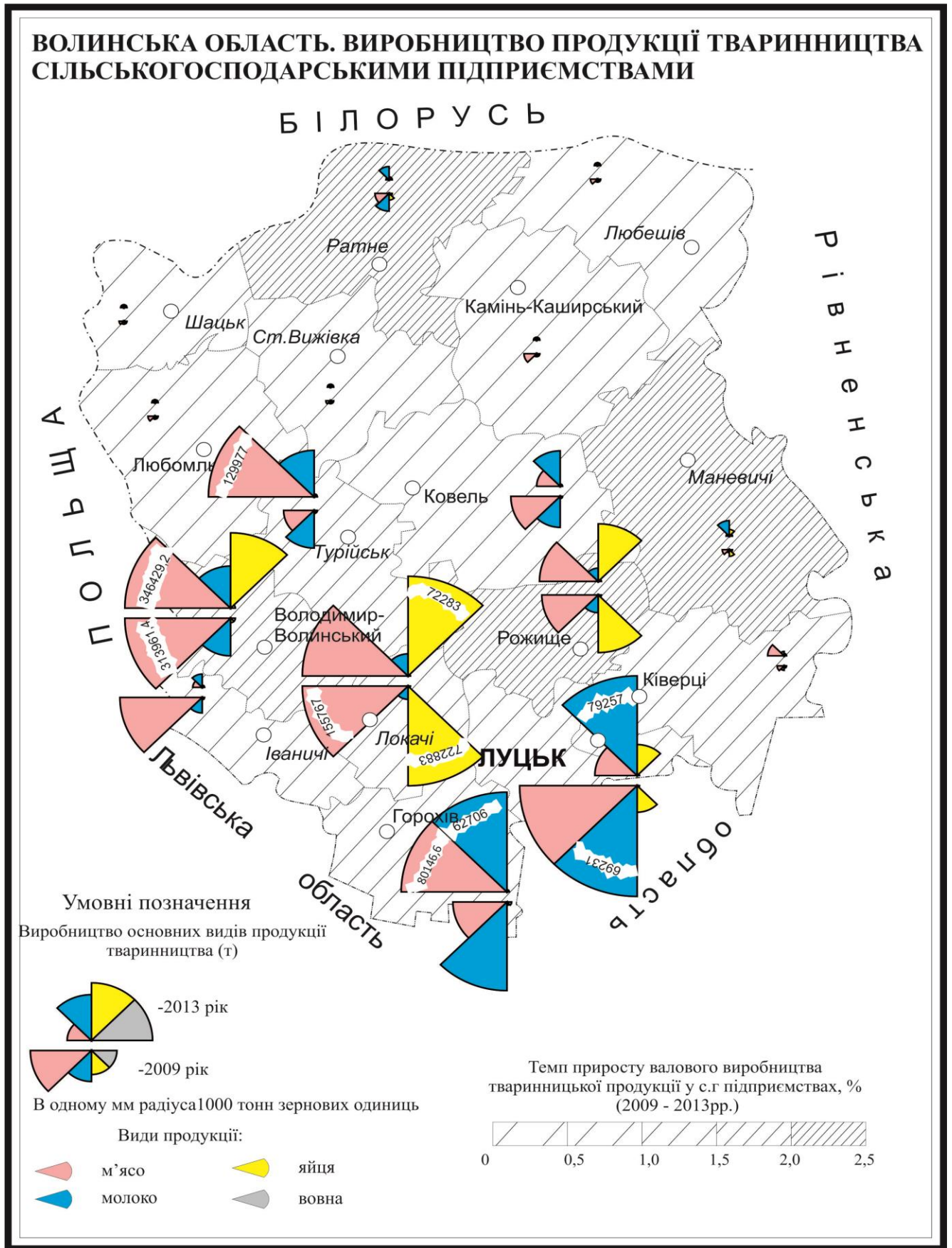

Рис. 3.4. Виробництво продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами Волинської області, 2009-2013 рр.

За період з 2009 до 2013 рр. відбулося збільшення поголів'я свиней у 7 районах, хоча чисельність підприємств, що утримувала свиней зменшилась на 67 одиниць. Найбільший приріст як у відсотковому так і абсолютному значенні відбувся у Володимир-Волинському районі (в 1,6 рази, або на 3,5 тис. голів) за рахунок підприємства “Пан Продукт”, яке утримує 74 % районної чисельності свиней.

Як свідчать статистичні дані, за економічною діяльністю великих та середніх сільськогосподарських підприємств прибуткове свинарство спостерігається у великотоварних господарствах, частка яких у регіоні досліджень склала 7,1 %, проте утримують вони понад 74 % поголів'я свиней від усіх сільськогосподарських підприємств. Найбільша кількість свиней нараховується у сільських господарствах Ковельського, Турійського та Рожищенського районів, де зосереджено 33,7 % поголів'я свиней.

Частка сільськогосподарських підприємств до загального утримання птиці усіма категоріями господарств склала 53,2 %, що в абсолютному значенні 3161 тис. голів.

Птахівництвом у Волинській області в 2013 р. займалося 9 підприємств. Найбільш потужними, на яких сконцентровано 97,5% загальнообласного поголів'я птиці є ПАТ “Володимир-Волинська птахофабрика” (більше 2 млн. голів), Локачинське ТзОВ “ПтахокомплексГубин” (більше 1 млн. голів), які спеціалізуються на вирощуванні бройлерів. У цьому ж напрямі працює ТзОВ “Волиньплемптиця” (більше 24 тис. голів) Ківерцівського району. Виробництвом яєць для інкубацій займалися ТзОВ “Агідель” та ТзОВ “ПтахокомплесУсичі” Луцького району, де утримується понад 28 тис. голів.

У 2013 році обсяг виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами склав 83,1 тис. т, що на 15,8 % більше ніж у 2009 році. При загальному скороченні поголів'я ВРХ такі показники зумовлені підвищенням продуктивності корів на 19,6%. Частка молока виробленого сільськогосподарськими підприємствами до загального виробництва усіма категоріями господарств склала 17,8 %.

Понад 56 % загального обсягу молока вироблено сільськогосподарськими підприємствами Горохівського (19,8 тис. т), Ратнівського (9,9 тис. т), Турійського (6,4 тис. т), Ковельського (5,7 тис. т), та Володимир-Волинського (5,6 тис. т) районів, на які припадає 57,6 % загального виробництва молока усіма категоріями господарств. У підприємствах цих районів застосовують інтенсивні технології виробництва, обладнані сучасні доїльні зали, які дозволяють значно скоротити витрати ручної праці та підвищити якість отриманої продукції.

Частка сільськогосподарських підприємств у загальнообласному виробництві яєць і вовни є незначною і складає відповідно 12,2 % (22783 тис. шт.) і 6,7 % (12,2 т). Основними виробниками яєць у області залишаються підприємства Локачинського та Рожищенського районів (63,5 % виробництва яєць області сільськогосподарськими підприємствами). Понад 6,9% вовни виробляють сільськогосподарські підприємства Турійського району.

3.1.2. Трансформаційні процеси у фермерських господарствах Волинської області

Виникнення фермерства обумовлено сукупністю як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов. Насамперед, їх поява пов'язана з кризовим станом аграрної економіки, потребами її реформуванням і відповідно до цього необхідністю пошуку таких організаційних структур, в яких найповніше поєднуються інтереси власника і виробника, що, з однієї сторони дозволило б збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, гарантуючи тим самим продовольчу безпеку країни, а з іншого, - створити конкурентне середовище в сільському господарстві, внаслідок появи нових приватних структур, що б стимулювало відповідне реформування та трансформацію традиційної колгоспно-радгоспної системи організації виробництва. Саме створення фермерських господарств повинно було забезпечити формування багатокладності в аграрному секторі економіки, стимулювати формування приватного укладу. Така потреба була обумовлена чітко встановленими

суттєвими перевагами індивідуальних особистих підсобних господарств в рівні використання виробничих ресурсів, продуктивності землі над колективними формами ведення господарств [156].

Становлення фермерства залежить від способу утворення фермерських господарств. Порядок їх створення визначається законодавством, але способи їх утворення можуть бути різними. Це зумовлено тим, що господарство може функціонувати лише за умов наявності відповідних ресурсів. Для фермерського господарства як форми господарювання в сільському господарстві визначальним ресурсом є земля – основний засіб виробництва.

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що найбільша кількість фермерських господарств у Волинській області створені на основі особистих господарств населення (75,9 %), що зумовлене бажанням населення покращити матеріальне становище та задовольнити потреби сім'ї в продуктах харчування. Значною є частка фермерських господарств утворених на базі розпаювання колишніх колгоспів, що пов'язано із занепадом агроформувань та їх неконкурентноздатністю на новому ринку. Частка фермерських господарств, що мають статус новостворених складає лише 15 % (рис.3.5.). У Волинській області нараховується 5 фермерських господарств (основний напрям їх діяльності насіннева і племінна справа) створення яких стимулювалось державою.

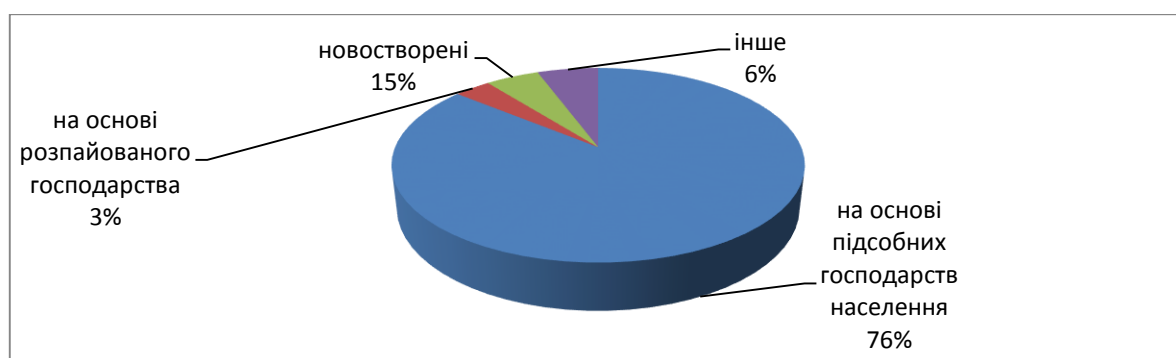

Рис. 3.5. Розподіл фермерських господарств Волинської області за базою створення, %

У Волинській області станом на 2013 рік зареєстровано 724 фермерські господарства, що на 18 одиниць більше порівняно із 2009 роком. Це пояснюється

тим, що занепад сільськогосподарського виробництва у сільськогосподарських підприємствах області призвів до їх розпаювання та створення на їх основі фермерських господарств. Темпи приросту фермерських господарств у Волинській області відповідають темпам зростання сільськогосподарських угідь у даній категорії господарств (рис 3.6.). Кількість фермерських господарств зростає не в усіх районах області. Зменшення кількості фермерських господарств зафіксовано у Турійському (на 6 господарств менше), Ковельському (2), Камінь-Каширському (1), Любомльському (1), Старовижівському (1) районах.

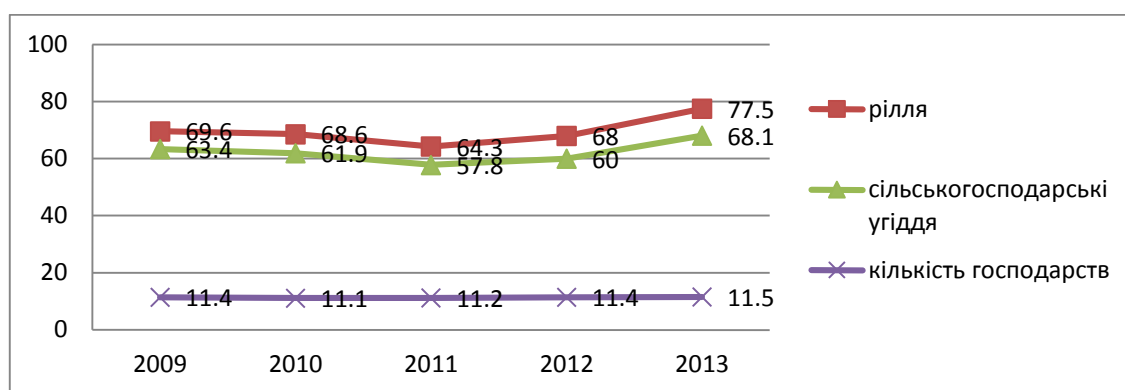

Рис. 3.6. Темпи росту фермерських господарств Волинської області, %.

У чисельності фермерських господарств є регіональні відмінності. Найбільша кількість фермерських господарств знаходиться у Горохівському (124), Ковельському (102), Володимир-Волинському (89) та Луцькому (78) районах. Найменше фермерських господарств зосереджено у Любомльському (8), Маневицькому (5) та Шацькому (3) районах (рис 3.7.).

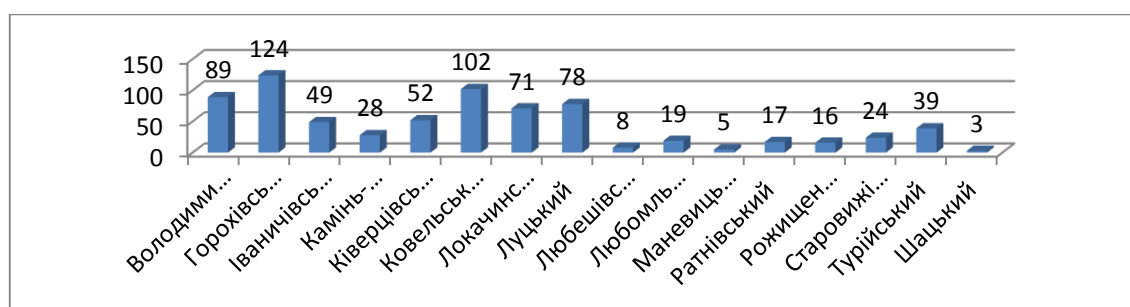

Рис.3.7. Чисельність фермерських господарств у адміністративних районах Волинської області станом на 2013 р., одиниць.

За досліджуваний період відбулося збільшення середнього розміру фермерського господарства удвічі – з 37 га у 2009 році до 62 га у 2013 році. Найбільші за розмірами фермерські господарства знаходяться у Турійському районі - 236 га. До пересічного по області показника наближаються за розмірами фермерські господарства у Горохівському (54 га), Рожищенському (52 га) і Ковельському (45 га) районах, найменшими вони є у Камінь-Каширському (12 га) та Шацькому (7) районах. Це пояснюється кращими агроресурсами у південній частині області, що впливають на збільшення рентабельності господарств (рис. 3.9.).

Найбільші площі сільськогосподарських угідь, що належить фермерським господарствам знаходяться у Турійському (6,89 тис. га), Горохівському (5,92 тис. га), Ковельському (3,5 тис. га) та Локачинському (2,84 тис. га) районах, а найменші - у Шацькому районі (7 га). У структурі сільськогосподарських угідь фермерських господарств переважають землі під ріллею. Найбільшою частка ріллі у структурі сільськогосподарських угідь є у Шацькому (100 %), Луцькому (99 %), Горохівському (97%), Камінь-Каширському (96 %) та Старовижівському (95 %) районах, де основним напрямом сільськогосподарського виробництва є рослинництво (додаток Аа).

Частка сіножатей і пасовищ є найбільшою у Любешівському (31 % від площі сільськогосподарських угідь), Любомльському (28 %), Маневицькому (24 %) та Ківерцівському (21 %) районах, де функціонують фермерські господарства переважно тваринницького напрямку.

Частка фермерських господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції області становить 8,1 %, і за період дослідження вона зросла на 20,2 %. Найбільша частка фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції усіма категоріями господарств спостерігається у Турійському (25,3 %), Володимиро-Волинському (15,7 %) та Локачинському (13,7%) районах, а найменша у Ратнівському (0,6 %), Камінь-Каширському (0,5%) і Маневицькому (0,2 %) районах.

За досліджуваний період найбільші трансформаційні зміни відбулись у структурі посівних площ фермерських господарств (рис. 3.8.). Аналіз структури посівних площ свідчить про їх зменшення під зерновими культурами на 20 %, зокрема у південних районах області, які мають найбільш сприятливі умови для їх вирощування у Волинській області. Витіснення даних культур відбувається за рахунок збільшення посівних площ під культурами, які є менш притаманними для регіону – ріпаком і соєю. Це зумовлено наявністю значних ринків збуту – потужних переробних підприємств. Збільшення частки посівних площ на 1% зафіксовано під цукровими буряками, картоплею та овочами відкритого ґрунту.

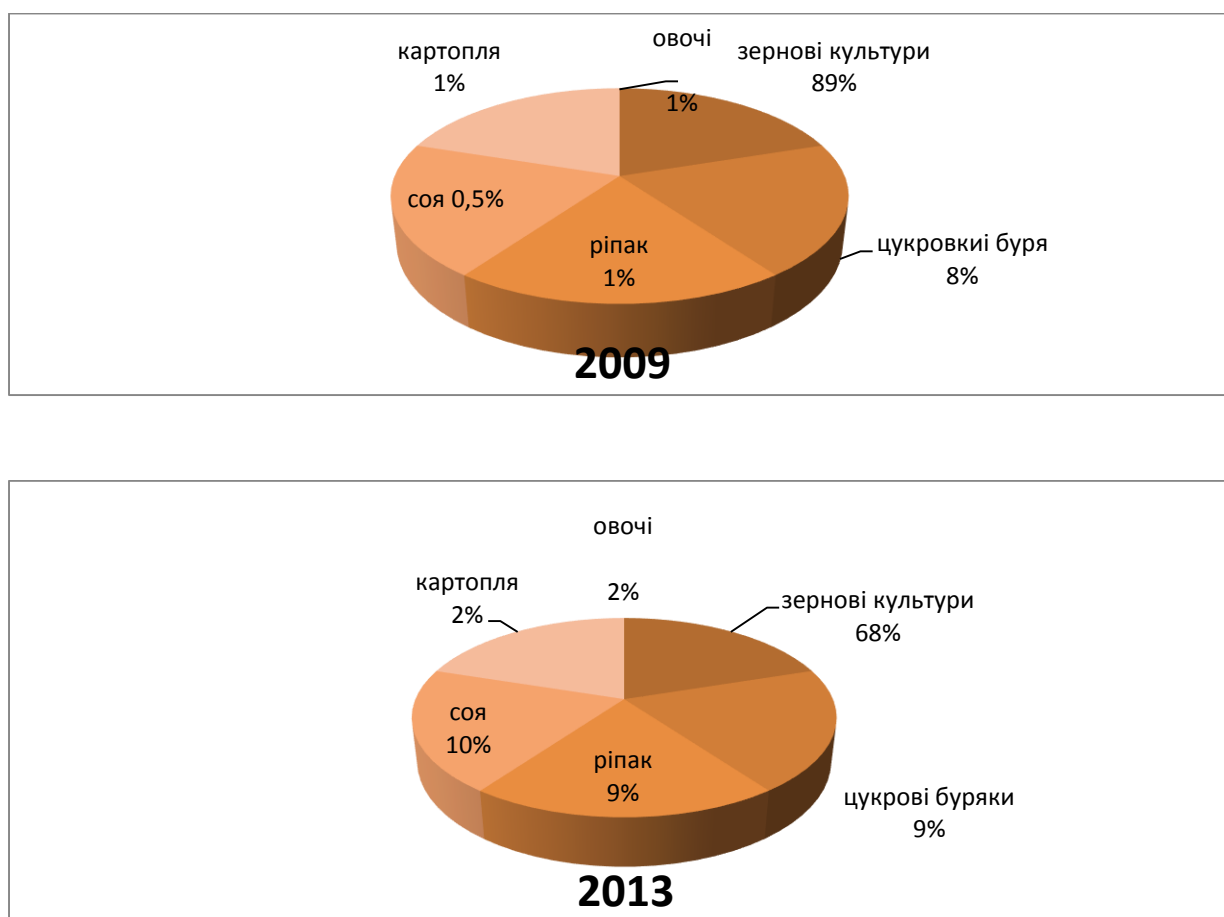

Рис. 3.8. Структура посівної площі у фермерських господарствах Волинської області

Основними сільськогосподарськими культурами, що вирощують фермерські господарства у Волинській області є зернові та зернобобові культури, цукрові буряки, картопля та овочі (рис. 3.9.) (додаток Е).

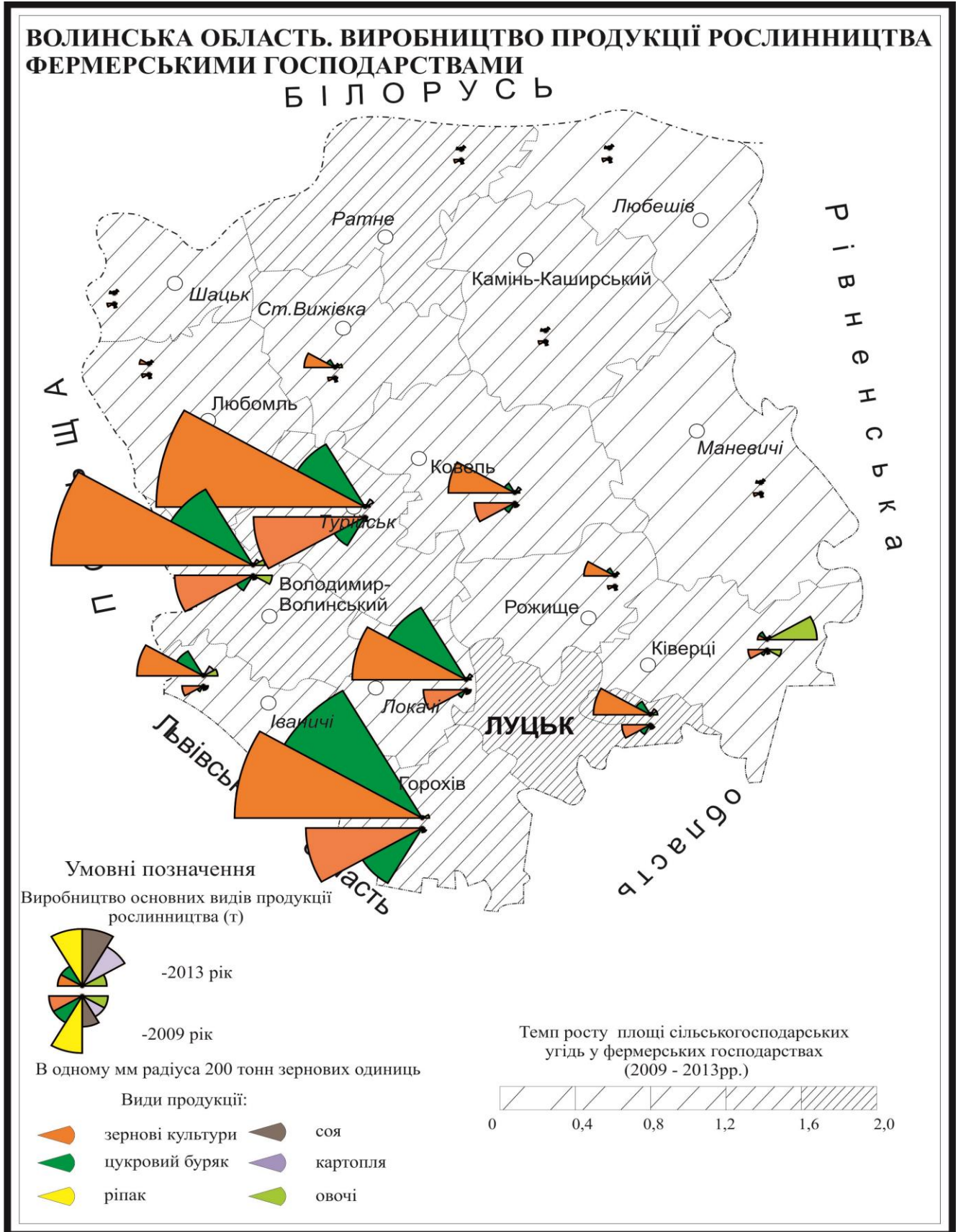

Рис. 3.9. Виробництво продукції рослинництва фермерськими господарствами Волинської області, 2009-2013 рр.

У 2013 р. усіма фермерськими господарствами вироблено 85,5 тис. т зернових і зернобобових культур (10 % від загальнообласного виробництва зернових усіма категоріями господарств). Найбільше виробництво зернових припадає на фермерські господарства Турійського (18,670 тис. т), Володимир-Волинського (16,463 тис. т) та Горохівського (16,043 тис. т) районів. Найменшим цей показник є у Камінь-Каширському (89 т), Ратнівському (71 т), Любешівському (46 т), Любомльському (46 т) та Маневицькому (35 т) районах.

Загальний темп приросту зернових та зернобобових культур у фермерських господарствах за період з 2009 р. до 2013 р. склав 98,9 %. Найбільший темп приросту зернових культур зафіксовано у Луцькому районі – у 3,3 рази, Горохівському в 2,5 рази та Турійському у 2,2 рази. Зменшення виробництва зернових культур зафіксовано у фермерських господарствах Шацького(-100 %), Любешівського (-71,3 %), Камінь-Каширського (38,6 %), Ратнівського (-29,0 %) і Маневицького (-27,0) районів (додаток 3).

У структурі виробництва зернових культур 47 % припадає на виробництво озимої пшениці (38,939 т). Друге місце займає кукурудза - 26 % від валового збору зернових культур (20,3 т), третє - ячмінь, якого фермерськими господарствами вироблено у 2013 р. 7,992 тис. т (10 % від загального обсягу виробництва зернових). Незначна частка зернових припадає на жито (8 %), хоч для вирощування даної культури у Волинській області склались найсприятливіші агрогрунтові умови. Частка виробництва вівса у структурі зернових складає 7 % і використовується він переважно для потреб конярства. Решта припадає на виробництво проса, гречки та зернобобових.

Середній урожайність зернових культур у фермерських господарствах становить 35,3 ц/га. Цей показник на 6 т менший за аналогічний показник у сільськогосподарських підприємствах і на 7 т більший ніж в особистих селянських господарствах. Урожайність зернових культур зростає у південному напрямку, відповідно вона найбільша у Горохівському районі і складає 42,7 ц/га, найменша у Ратнівському – 21,1 ц/га.

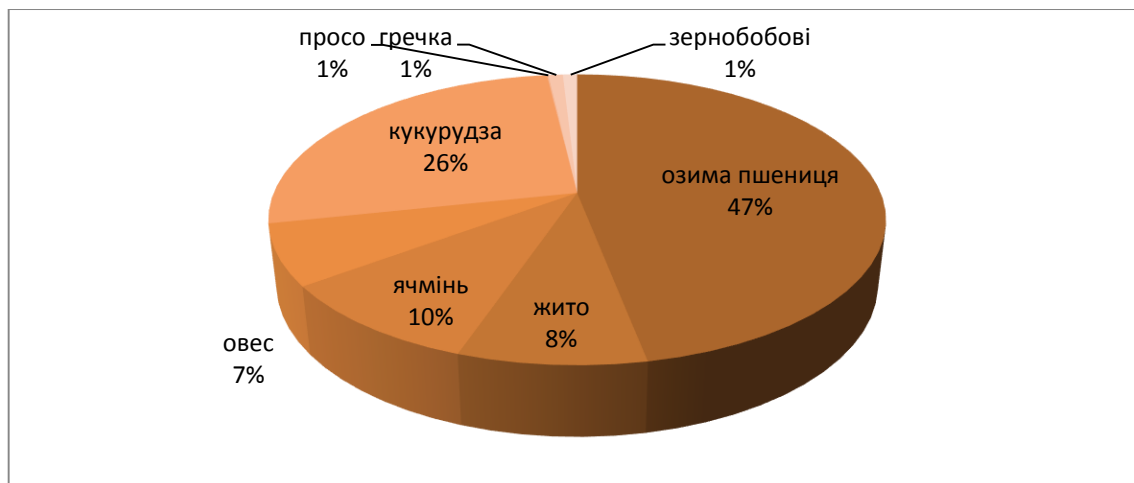

Рис. 3.10. Структура виробництва зернових культур фермерськими господарствами.

Найбільші трансформаційні зміни відбулись у структурі посівів та валового збору технічних культур. Традиційну культуру для південних районів області – цукровий буряк доповнили ріпак та соя, які займають більшу посівну площу ніж цукрові буряки (додаток М).

Частка фермерських господарств у загальнообласному виробництві цукрових буряків усіма категоріями господарств складає 15,9 %. У 2013 р. фермерськими господарствами Волинської області зібрано 93,245 тис. т цукрових буряків із площі 2909 га. Виробництво цукрових буряків збільшилось у порівнянні з 2009 р. на 53,7 %. Основними виробниками цукрових буряків є фермерські господарства Горохівського (32 % від загальнообласного виробництва фермерськими господарствами), Турійського (21 %), Володимир-Волинського (15 %), Локачинського (13 %), та Луцького (7 %) районів.

Середня урожайність цукрових буряків у фермерських господарствах Волинської області склала 362 ц/га. Найбільшим цей показник є у Іваничівському (461 ц/га), Турійському (456 ц/га) та Горохівському (432 ц/га) районах.

У регіоні досліджень, порівняно з 2009 р майже у 20 разів збільшився збір фермерськими господарствами ріпаку та сої, який у 2013 р. склав 9484 т ріпаку та 8280 т сої. Дані технічні культури вирощуються у південних районах області, через сприятливість агрокліматичних умов та близькість ринку збуту.

Оскільки 75 % фермерських господарств Волинської області є товарно-споживчого типу, то для власного споживання вони виробляють картоплю та овочі відкритого ґрунту. Частка виробництва картоплі та овочів у загальному виробництві аналогічної продукції усіма категоріями господарств у Волинській області склала відповідно 0,5 % і 1,4 %.

Посівна площа під картоплею у фермерських господарствах Волинської області у 2013 році становила 470 га, що на 11,1 % більше ніж у 2009 р. Найбільші посівні площі під картоплею знаходяться у Володимир-Волинському (92 га), Ковельському (84 га), Локачинському (65 га) та Турійському (59 га) районах, на які припадає 63,8 % посівної площі під картоплею фермерських господарств.

Усіма фермерськими господарствами Волинської області було зібрано 6466 т картоплі, що на 12,3 % менше ніж у 2009 році, коли валовий збір становив 7380 т. Найбільший валовий збір цієї сільськогосподарської культури припадає на фермерські господарства Володимир-Волинського (1420 т), Локачинського (1160 т), Ковельського (980 т) та Турійського (738 т) районів. Середня урожайність картоплі у фермерських господарствах становить 142 ц/га.

Овочівництво є найновішою галуззю сільського господарства для фермерських господарств Волинської області і знаходиться тільки на стадії формування нарощуючи свої обсяги виробництва. У 2013 р. усіма фермерськими господарствами Волинської області було зібрано 9444 т овочів з площі 433 га, що на 16 % більше, ніж у 2009 р. Найбільші валові збори овочів зафіксовані у Ківерцівському (41,6 % від загальнообласного виробництва овочів області у фермерських господарствах), Іваничівському (11,8 %) і Ратнівському (8 %) районах. Середня урожайність овочів становить 243 ц/га і у порівнянні з 2009 році вона зросла на 54 ц, або на 28,5 %.

Частка валового виробництва тваринницької продукції фермерськими господарствами області до загальної виробництва усієї сільськогосподарської продукції даною категорією господарства становить 14,8 %. Такий незначний показник вказує на низьку рентабельність виробництва продукції тваринництва фермерськими господарствами.

Незважаючи на те, що тваринницька галузь (м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво) забезпечує грошові надходження впродовж року, рівень її розвитку у фермерських господарствах області досить низький. Це зумовлено значною капітало- та трудомісткістю тваринництва, браком коштів для будівництва приміщень, тощо. Сьогодні на тваринницьких фермах фермерських господарств області утримується лише 3% великої рогатої худоби регіону.

У 2013 р. у фермерських господарствах Волинської чисельність ВРХ склала 5895 голів, у тому числі 2405 корів, що на 989 голів більше ніж в 2009 році, а у відносному значенні цей показник становить 20,1 % (рис. 3.11.). Найбільша частка ВРХ серед фермерських господарств є у Турійському (47 % від загального показника), Горохівському (14 %) та Ковельському (9 %) районах.

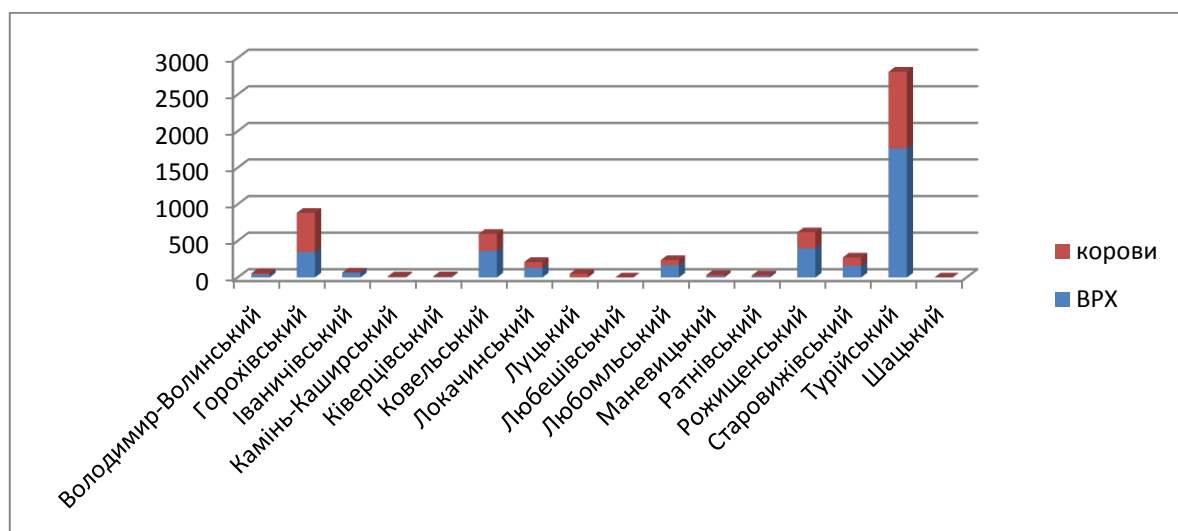

Рис. 3.11. Чисельність поголів'я ВРХ, у тому числі корів у фермерських господарствах у 2013 р., голів.

Негативними тенденціями характеризується розвиток свинарства у фермерських господарствах Волинської області, оскільки з 2009 до 2013 р. поголів'я свиней зменшилось на 32,6 %, і склало 15425 голів.

Найбільша чисельність поголів'я свиней у даній категорії господарств зафіксована у Володимир-Волинському (7130 голів), Турійському (2028 голів), Луцькому (1779 голів) та Горохівському (1100 голів) районах, що зумовлено

наявністю та розвитком у південних районах області потужного зернового комплексу (кормової бази свинарства).

Фермерські господарства у 2013 році утримували 458 голів овець та кіз. З 2009 до 2013 року поголів'я цих тварин збільшилось у двічі. Основними фермерськими господарствами, що займаються розведенням овець та кіз є фермерства Турійського району, на який припадає 85,6 % від загальнообласного показника в даній категорії господарств.

У 2013 році частка фермерських господарств Волині у виробництві загальнообласного обсягу м'яса (у забійній вазі) склала 1,5%, молока—1,5%, яєць – 0,1%, вовни –4,4%. Впродовж останніх трьох років збільшились показники виробництва молока на 36,7%, вовни – на 60%, меду – на 11,8%, але скоротилось виробництво м'яса (у забійній вазі) та яєць удвічі (рис 3. 12.).

У 2013 році усіма фермерськими господарствами було вироблено 18452 т м'яса. Основними виробниками м'яса серед фермерських господарств Волинської області є господарства Турійського (2833 т), Горохівського (1767 т), Ковельського (1338 т), Локачинського (1078 т) районів.

Позитивною динамікою характеризується виробництво молока у фермерських господарствах. Основними виробниками молока серед фермерських господарств є господарства Турійського району – 31307 т (32,4 % від загальнообласного виробництва молока фермерськими господарствами) та Горохівського – 19118 т (27,4 %).

Крім виробництва сільськогосподарської продукції фермерські господарства займаються додатковими видами діяльності. Найбільш поширені з них – перевезення вантажів (надавало такі послуги 1,1 % фермерських господарств), торгівля (0,8 %), переробка сільськогосподарської продукції та лісове господарство (по 0,3 %), виробництво кормів для тварин (0,1 %). Іншими видами діяльності займалося 2,6 % фермерських господарств.

Отже, для фермерських господарств Волинській області характерним є збільшення їх кількості, збільшення посівних площ та нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

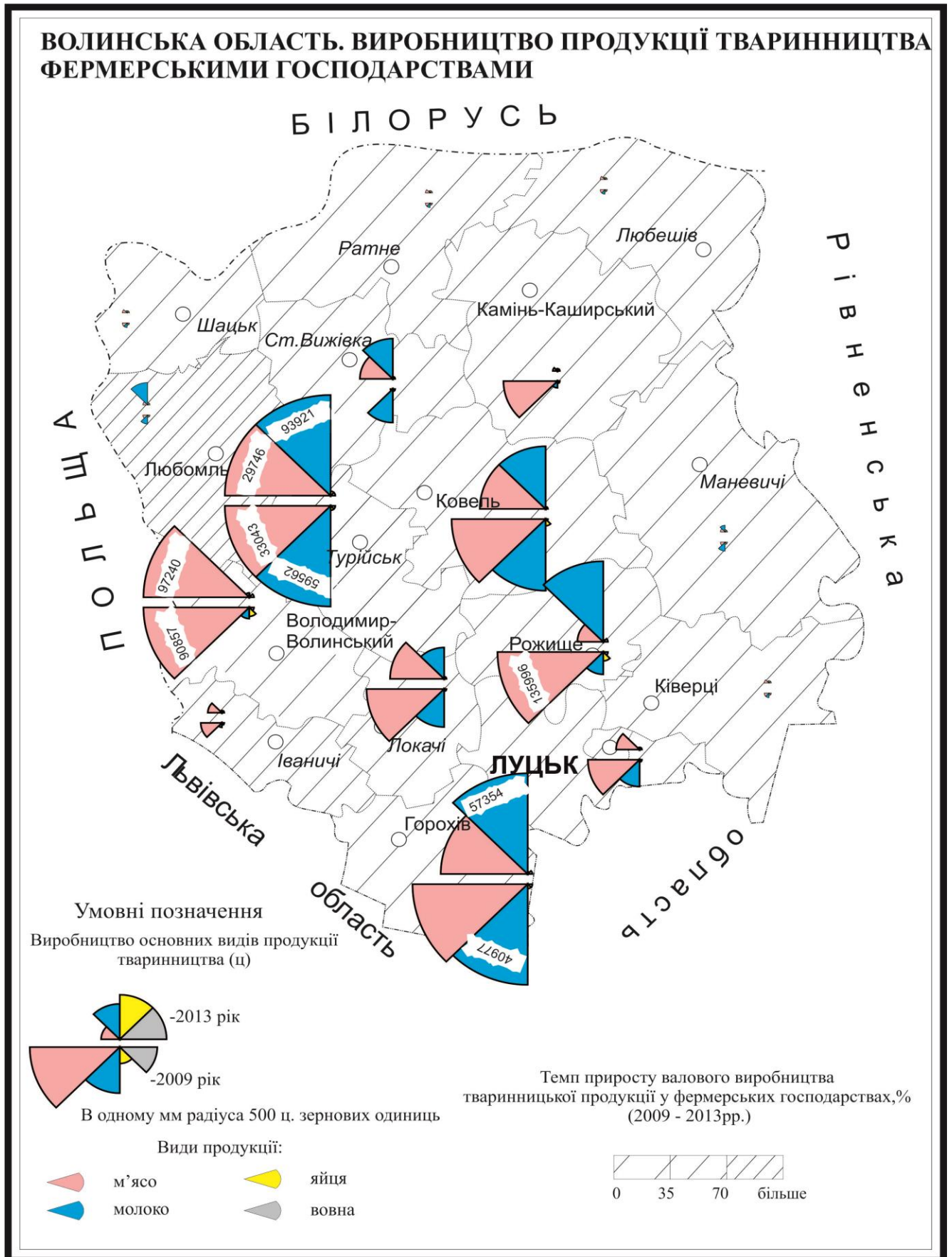

Рис. 3.12. Виробництво продукції тваринництва фермерськими господарствами Волинської області, 2009-2013 рр.

3.1.3. Трансформаційні зміни в особистих селянських господарствах

Важливу роль у виробництві продукції сільського господарства відіграють особисті селянські господарства, адже вони є особливою формою власності та сільськогосподарського виробництва. Домогосподарства певною мірою є автономним сімейним виробництвом, яке не тільки виробляє та споживає сільськогосподарську продукцію, а й завдяки реалізації надлишків формує свої грошові доходи. Кризова ситуація в сільському господарстві, внаслідок якої доходи відведення особистого селянського господарства стали основним джерелом поповнення сімейного бюджету, змусили власників нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції.

Згідно статистичних даних станом на 2013 рік у Волинській області нараховується 156129 домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням “для ведення особистого селянського господарства”.

У 2013 році усіма господарствами населення вироблено продукції сільського господарства на суму 4299,3 млн. грн., що на 11 % більше ніж у 2009 році. Найбільше продукції в грошовому еквіваленті вироблено населенням Горохівського (376,0 млн. грн.), Луцького (368,6 млн. грн.) та Камінь-Каширського (356,7 млн. грн.) районів.

Частка ОСГ у загальному виробництві валової продукції сільського господарства склала 65,5 %. Проте вона має свої регіональні відмінності (рис. 3.13.). Найбільшою частка особистих господарств населення є у північних районах області – Камінь-Каширському (99,1 %), Любешівському (99,5 %), Шацькому (98,6 %), Любомльському (98,0 %), Маневицькому (96,1 %). Найменшою вона є у Луцькому (56,0 %), Локачинському (56,0 %), Турійському (44,6 %) та Володимир-Волинському (35,5 %) районах, де знаходяться основні сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства області.

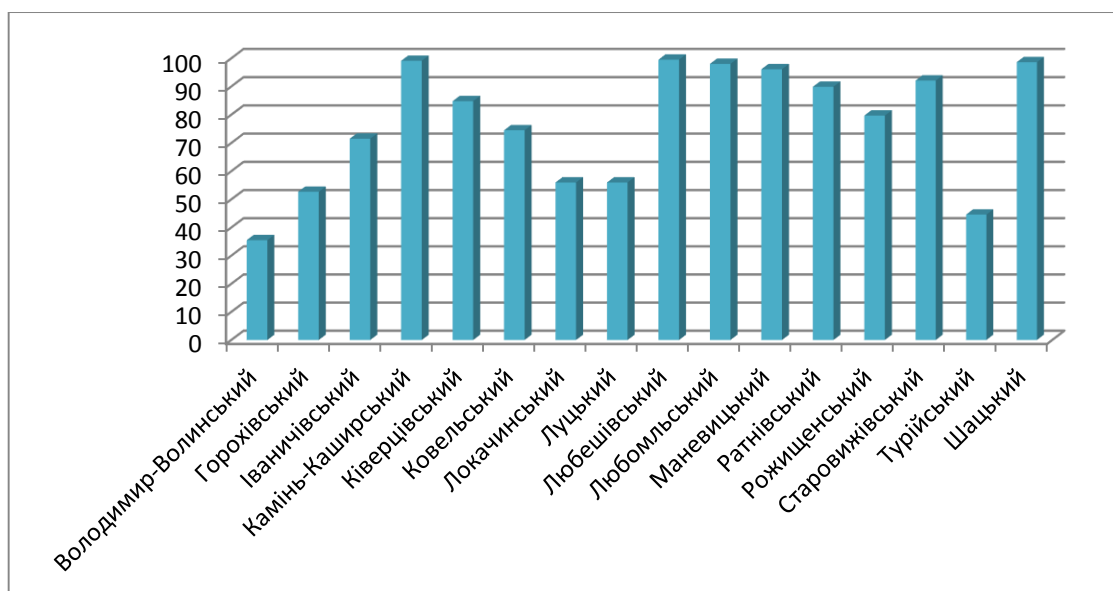

Рис. 3.13. Частка особистих господарств населення до загального обсягу виробленої продукції у районі, %.

За досліджуваний період спостерігається тенденція щодо зменшення частки особистих селянських господарств у продукції рослинництва до загальної частки виробництва аналогічної продукції усіма категоріями господарств. Даний показник у області склав 72% і за досліджуваний період він зменшився на 3,7 %. Це вказує, як на збільшення ролі сільськогосподарських підприємств у регіоні досліджень, так і небажання займатися сільським господарством населення, через нерентабельність виробництва.

У 2013 році величина посівної площі, що належать особистим селянським господарствам склала 316,6 тис. га, або 59,9 % усіх посівних площ області. Найбільшою частка посівних площ ОСГ, порівняно з іншими категоріями господарств є у Любешівському районі – 97,7 %, Камінь-Каширському – 97,0 %, Шацькому – 91,2 %, Маневицькому – 86,7 %, Ратнівському – 84,5 %. Нижчий показник за пересічно обласний спостерігається у Іваничівському (54,2 %), Володимир-Волинському (47,9 %), Турійському (41,4 %), Горохівському (38,6 %), Луцькому (38,6 %) районах.

У структурі посівних площ господарств населення також відбулись значні трансформаційні зрушення (рис. 3. 14.), що відображаються у зменшенні частки

посівних площ під цукровими буряками, картоплею, та збільшенні під посівами зернових, кормових та овочевих.

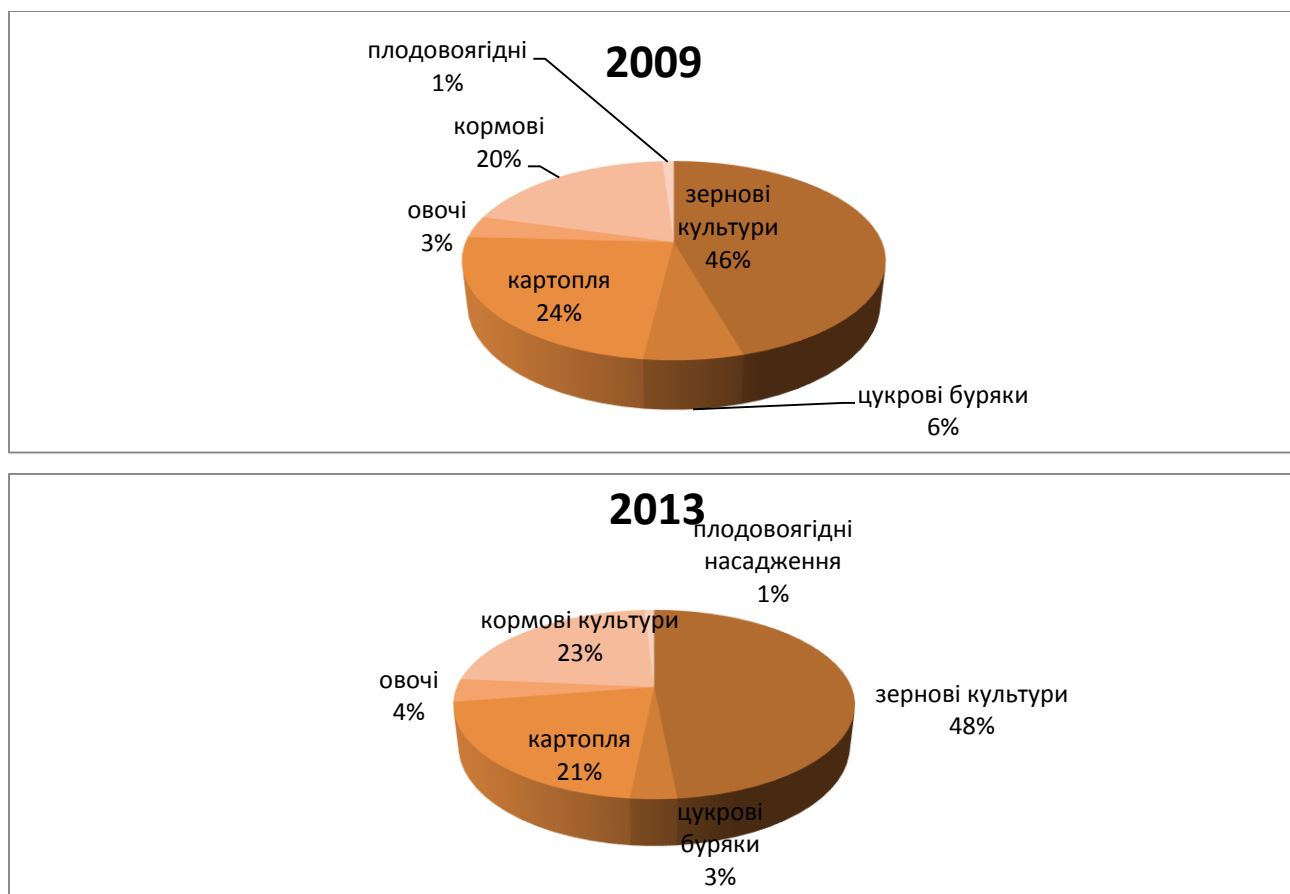

Рис. 3.14. Структура посівної площі у особистих господарствах населення у 2009 і 2013 рр.

У 2013 р. усіма особистими селянськими господарствами зібрано 443,535 тис. т зернових та зернобобових культур (45 % від валового збору зернових у Волинській області) із площі 154,5 тис. га. Прослідковується тенденція щодо росту посівних площ та валового збору зернових культур в господарствах населення на 10,1 % та 36,6 % відповідно. Основними виробниками даної культури були південні райони області: Горохівський (104,7 тис. т), Луцький (96,4 тис. т), Володимир-Волинський (53,9 тис. т), Локачинський (53,4 тис. т), Іваничівський (41,8 тис. т) та Турійський (39,9 тис. т) (рис. 3,15.).

Середня урожайність зернових становить 28,7 т/га, що на 3 ц більше, ніж у 2009 р, але, вона значно менша, ніж у сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах (додаток К).

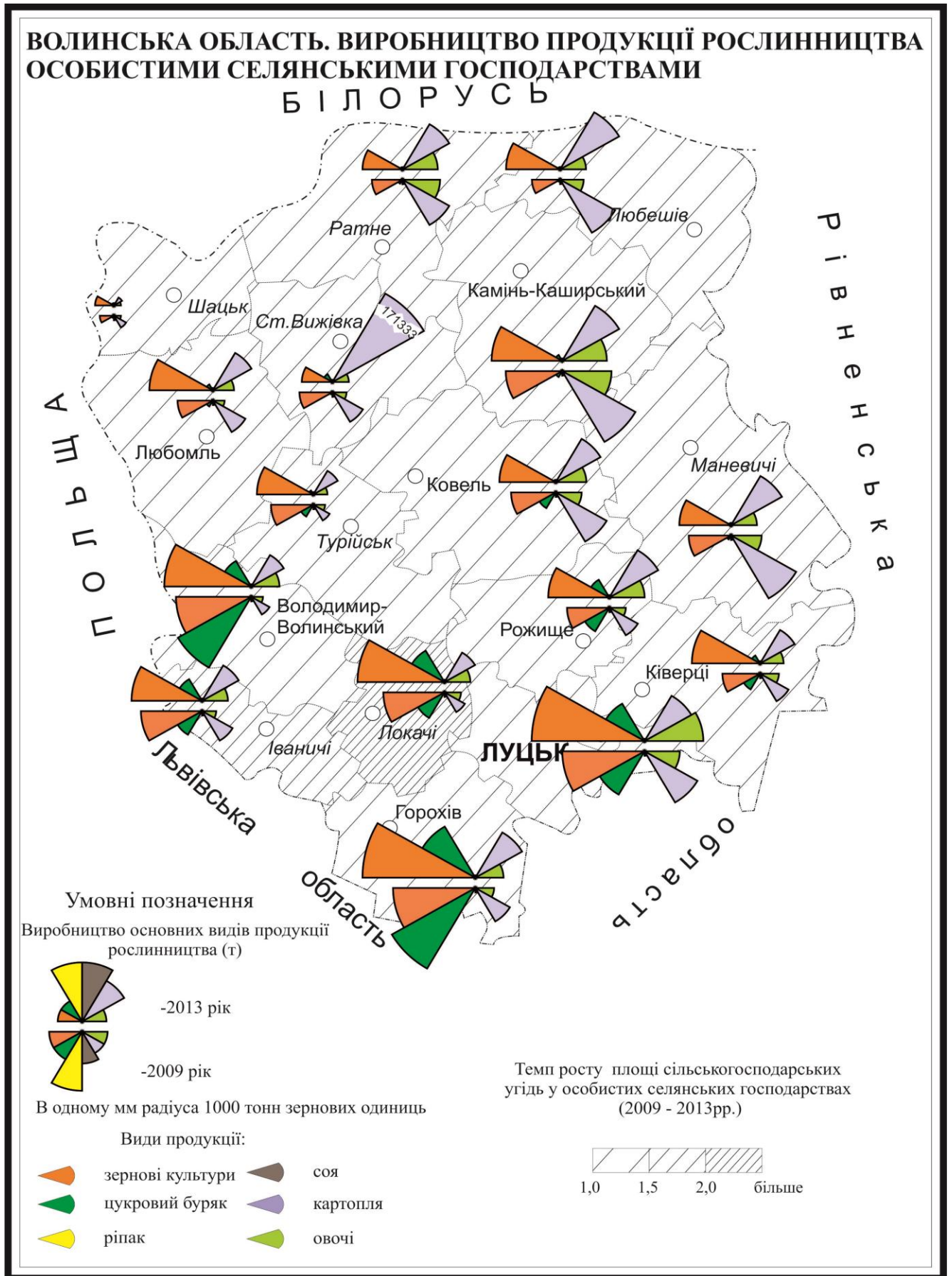

Рис. 3.15. Виробництво продукції рослинництва особистими селянськими господарствами Волинської області, 2009-2013 рр.

Бурякоцукрове виробництво є другою важливою галуззю сільського господарства. Цукрові буряки – головна сировина для виробництва цукру, без якого не можна забезпечити повноцінне харчування населення.

У 2013 році посівна площа цукрових буряків в особистих селянських господарствах Волинської області склала 9971 га. Найбільші площі під посівами цукрових буряків зосереджено у Горохівському (2122 га), Луцькому (1782 га) та Локачинському (1543 га) районах. На ці райони припадає 54,6 % посівної площі під цукровими буряками області в особистих селянських господарствах. Найменші посіви цукрових буряків прослідковувалися - у Ратнівському (45 га), Старовижівському (21 га), та Шацькому (1 га) районах.

Темп приросту посівних площ під цукровими буряками в особистих селянських господарствах становить 67,7 % за період дослідження.

Виробництво цукрових буряків в ОСГ склало 41,4 % від загальнообласного виробництва цієї культури. У розрізі адміністративних районів, виробництво цукрових буряків у господарствах населення було найбільшим у Горохівському (64827 т), Луцькому (48560 т) та Локачинському (39657 т) районах, де склалися найсприятливіші агорокліматичні умови для його вирощування. Найменшим його виробництво є у Шацькому районі - лише 18 т. Темп приросту виробництва цукрових буряків склав 14,3 % за період з 2009 р до 2013 р (рис.3. 16.).

Урожайність цукрових буряків в ОСГ становить 271 ц/га. Більшим цей показник за пересічно обласний є у Володимир-Волинському (350 ц/га), Горохівському (306 ц/га), Іваничівському (292 ц/га) та Луцькому (273 ц/га) районах.

Особисті господарства населення є основними виробниками картоплі у досліджуваному регіоні. Їх частка у загальнообласному виробництві склала 98,5 %.

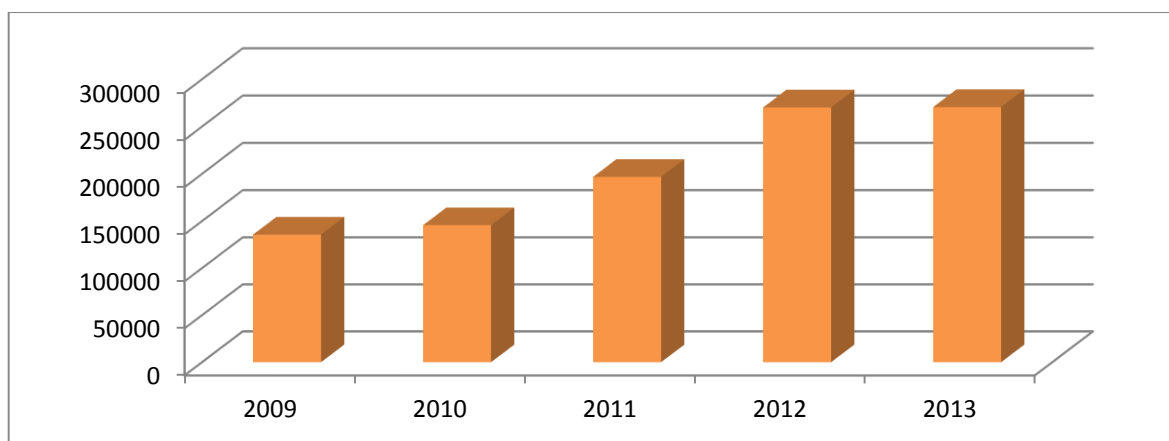

Рис. 3.16. Динаміка виробництва цукрових буряків особистими господарствами населення Волинської області у 2009-2013 рр, т.

Особисті селянські господарства у 2013 році зібрали 1076,1 тис. т картоплі з площі 66,6 га. Валове виробництво картоплі та посівна площа під цією культурою зростає і становить 10,3 % і 2 % відповідно.

Найбільшими виробниками картоплі є особисті селянські господарства північних районів області: Ратнівського (99,8 тис.т), Любешівського (98,1 тис. т) та Камінь-Каширського (92,5 тис.т). Середня урожайність цієї культури склала 161 ц/га. Більші показники урожайності від пересічно обласних у Луцькому (191 ц/га), Горохівському (180 ц/га), Старовижівському (173 ц/га), Любешівському (171 ц/га), Любомльському (169 ц/га) районах. Це пов'язано не лише із сприятливістю агрокліматичних ресурсів, але й з наявністю науково-дослідних насінневих станцій у даному регіоні.

Середня урожайність картоплі у 2013 році в особистих селянських господарствах склала 141 ц/га. Цей показник вищий за пересічно обласний у Горохівському (195 ц/га), Рожищенському (185 ц/га), Локачинському (173 ц/га), Ківерцівському (167 ц/га), Володимир-Волинському (157 ц/га) та Іваничівському (143 ц/га) районах.

Особисті селянські господарства залишаються основними виробниками овочів у області. Їх частка у виробництві овочів вироблених усіма категоріями господарств становить 95,1 %. Найбільша частка овочів ОСГ до загального виробництва усіма категоріями господарств зафіксована у Шацькому (100,0%),

Маневицькому (99,9 %), Любешівському (99,4%) районах, найменша – у Ківерцівському – 70,9%.

У 2013 році посівна площа під овочами в особистих селянських господарствах становила 12,5 тис. га, що на 13,0 % більше ніж у 2009 році. Найбільші посівні площі спостерігаються у Ратнівському (1769 га), Луцькому (1332 га) та Камінь-Каширському (1107 га) районах. Найменша у Старовижівському (457 га), Турійському (417 га) та Шацькому (213 га).

Характерною є тенденція зростання валового виробництва овочів на 1,5 % порівняно з 2009р. У 2013 році валове виробництво овочів ОСГ становило 271, 8 тис. т., а найбільше їх виробили особисті селянські господарства Луцького (36,3 тис. т), Камінь-Каширського (26,8 тис. т) та Ратнівського (20,9 тис. т) районів. Середня урожайність овочів в особистих селянських господарствах склала 218 ц/га.

Внаслідок роздрібнення сільськогосподарських підприємств інтеграційні зв'язки, які склалися між ними й підсобними господарствами населення, стали менш тісними, однак частка останніх у виробництві продукції тваринництва постійно збільшується. Виробляючи продукцію, виробництво якої є неефективним на сільськогосподарських підприємствах, особисті селянські господарства повністю забезпечують продуктами харчування сільське населення. Крім того, ведення особистого господарства населенням дозволяє їх власникам отримати додатковий дохід від реалізації виробленої продукції понад потребу, частково задовольняючи попит міського населення. Як наслідок, зростає значення господарств населення, укріплюються їх лідируючі позиції за обсягами сільськогосподарського виробництва серед усіх категорій господарств.

Особисті селянські господарствавиробляють 66,3% продукціїтваринництва (рис. 3.17.).Чисельність великої рогатої худоби в господарствах населення на кінець 2013 р.порівняно з 2009 р. зросла на 6,3 % і становила 131,9 тис. гол., у тому числі чисельність корів – на 0,2 тис. гол.; свиней на 9,6 тис. голів. Це позитивний чинник, адже впродовж останніх років у сільськогосподарських підприємствах відбулось зменшення чисельності худоби, що безпосередньо

вплинуло на виробництво тваринницької продукції в області. Найбільшою частка поголів'я худоби та птиці є у поліських районах області. Серед продукції тваринництва, що виробляється господарствами населення, найбільша частка припадає на вівчарство (95,8% від загальнообласного виробництва) та свинарство (77,5 %).

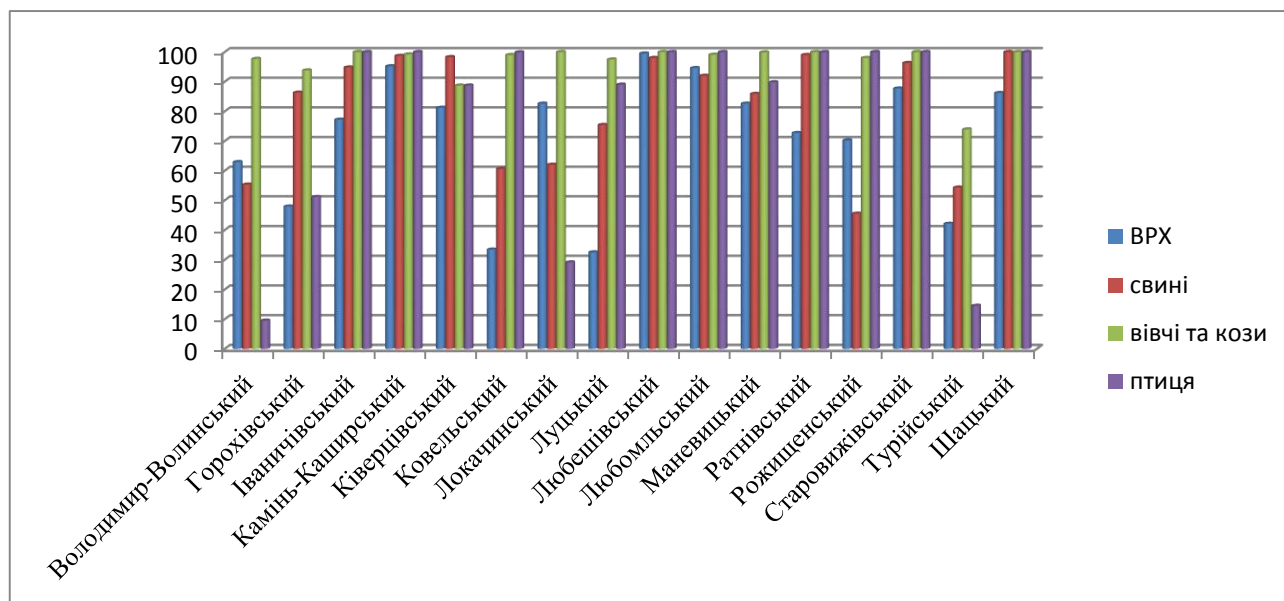

Рис. 3. 17. Частка поголів'я худоби та птиці у господарствах населення до загальної частки виробленої аналогічної продукції у 2013 р., %.

У 2013 році у господарствах населення чисельність ВРХ склала 201,8 тис. голів, у тому числі 123,4 тис. голів корів. Питома вага ВРХ у домогосподарствах є домівною (65,4 % від загальнообласного показника), на відмінну сільськогосподарських підприємств (34,6 %).

Найбільша кількість ВРХ знаходиться у господарствах населення Горохівського (23,6 тис. голів), Ковельського (22,3 тис. голів) та Луцького (20,8 тис. голів) районів. Найменшою вона є у Шацькому районі (3,1 тис. голів). Відповідно, у вище перерахованих районах знаходиться і найбільше поголів'я корів - Горохівському та Ковельському районах (12,1 тис. голів).

У господарствах населення Волинської області поголів'я свиней нараховує 310,1 тис. голів, що становить 77,5 % від усіх категорій господарств. Порівняно із 2009 роком його чисельність зменшилась на 20, 4 тис. голів.

Серед районів, за поголів'ям свиней у господарствах населення, першість утримує Рожищенський район (30,9 тис. голів), на другому місці (27,5 тис. голів), – Луцький район. Найменшим цей показник є у Шацькому районі (4,1 тис. голів), який має найнижчі показники по сільському господарству в цілому.

У Волинській області поголів'я овець та кіз є малочисельним та зосередженим у Маневицькому (1,7 тис. голів), Ковельському (1,6 тис. голів), Ратнівському і Турійському (по 1,5 тис. голів) районах.

Особисті господарства населення у 2013 році виробили 390,1 тис. т молока (83 % від загального обсягу виробництва молока в області). Найбільшими виробниками молока є особисті господарства населення Камінь-Каширського (35,8 тис. т), Горохівського (35,2 тис. т), Маневицького (33,8 тис. т) та Ратнівського (29,7 тис. т) районів (рис 3.18.).

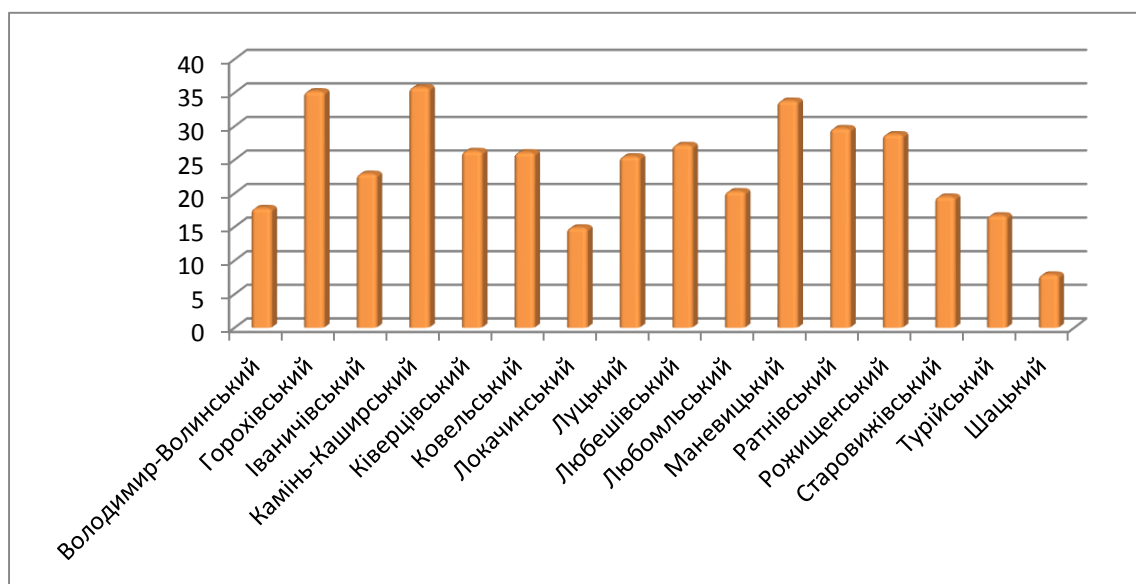

Рис.3.18. Виробництво молока у особистих господарствах населення, тис.т.

Особистими господарствами населення у 2013 році реалізовано 62,2 тис. т худоби та птиці у живій вазі та 41,4 тис. т у забійній вазі, що становить 52 % до загального обсягу реалізованої продукції усіма категоріями господарств аналогічної продукції.

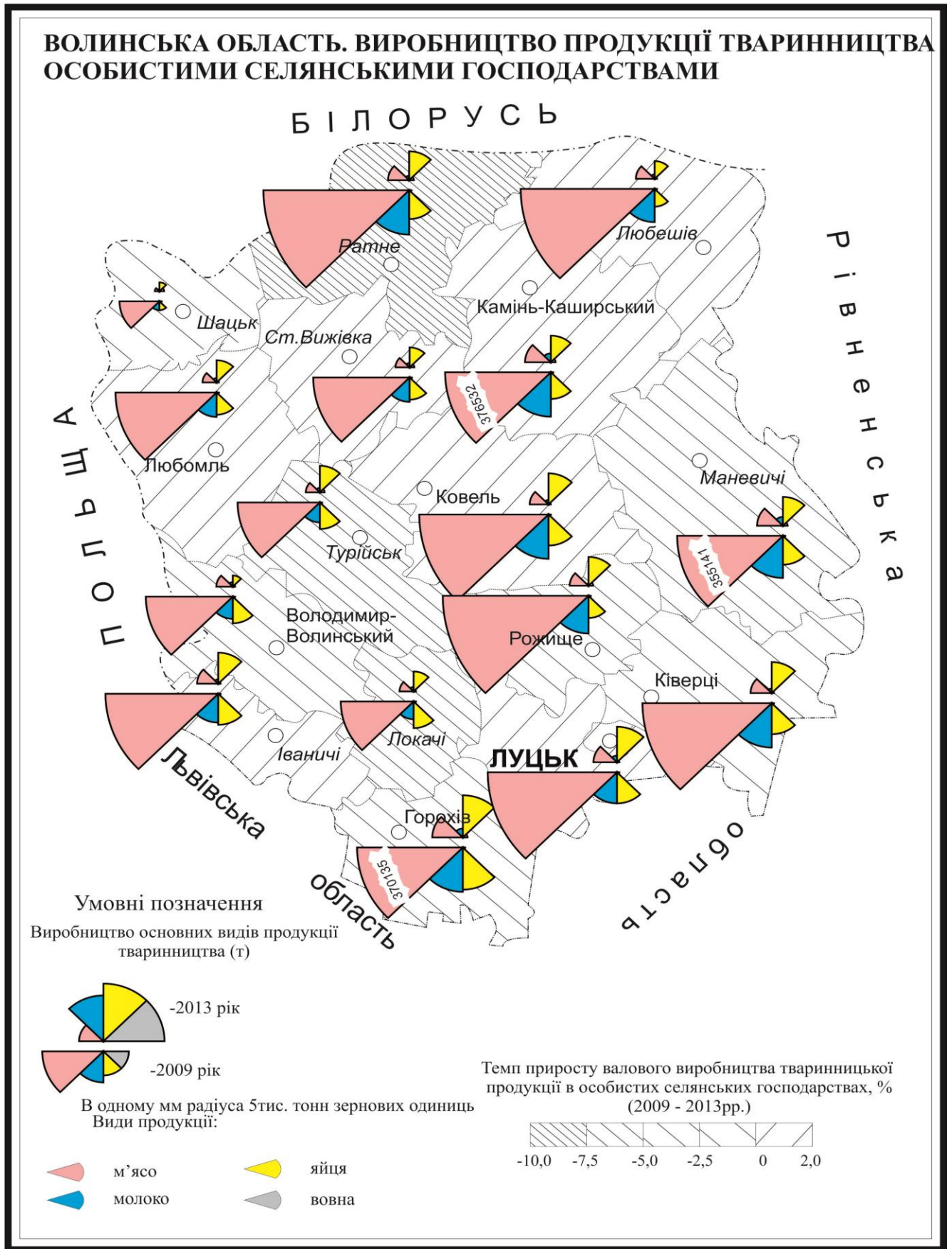

Рис. 3.19. Виробництво продукції тваринництва особистими селянськими господарствами Волинської області, 2009-2013 рр.

Розведення поголів'я овець та кіз створює передумови для виробництва вовни. Обласний показник виробництва вовни у господарствах населення становить 179 ц. Проте виробництво за останні роки скорочується через скорочення поголів'я овець та кіз (-13,4 %). У структурі виробництва вовни всіма категоріями господарств, на домогосподарства припадає 93,3 %. Основними виробниками вовни в області є Маневицький (32 ц) та Ратнівський (22 ц) райони у яких знаходиться найбільше поголів'я тварин даної категорії. Середній річний настриг вовни від однієї вівці (у фізичній вазі), становить 2,3 кг.

У господарствах населення поголів'я птиці становить 5943,5 тис. голів і має тенденцію до щорічного збільшення починаючи від 2009 року, коли у досліджуваному регіоні було лише 3217,1 тис. голів

Найбільше поголів'я птиці припадає на домогосподарства Володимир-Волинського (1781,9 тис. голів), та Турійського районів (1025,4 тис. голів), а найменше у Шацькому районі (56,3 тис. голів) (рис. 3.20).

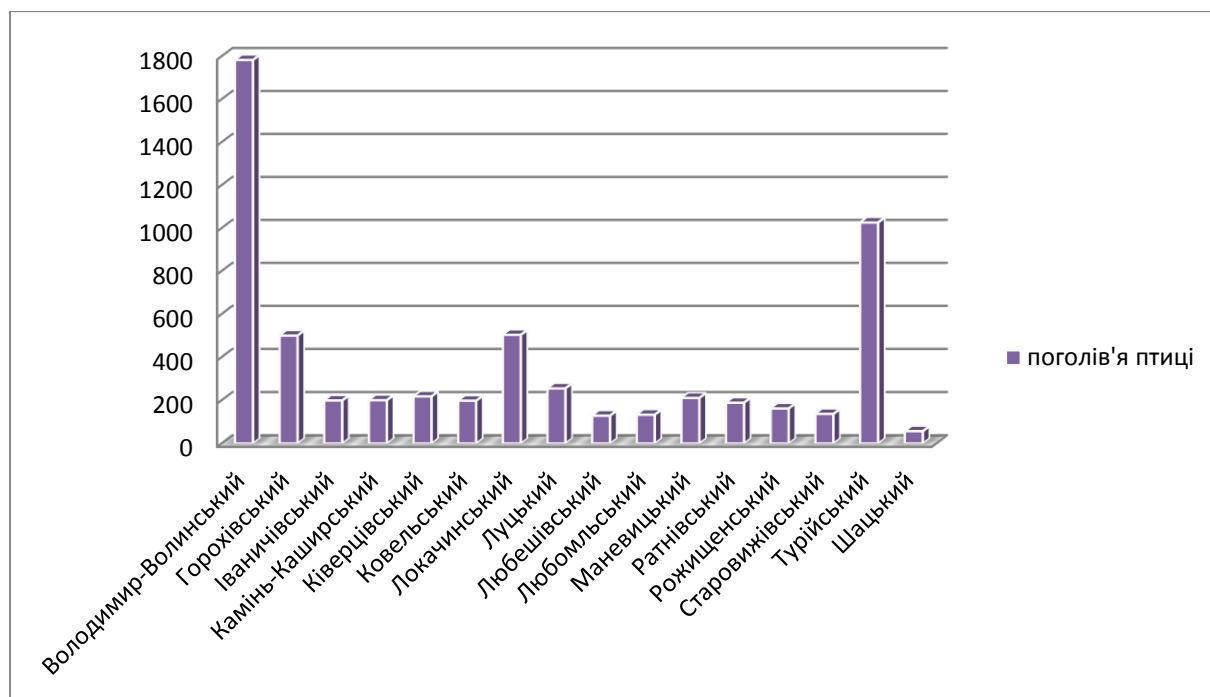

Рис. 3. 20. Чисельність поголів'я птиці у господарствах населення станом на 2013 р., тис. голів

Значною є питома вага особистих селянських господарств у виробництві яєць – 88 % від загальнообласного показника (164,5 млн. шт.). Лідерами з

виробництва яєць є особисті господарства населення Горохівського (9,6 % до загального виробництва яєць господарствами населення області), Луцького (8,3 %) та Ковельського (7,3 %) районів. Розвиток птахівництва у цих районах тісно пов'язаний виробничим ланцюгом із зерновим господарством.

3.2. Регіональні відмінності у рівні розвитку сільськогосподарського виробництва Волинської області

Відмінності в агрокліматичних умовах та структурні зміни сільськогосподарських угідь, особливостей матеріально-технічного забезпечення та інвестиційних капіталовкладеннях, трансформаційні зміни у структурному співвідношенні категорій сільськогосподарських господарств та їх виробничій спеціалізації зумовили значні просторові відмінності у сільськогосподарському виробництві регіону.

Тому, нами було проведено оцінку рівня розвитку сільськогосподарського виробництва адміністративних районів Волинської області на основі якої виділено райони схожі за особливостями функціонування, рівнем та перспективами розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні досліджень.

Інструментом багатовимірної типізації сільськогосподарського виробництва адміністративних районів у роботі став кластерний аналіз, основою якого послуговували вихідні показники, що найповніше відображають стан розвитку сільськогосподарського виробництва, які було об'єднано нами у дві групи.

До *першої групи* включено узагальнені показники, що характеризують загальний рівень розвитку сільськогосподарського виробництва у розрізі адміністративних районів області: розмір посівної площі сільськогосподарських культур; виробництво валової продукції сільського господарства на одного жителя; валове виробництво зернових та зернобобових культур усіма категоріями господарств; валове виробництво цукрових буряків усіма категоріями господарств; валове виробництво картоплі усіма категоріями господарств, валове

виробництво овочів усіма категоріями господарств; валове виробництво м'яса усіма категоріями господарств; валове виробництво молока усіма категоріями господарств та валове виробництво яєць усіма категоріями господарств; середній розмір сільськогосподарського підприємства; середній розмір фермерського господарства, частка виробництва сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами та особистими селянськими господарствами.

До *другої групи* належать показники, що характеризують трансформаційні процеси у різних категоріях господарств за досліджуваний період: темп приросту валової продукції рослинництва сільськогосподарськими підприємствами; валове виробництво продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами; темп приросту сільськогосподарських угідь, що належать фермерським господарствам; темп приросту продукції рослинництва у фермерських господарствах; темп приросту продукції тваринництва у фермерських господарствах; темп приросту валової продукції рослинництва в особистих селянських господарствах; темп приросту валової продукції тваринництва в особистих селянських господарствах.

На другому етапі дослідження за допомогою методу нормування показників відбулося подолання різномасштабності та приведення до спільної основи показників. Використовуючи коефіцієнт подібності була побудована дендрограма (додаток АД) ієрархічної кластеризації регіонів за специфікою ведення сільськогосподарського виробництва, яка дозволила виділити п'ять типів районів за подібністю та рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва: Північно-Східний, Північно-Західний, Центральний, Південний та Південно-Західний (рис. 3.21.).

До *Південного* району включено три адміністративні райони: Горохівський, Локачинський та Луцький. Площа району становить 2849 км² (14,1 % площі області). На район припадає 199,3 тис. га сільськогосподарських угідь (24 % від загальнообласного показника), із них 90,4 % - це рілля (180,1 тис. га).

Порівняно з іншими, він має більш родючі ґрунти, сприятливі агрокліматичні умови та достатньо забезпечений земельними ресурсами.

Усіма категоріями господарств Південного району виробляється 28,8 % валової продукції сільського господарства області (1778 млн. грн.), спостерігається один із найбільших показників темпів приросту валової продукції сільського господарства – 19 % за досліджуваний період. Валове виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу становить 14 606 грн.

У розподілі валової продукції району 62,5 % (1112,0 млн. грн.) припадає на рослинництво, яке має високі темпи приросту, що в даному районі склали 28,5 % за досліджуваний період. Виробництво валової продукції тваринництва становить 666,0 млн. грн., темп приросту за досліджуваний період становить 6,0 %.

На Південний район припадає 42,7 % (370 тис. т) загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 58,8 % (337,8 тис. т) цукрових буряків, 18,8 % (217,8 тис. т) картоплі, 25 % (70,7 тис. т) овочів, 23,3 % (21,3 тис. т) м'яса, 26,2 % (122,3 тис. т) молока, 29,5 % (54859 тис. шт.) яєць, 6,7 % (12 ц) вовни. У районі утримується 26,1 % (52,4 тис. гол.) загальнообласного поголів'я ВРХ, 23,9 % (74,1 тис. гол.) свиней, 14,9 % (2,3 тис. гол) овець та кіз, 21,2 % (1257,1 тис. гол.) птиці.

За період з 2009 до 2013 рр. для Південного району характерні позитивні тенденції щодо темпів приросту сільськогосподарської продукції: зернові культури зросли на 52,8 %, цукрові буряки – 25,3 %, картопля – 22,9 %, овочі – 11,3%, м'ясо – 5,3 %, яйця – 5,6 %, вовна – 23,5 %. Для даного регіону притаманне зменшення виробництва молока у всіх категоріях господарств - -5,3 % за досліджуваний період. Цей показник є найнижчим для Волинської області.

У Південному районі налічується 109 сільськогосподарських підприємств, із них 51 припадає на господарські товариства, 6 – виробничі кооперативи, 34 – приватні сільськогосподарські підприємства, 6 – державні підприємства та 12 інших форм власності.

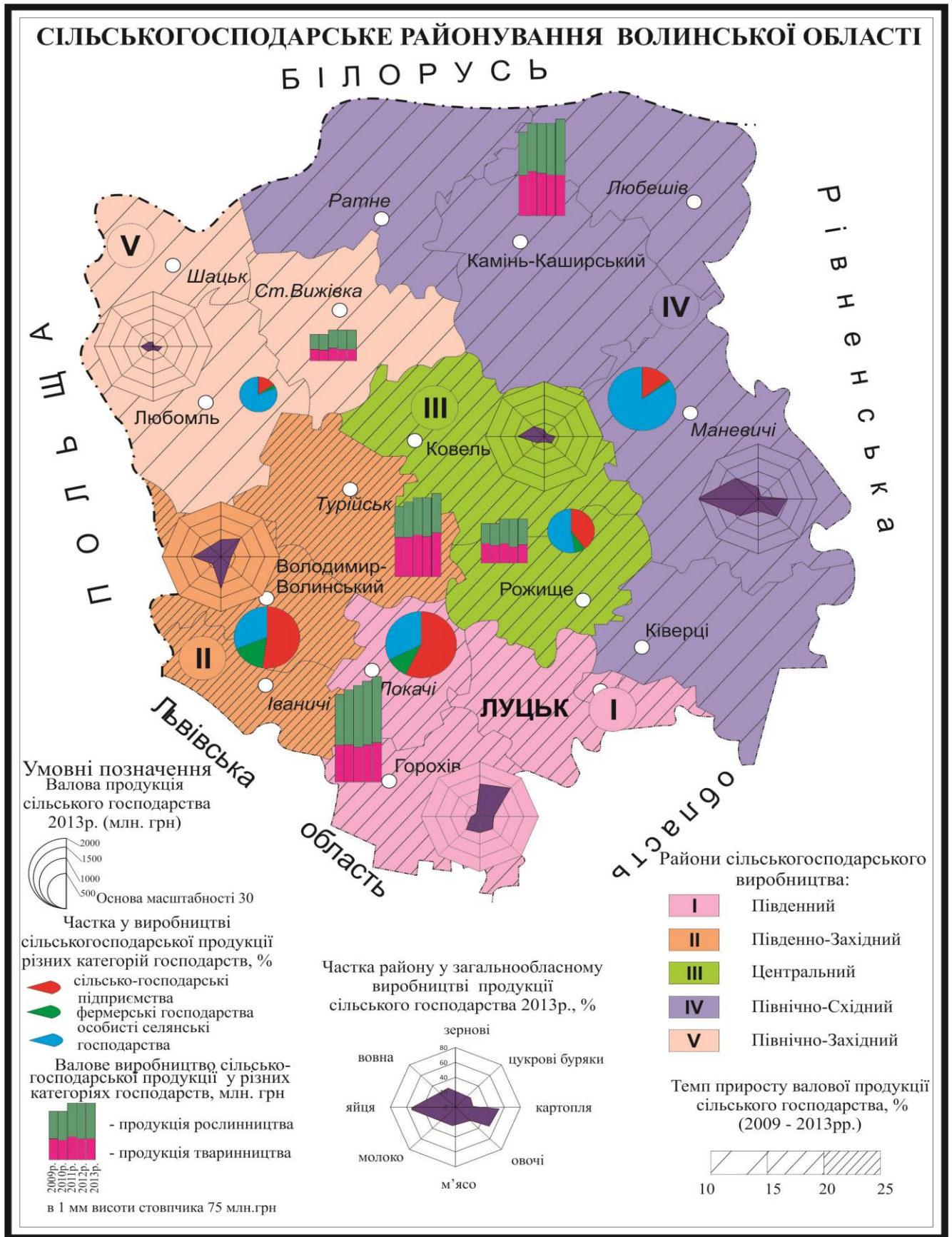

Рис. 3.21. Сільськогосподарське районування Волинської області

Основними сільськогосподарськими підприємствами на території даного району є ТЗОВ “Веселе-Агро”, ТЗОВ “Городище”, ТЗОВ “Несвіч”, ТЗОВ “Лище”, ТЗОВ “Романів”, ТЗОВ “Урожай”, ТЗОВ Птахокомплекс “Усичі”, ПП “Рать”, ПП “Дружба” Луцького, ТЗОВ “Волинь-Агро”, ТЗОВ “Волинь-Нова”, ТЗОВ “ім. Т.Г. Шевченка”, ПП “Агроекспес-сервіс”, ПП “Мак-Ком” Горохівського, ТЗОВ “Птахокомплекс Губин” Локачинського районів.

Середній розмір сільськогосподарського підприємства становить 1932 га і є найменшим у порівнянні з іншими районами. Це пов’язано з великою концентрацією підприємств у районі.

В Південному районі зафіксовано найбільшу частку виробництва сільськогосподарської продукції, що виробляється сільськогосподарськими підприємствами – 57,2 % до загального валового виробництва усіма категоріями господарству районі, і зазначений показник зріз на 8 % за досліджуваний період.

Сільськогосподарськими підприємствами Південного району у 2013 році вироблено сільськогосподарської продукції на суму 801,5 млн. грн., що складає 42,5 % до загальнообласного показника у даній категорії господарств.

Трансформації, що відбулися за період з 2009 до 2013 рр. зумовили структурні зрушення у виробництві сільськогосподарських культур. За рахунок збільшення виробництва ріпаку у 7,7, сої 8,6 та зернових культур у 1,6 рази відбулося значне зменшення цукрових буряків (-9,2 %) та овочів (-36,4 %). Серед продукції тваринництва відбулося зростання виробництва м’яса (10,2%), яєць (2,1 %), та зменшення молока (-31,2%).

Серед адміністративних районів, що входять до Південного району найгіршою динамікою валового виробництва сільськогосподарської продукції характеризуються сільськогосподарські підприємства Локачинського району (-22,1 %).

У районі нараховується 273 фермерські господарства (37,7 % до загальнообласної чисельності фермерських господарств) у користуванні яких знаходиться 16961 га сільськогосподарських угідь (37,4 % від загальної площі сільськогосподарських угідь, що належать даній категорії господарств в області).

Для фермерських господарств району характерний найбільший показник темпу приросту сільськогосподарських угідь – 37,5 % за досліджуваний період.

Фермерські господарства виробляють 10,3 % валового виробництва сільськогосподарської продукції до загального валового виробництва в районі.

Фермерські господарства Південного району виробляють 36,6 % (30367 т) зернових культур загальнообласного виробництва, що припадає на дану категорію господарств, 53,5 % (5 6025т) цукрових буряків, 27,2 (2 548 т)% картоплі, 10,2 % (1 263 т) овочів, 17,8 % (3 299 т) м'яса, 30,87 % (21 470 т) молока, та 49,8 % (16 тис. шт.) яєць (зокрема Локачинський район виробляє 48 % яєць обласного виробництва фермерськими господарствами).

За досліджуваний період у фермерських господарствах збільшилося виробництво зернових культур у 2,1 рази, цукрових буряків на 63,2 %, картоплі – 59,7 %, молока – 16,1 %. Проте, відбулося зменшення виробництва овочів (-61,9 %) та м'яса (17,8 %).

Південний район характеризується порівняно меншою часткою особистих селянських господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції області (32,5 %). Особисті господарства населення Південного району виробляють 33,7 % зернових культур району, 47,1% – цукрових буряків, 97 % овочів і картоплі, 71,2 % - м'яса, 65,6 % - молока, 72 % - яєць, 88 % - вовни. Зберігається тенденція росту валової продукції сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах, проте її ріст незначний.

Південний район в подальшому матиме розвиток завдяки трансформації підсобних господарств населення у фермерські господарства та (або) інтегрування у формальні чи неформальні агрооб'єднання сільськогосподарських товаровиробників, завдяки використанню переваг великотоварного виробництва та взаємодії з іншими агроформуваннями, очевидною є можливість налагодження якісно нової системи виробництва, зберігання, переробки та збуту продукції, що дасть змогу перейти від мало конкурентоспроможних методів ведення господарства до прогресивної форми господарювання європейського зразка.

Південно-Західний район, до якого входять Володимир-Волинський, Іваничівський та Турійський адміністративні райони займає площу 2923 км², що складає 14,5 % до загальної площі області. Площа сільськогосподарських угідь становить 160,8 тис. га (19,4 % до загальної площі сільськогосподарських угідь області), із них 79% припадає на рілля (127,1 тис. га).

Район характеризується сприятливими агрокліматичними умовами, строкатістю ґрунтового покриву та добре забезпечений земельними ресурсами.

На Південно-Західний район припадає 23,6 % валового виробництва сільськогосподарської продукції, що в абсолютному показнику складає 1468 млн. грн., в перерахунку на одного жителя – 17 769 грн. У районі зафіксовано найвищий показник темпу приросту валової продукції сільського господарства – 24,4 % за досліджуваний період. Валове виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу складає 14 606 грн.

На Південно-Західний район припадає 24,8 % (216,3 тис. т) загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 37,2 % (242,8 тис. т) цукрових буряків, 14,3 % (166,3 тис. т) картоплі, 15,6 % (43,8 тис. т) овочів, 46,8 % (43,4 тис. т) м'яса, 15,2 % (70,9 тис. т) молока, 16,8 % (31269 тис. шт.) яєць, 21 % (38 ц) вовни. У районі утримується 15,5 % (31,4 тис. гол.) загальнообласного поголів'я ВРХ, 19,2 % (59,8 тис. гол.) свиней, 19,7 % (3,2 тис. гол) овець та кіз, 50,6 % (3005,1 тис. гол.) птиці.

Особливістю Південно-Західного району є переважання тваринницької продукції над рослинницькою, 51,2 % та 48,2 % відповідно. Проте темп приросту рослинницької продукції складає 38,4 %, а тваринницької – 12,1 %.

За період з 2009 до 2013 рр. для Південно-Західного району характерні позитивні тенденції щодо темпів приросту сільськогосподарської продукції: зернові культури зросли на 55,1 %, цукрові буряки – 30,7 %, картопля – 29,9 %, овочі – 10,3%, м'ясо – 0,9 %, яйця – 2,9 %. Для даного регіону притаманне зменшення виробництва молока у всіх категоріях господарств - -5,3 % та вовни - - 24,2% за досліджуваний період.

На території району діє 73 сільськогосподарських підприємств різних форм власності: 31 господарське товариство, 15 господарських кооперативів, 18 приватних підприємств, 1 державне підприємство, 8 інших форм власності. Найбільшими підприємствами є: ТЗОВ “П’ятидні”, ТЗОВ “Прогрес”, ТЗОВ “Агросвіт-Волинь” Володимир-Волинського, ДП “Луга-Нова” Іваничівського районів. Серед найбільших фермерських господарств, слід відзначити ФГ “Євгена Шелепіни” Володимир-Волинського, ФГ “Агроінвест-Топилище” Іваничівського, ФГ “Перлина Турії” та ФГ “Аміла” Турійського районів. У Південно-Західному районі найбільший показник середнього розміру сільськогосподарських підприємств – 6202 га.

Частка валового виробництва сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами складає 52,2 % (771,5 млн. грн.) від усього виробництва району. Темп приросту виробництва продукції сільськогосподарськими підприємствами в районі становить 34 %.

Сільськогосподарські підприємства Південно-Західного району, виробляють 29,5 % (135,7 тис. т) зернових культур області, що вироблені даною категорією господарств, 45,4 % (140,5 тис. т) – цукрових буряків, 37,5 % (4086 т) картоплі, 34,5 % (3552 т) овочів, 36,0 % (12,2 тис. т) сої, 27,3 % (20,9 тис. т) – ріпаку, 70 % (36,6 тис. т) м’яса, 17,6 % (145,5 тис. т) молока.

Зафіксовано приріст виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Південно-Західного району, який змінюється від 11,9% до 98 %.

У районі нараховується 177 фермерських господарств (24,4 % до загальнообласної чисельності фермерських господарств), яким належить 17876 га сільськогосподарських угідь (39,6 % від загальної площі сільськогосподарських угідь, що належать даній категорії господарств в області). Для фермерських господарств в районі характерний найвищий показник темпу приросту сільськогосподарських угідь – 37,6 % за досліджуваний період.

Фермерські господарства Південно-Західного району виробляють 16,7 % валового виробництва сільськогосподарської продукції до загального валового виробництва в районі.

Ними вироблено 48,4 % (40 153 т) зернових культур загальнообласного виробництва, що припадає на дану категорію господарств, 39,9 % (41 758 т) цукрових буряків, 43,5% (4 083 т) картоплі, 28,7 % (3 555 т) овочів, 67,1 % (12 371 т) м'яса, 15,1 % (10 5599 т)молока.

За досліджуваний період у фермерських господарствах зросло виробництво зернових культур на 79,6 %, цукрових буряків на 98,9 %, картоплі – 26,6 %, овочів на 17,9 %, м'яса – 1,2 %. Негативна тенденція характерна для виробництва молока фермерськими господарствами (-49,1 %).

Важливим виробником сільськогосподарської продукції в регіоні залишаються особисті селянські господарства, частка яких складає 31,1 % до загального виробництва району. ОСГ Південно-Західного району виробляють 28,9 % цукрових буряків, 40,3 % зернових культур, 96,0 % картоплі, 91,7 % овочів, 38,6 % м'яса, 79, 0 % молока, 100 % яєць та 82,5 % вовни.

Південно-Західний район так як і Південний в подальшому матиме розвиток завдяки трансформації підсобних господарств населення у фермерські господарства та (або) інтегрування у формальні чи неформальні агрооб'єднання сільськогосподарських товаровиробників, завдяки використанню переваг великотоварного виробництва та взаємодії з іншими агроформуваннями, очевидною є можливість налагодження якісно нової системи виробництва, зберігання, переробки та збуту продукції, що дасть змогу перейти від мало конкурентоспроможних методів ведення господарства до прогресивної форми господарювання європейського зразка.

До *Центрального* району включено два адміністративних райони: Ковельський та Рожищенський. Даний район займає 17,1 % площі області (142,1 км²). Площа сільськогосподарських угідь - 2698 тис. га, що складає 13,4 % від площі сільськогосподарських угідь області, із них 64,4 % припадає на ріллю.

У Центральному районі виробляється 12,4 % (7685 млн. грн) валової продукції сільського господарства загальнообласного виробництва. Темп приросту сільськогосподарської продукції становить 16 %. Валове виробництво на одного жителя в районі складає 9533 грн.

У розподілі валової продукції району 58,1 % (446,7 млн. грн.) припадає на рослинництво, яке має високі темпи приросту, що в даному районі склали 29,0 % за досліджуваний період. Виробництво валової продукції тваринництва складає 328,1 млн. грн., темп приросту за досліджуваний період становить 41,4 %.

На Центральний район припадає 9,8 % (85,4 тис. т) загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 4,9 % (32,3 тис. т) цукрових буряків, 15,1 % (175,5 тис. т) картоплі, 13,9 % (39,0 тис. т) овочів, 8,0 % (7,5 тис. т) м'яса, 13,3 % (62,1 тис. т) молока, 14,5 % (163112 тис. шт.) яєць, 20,5 % (36 ц) вовни. У районі утримується 17,9 % (35,9 тис. гол.) загальнообласного поголів'я ВРХ, 17,4 % (53,7 тис. гол.) свиней, 2,9 % (17,4 тис. гол) овець та кіз, 6,0 % (359,6 тис. гол.) птиці.

Станом на 2013 р. на території Центрального району зареєстровано 53 сільськогосподарські підприємства різних форм господарювання, із них 30 господарські товариства, 13 виробничих кооперативів, 5 приватних підприємств, 1 державне підприємство та 4 інших форм власності. Майже усі сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства мають рослинницький напрям господарства, але порівняно великою є і частка тваринництва. В межах району успішно функціонують такі сільськогосподарські підприємства тваринницького напрямку: ТЗОВ "Віра - 1" Ковельського, ТЗОВ "Чебені плюс", ПП "Пан-продукт" Рожищенського районів.

Середній розмір сільськогосподарського підприємства в районі становить 3398 га.

Частка валового виробництва, що припадає на сільськогосподарські підприємства становить 40,1 %, а в абсолютному показнику – 176,3 млн. грн. (9,3 % обласного виробництва продукції сільськогосподарськими

підприємствами). Темп приросту валового виробництва у сільськогосподарських підприємств Центрального району становить 46,6 % за період дослідження.

Специфікою функціонування сільськогосподарських підприємств Центрального району є те, що виробництво усієї сільськогосподарської продукції має додатній темп приросту, який змінюється від 0,1 % (виробництво молока) до 51,1 % (виробництво зернових культур).

Для Центрального району характерна динаміка нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами, чисельність яких у цьому районі складає 118 (16,2 % до загальнообласної чисельності) у користуванні яких знаходиться 13,4 % сільськогосподарських угідь області. Темп приросту сільськогосподарських угідь у фермерських господарствах Центрального району становить 12,6 % за період з 2009 до 2013 рр.

Центральний район характеризується наявністю особистих селянських господарств споживчого типу з окремими елементами ОСГ споживчо-товарного типу. Частка виробництва у господарствах населення до загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств складає 52,7 %. На території району функціонує ряд перспективних фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств (Ковельський район), які при нарощенні обсягів виробництва в подальшому, зменшать перспективність споживчо-товарних особистих селянських господарств.

Північно-Східний район включає Камінь-Каширський, Ківерцівський, Любешівський, Маневицький та Ратнівський райони. Його площа складає 8310 км² (41,2 % площі області). Площа сільськогосподарських угідь - 235,2 тис. га, що складає 28,3 % сільськогосподарських угідь області, із них на рілля припадає 62% (147,4 тис. га).

Усіма категоріями господарств у даному районі вироблено сільськогосподарської продукції на суму 1636,7 млн. грн., що у відсотковому значенні до загальнообласного показника становить 26,4 %. Валове виробництво сільськогосподарської продукції на одного жителя складає 6268 грн. За досліджуваний період показник темпу приросту валового виробництва

сільськогосподарської продукції у Північно-Східному районі є найнижчим і становить 13 %. Валове виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу складає 14 606 грн.

На даний район припадає 16,1 % (139,8 тис. т) загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 4,8 % (31,1 тис. т) цукрових буряків, 38,9 % (452,6 тис. т) картоплі, 35,9 % (101,1 тис. т) овочів, 17,1 % (15,8 тис. т) м'яса, 34,8 % (162,5 тис. т) молока, 27,0 % (50231 тис. шт.) яєць, 42,9 % (83 ц) вовни. У районі утримується 31,6 % (63,8 тис. гол.) загальнообласного поголів'я ВРХ, 30,6 % (94,7 тис. гол.) свиней, 5,8 % (35,2 тис. гол.) овець та кіз, 15,9 % (945,7 тис. гол.) птиці.

У Північно-Східному районі зареєстровано 95 сільськогосподарських підприємств різних форм власності, із них 18 припадає на господарські товариства, 47 – виробничі кооперативи, 16 – приватних підприємств та 14 інших форм власності. Для району характерні високі показники середнього розміру сільськогосподарських підприємств (3040 га), що зумовлено в першу чергу, невеликою кількістю сільськогосподарських підприємств. Сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, що функціонують у районі раніше мали тваринницькій напрям спеціалізації, але ринкові трансформації призвели до нерентабельності тваринництва та переходу до рослинницької спеціалізації. У структурі виробництва сільськогосподарської продукції рослинництво переважає над тваринництвом у співвідношенні 55,6 % до 44,4 %. Темпи приросту рослинницької продукції склали 20,0 %, тваринництва – 4,5 %

Трансформаційні зміни, що відбулися в районі вплинули на спеціалізацію рослинництва - вирощування сільськогосподарських культур, які раніше були не притаманні даному регіону, зокрема цукрових буряків, темп приросту яких склав 74,5 %.

У Північно-Східному районі спостерігається найменша частка виробництва продукції сільського господарства фермерськими господарствами – 0,9 % до загального виробництва регіону, хоча в районі знаходиться 15,1 % усіх фермерських господарств області. Для даної категорії господарств притаманний

один із найнижчих показників темпів приросту продукції, що вироблена фермерськими господарствами - -12,8 %

Частка особистих господарств населення району у загальному виробництві сільськогосподарської продукції складає 84,5 %. Відсутність родючих ґрунтів, значна залісненість території вплинули на виникнення та функціонування саме господарств населення споживчого типу. Перспективним для району можна вважати розвиток зеленого туризму, потреби якого у сільськогосподарських продуктах будуть вирішуватись завдяки функціонуванню даної категорії господарств.

Північно-Західний район, до якого входять Любомльський, Шацький та Старовижівський адміністративні райони займає площу 3361 км², що становить 16,8 % до загальної площі області. Площа сільськогосподарських угідь складає 93,6 тис. га (11,2 % до загальної площі сільськогосподарських угідь області), із них 66% припадає на рілля (61,8 тис. га).

У розподілі валової продукції району 58,9 % (304,6 млн. грн.) припадає на рослинництво, яке має високі темпи приросту, що в даному районі склали 21,5 % за досліджуваний період. Виробництво валової продукції тваринництва становить 725,8 млн. грн., темп приросту за досліджуваний період становить 41,1 %.

Усіма категоріями господарств Північно-Західного району виробляється 8,3% валової продукції сільського господарства області (517 млн. грн.), і спостерігається один із найнижчих показників темпів приросту валової продукції сільського господарства – 14 % за досліджуваний період. Валове виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу складає 5622 грн. На Північно-Східний район припадає 6,6 % (56,9 тис. т) загальнообласного виробництва зернових та зернобобових культур, 1,3 % (8,4 тис. т) цукрових буряків, 12,9 % (149,3 тис. т) картоплі, 9,6 % (27,2 тис. т) овочів, 4,8 % (4,4 тис. т) м'яса, 10,3 % (47,8 тис. т) молока, 10,6 % (19593 тис. шт.) яєць, 8,9 % (17 ц) вовни. У районі утримується 9,0% (18,2 тис. гол. загальнообласного поголів'я) ВРХ, 8,4 % (26,2 тис. гол.) свиней, 10,2 % (1,7 тис. гол) овець та кіз, 5,5 % (325,7 тис. гол.) птиці.

На території району діє 7 господарських товариств, 11 сільськогосподарських виробничих кооперативів, 7 приватних підприємств та 6 підприємств інших форм господарювання. Даною категорією господарств виробляється 15,6 % сільськогосподарської продукції регіону.

Середній розмір сільськогосподарського підприємства становить 4195 га.

Сільськогосподарські підприємства нарощують обсяги виробництва продукції рослинництва за досліджуваний період, зокрема: зернових культур – збільшення на 57,6 %, цукрових буряків – 78,3%, картоплі – 6,4 %, овочів – 18,2 %. Темпи приросту продукції тваринництва є незначними.

Невеликою є частка виробництва сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами – 3,3 % до загального виробництва району, і спостерігається тенденція до її зниження (-1,7 %).

Перспективним для даного району, також може стати розвиток зеленого туризму, завдяки якому збільшиться виробництво сільськогосподарської продукції, зокрема овочів та молока. Для даного виробництва є сприятливі агрокліматичні умови та наявність великих площ сіножатей і пасовищ.

Частка особистих селянських господарств у загальному виробництві регіону складає 81,1 %. За іншими показниками регіон знаходиться на останньому місці. Незважаючи на значний показник частки господарств населення у загальнообласному виробництві, дана категорія господарств є споживчого типу, що робить її не перспективною.

3.3. Проблеми та перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва області в системі євроінтеграційних процесів

Європейська інтеграція визначена як один з ключових векторів розвитку економіки України. Особливий інтерес у цьому контексті викликають вітчизняні підприємства аграрного сектора економіки України, а особливо Волинської області, оскільки регіон безпосередньо межує із Європейським Союзом, який є перспективним ринком збуту аграрної продукції регіону.

Не зважаючи на значний агроресурсний потенціал Волинської області, сільське господарство регіону має ряд невирішених проблем, які гостро постають в сучасних євроінтеграційних процесах.

Слабкою ланкою в системі аграрного виробництва є енергоносії та паливні ресурси, вкрай необхідні для ефективного виробництва. Підвищення цін на газ, паливо та електроенергію значно ускладнюють аграрне виробництво. В цій ситуації доцільно говорити про перехід до використання альтернативних енергоносіїв, що в свою чергу, призведе до ряду витрат на переобладнання та переоснащення виробництва. З одного боку, такі витрати можуть відобразитися на вартості продукції, чим знизити її конкурентоспроможність на європейському ринку, а з іншого – в довгостроковій перспективі такі кроки забезпечать позитивні наслідки та поліпшення виробничого процесу і експортованої продукції [36].

Серед низки проблем сільськогосподарського виробництва варто виділити: високий ступінь фізичної та моральної зношеності основних фондів сільськогосподарських підприємств; значну виснаженість земель сільськогосподарського призначення; низький рівень впровадження нової техніки (гнучких виробничих систем, автоматичних ліній тощо), масовий виїзд за кордон кадрів високої кваліфікації.

У контексті євроінтеграції доцільно звернути увагу на інформаційний фактор експортного потенціалу сільськогосподарських підприємств. Належне розповсюдження інформації щодо українських виробників у міжнародних довідниках, а особливо європейських торговельних палат та профільних бірж стане запорукою ефективного опанування європейського економічного простору [14].

Сільськогосподарські підприємства Волинської області спеціалізуються переважно на експорті рентабельних технічних культур, таких як соя, ріпак та соняшник, без дотримання науково обґрунтованої сівозміни, порушуючи при цьому культуру землеробства. Не знаходячи попиту на внутрішньому ринку сировина направляється до індустриально розвинутих країн для виготовлення з неї товарів промислового і споживчого призначення. Перероблена продукція

надходить на вітчизняний ринок, витісняючи вітчизняних виробників та посилюючи проблему безробіття на ринку праці.

Вирішення вище перерахованих проблем дозволить збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції та підвищить її конкурентоздатність.

Перспективним для Волинської області є органічне сільське господарство. Даний вид сільського господарства є досить актуальним на сьогодні через низку економічних, екологічних та соціальних переваг, що притаманній цій сфері діяльності. Вимоги органічно сільського господарства включають не тільки питання дотримання екологічних норм чистоти продуктів, а й навколишнього середовища. Воно забезпечує збалансований стан екосистеми, що є запорукою сталого розвитку економічної та соціальної сфери всього суспільства. Органічне сільське господарство економічно ефективніше за традиційне за рахунок усунення продукції при замкнутому циклі виробництва, вивільнені величезних обсягів природних резервів без скорочення фонду споживання.

Щодо Волинської області, то вона має потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції. З'являється попит на екологічно чисту продукцію у населення, але ринок органічних продуктів харчування ще тільки починає формуватися. Відсутність національного органу сертифікації, маркетингового досвіду реалізації органічної продукції, високі ціни на неї, недостатня обізнаність споживачів, обмеженість товарного асортименту стримують розвиток пропозиції такої продукції з боку виробників. Розвиток органічного сільського господарства буде сприяти покращенню економічного, соціального та екологічного стану в Україні, в тому числі і у Волинській області, комплексного розвитку сільської місцевості, поліпшенню здоров'я населення та стати одним із факторів посилення екологічних зв'язків з країнам ЄС.

Волинська область має певний досвід у виробництві органічної продукції. Частка сертифікованих органічних площ до загальної площі сільськогосподарських угідь області складає 0,3 %.

Впродовж 2009 – 2013 років спостерігається позитивна динаміка зростання сільськогосподарських угідь, що зайняті під органічними продуктами. У Волинській області здійснюють діяльність 3 сільськогосподарські підприємства і 15 фермерських господарств, які виробляють тваринницьку і рослинницьку органічну продукцію. Новоутворенні господарства - зазвичай невеликі підприємства, які вирощують органічну продукцію на незначних площах і несуттєво примножують основний фонд органічних сільськогосподарських угідь.

Основними сільськогосподарськими органічними продуктами є овочі, м'ясо та молоко.

Як зазначає О.Г. Михайленко [135], економічні переваги органічного виробництва полягають у тому, що при впровадженні сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур та розведенні тварин згідно із принципами та вимогами органічного виробництва, при подальшому розвитку внутрішнього ринку в середньостроковій перспективі зростатиме прибутковість виробництва органічної продукції та її конкурентоздатність. Це відбуватиметься шляхом поступового зростання природної продуктивності ґрунтів в умовах органічного аграрного виробництва, суттєвого зниження виробничих витрат завдяки відмові від застосування хімікатів та зменшення енергоємності виробництва, зокрема витрат на паливо та мастильні матеріали, підвищення самодостатності та скорочення залежності виробників від не вигідних умов зовнішнього фінансування – банківських кредитів тощо. Соціальні переваги органічного виробництва полягають у створенні додаткових робочих місць у сільській місцевості й нових перспектив для малих та середніх фермерських господарств, збільшенні життєздатності сільських громад тощо [135].

Стратегічно важливою галуззю сільського господарства у північних районах Волинської області є льонарство, яке через відсутність гнучкої стратегії льоносіючих і льонопереробних підприємств до ринкових умов господарювання, що дозволила б вчасно зреагувати на зміни у зовнішньому середовищі, призвели до неминучих процесів занепаду та глибокої економічної кризи у галузі. Водночас галузь має значний потенціал, реалізація якого сприятиме відродженню галузі

льонарства та її стабільному розвитку [96]. Вирішення проблем у льонарській галузі сільського господарства дозволить не тільки покращити економічну складову, але й забезпечить роботою надлишок робочої сили у північних районах Волинської області, оскільки дана галузь є трудомісткою.

Перспективним для розвитку сільського господарства у Волинській області є створення аграрних кластерів. Саме вони дадуть змогу не лише збільшити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, покращити її конкурентоспроможність, але створити та покращити виробничу та соціальну інфраструктуру села, забезпечити робочими місцями надлишок трудових ресурсів.

Однією із перспективних форм господарювання сільськогосподарського виробництва є кластерні утворення, що дозволяють підвищити конкурентоспроможність як окремих підприємств, так і держави загалом. Основним результатом створення кластеру є підвищення ефективності діяльності підприємств, які його формують внаслідок обміну інформацією, інноваціями, налагодженими джерелами постачання та збуту тощо.

М. Портер [176] визначає три основні переваги кластерів:

1. Кластери підвищують продуктивність підприємств у тій місцевості, де їх створено.
2. Кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрям, тому створюють фундамент для майбутнього економічного зростання.
3. Кластери стимулюють створення нових підприємств, а ця обставина сприяє збільшенню та посиленню кластеру.

Учасники кластеру здійснюють інвестиції в спеціалізовані, але споріднені технології, інфраструктуру, людські ресурси, що веде до виникнення нових фірм. Таким чином, кластери є причиною крупних капіталовкладень, тобто стають чимось більшим, ніж проста сума окремих його частин [257]

Аналізуючи методичні підходи до дослідження і формування кластерних утворень слід акцентувати увагу на тому, що ідентифікація і формування кластеру передбачає реалізацію чотирьох етапів:

- аналіз та оцінка умов створення кластеру;
- виділення та дослідження структурних елементів кластеру;
- методичне забезпечення ефективного функціонування кластеру;
- прогноз розвитку та оцінка результативності функціонування кластеру.

На першому етапі формується інформаційний масив для проведення дослідження функціонування кластеру: інформація про постачальників та покупців, розвиток виробничої та соціальної інфраструктури, наявність інноваційної діяльності галузі. На основі аналізу зібраних даних оцінюється потенціал кластеризації—наявність можливості кооперування підприємств різних галузей та інфраструктурних організацій, що знаходяться на території регіону, в ефективну виробничу ланку, а також можливості об'єднання їх конкурентних переваг і використання цих переваг для підвищення конкурентоспроможності області [135].

Великого значення на даному етапі дослідження кластеризації мають математико-статистичні методи, зокрема метод кластерного аналізу, завдяки якому можна дослідити об'єкт по цілому набору ознак. Кластерний аналіз та індекс спеціалізації дозволяють виділити основні, супутні та підтримуючі галузі.

На першому етапі звертається, також, увага на природні та соціально-економічні чинники функціонування тих чи інших галузей виробництва.

На другому етапі проводиться формування структури кластеру, зокрема виділення “ядра” кластеру. Ядро кластера утворюють компанії – виробники основної продукції кластера. Ці фірми мають вузьку спеціалізацію, географічно близькі один до одного, між ними існує взаємозалежність, вони мають налагоджені зв'язки на зовнішніх ринках. Навколо ядра кластеру функціонують інші учасники. Ядро кластеру формують підприємства, які мають сильні конкурентні позиції на світовому чи національному ринках [20].

На третьому етапі досліджується організаційне, фінансово-економічне та інформаційне забезпечення функціонування кластеру. Це дозволяє визначити ефективність управління інноваційною діяльністю в кластері. Організаційне забезпечення кластеру полягає в розробці організаційної структури управління

кластером, визначенні напрямів взаємодії і учасників кластеру, створені органу управління, який забезпечує підтримку кластерів, здійснює дослідження кластерів, координує діяльність учасників. Фінансово-економічне забезпечення передбачає визначення джерел фінансування проекту кластеризації, інноваційних проектів кластеру та його інфраструктури. Розробка інформаційного забезпечення дозволить налагодити інформаційні потоки між суб'єктами кластеру, тобто визначити, як буде здійснюватися обмін даними та інформацією.

На четвертому етапі оцінюється результативність функціонування кластеру та здійснюється розробка основних напрямів щодо подальшого його розвитку. При оцінці результативності функціонування кластеру кращою є оцінка конкурентоспроможності його продукції в порівнянні з конкурентами. Для цього вимірюється частка продукції кластеру на ринку, і оцінюються її переваги для споживача перед продукцією, запропонованою конкуруючими виробниками.

Створення кластерів у сільському господарстві Волинської області розпочате з 2004 року. Згідно звіту “Формування кластерних структур у Волинській області”[235] передбачалося створення таких агропромислових кластерів: овочевий (Володимир-Волинський та Локачинський райони), льонарський (Камінь-Каширський та Ковельський райони), комбікормовий (Луцький та Рожищенський райони), молокопродуктовий (Луцький та Горохівський райони). Проте ці кластери не були сформовані і не функціонують на ринку сільськогосподарської продукції області.

Проведені нами дослідження вказують на доречність створення таких агрокластерів: плодоовочевий, цукровий, молокопродуктовий (табл.3.1).

Перелічені кластери відповідно до класифікаційних ознак відносяться:

- за типом партнерських відносин – неформальні;
- за географічним відношенням – регіональні;
- за масштабом впливу – мезокластери;
- за напрямом інтеграційних відносин – змішані;
- за галузевою специфікою – аграрні;
- за ступенем виникнення – на стадії розвитку.

Флодоовочевий кластер. Основними виробниками овочів, фруктів та ягід залишаються сільськогосподарські підприємства Володимир-Волинського, Ківерцівського та Іваничівського адміністративних районів, на які припадає 73% виробництва цих культур області у даній категорії господарств. Ядром кластеру доцільно виділити ВАТ “Володимир-Волинський консервний завод”. Окрім даного переробного підприємства складовими кластера є Ківерцівський овочеконсервний завод та овочепереробні заводи у м. Нововолинську та м. Берестечку.

Цукровий кластер. Створення цукрового кластера може відбуватися у південних районах області на які припадає 81 % валового збору цукрових буряків області сільськогосподарськими підприємствами. Потенціалом для розвитку кластеру є наявність чотирьох цукрових заводів: ВАТ “Горохівський цукровий завод”, ВАТ “Гнідавський цукровий завод”, ВАТ “Володимир-Волинський цукровий завод” та ПП “Європацукор”.

Молокопродуктовий кластер. Основними виробниками молока в області залишаються сільськогосподарські підприємства Луцького, Горохівського та Володимир-Волинського районів, які виробляють 56 % молока області в даній категорії господарств. Найбільше молока виробляють сільськогосподарські підприємства “імені Шевченка” Горохівського району, “Городище”, “Лище”, “Дружба”, “Рать”, “Урожай”, “Романів” Луцького району та “Прогрес” Володимир-Волинського району. У цих підприємствах застосовують інтенсивні технології виробництва, які дозволяють значно скоротити витрати ручної праці та підвищити якість отриманої продукції. Основними виробниками молочних продуктів, в тому числі, і основними складовими кластеру є: ВАТ “Луцький маслозавод”, ВАТ “Володимир-Волинський комбінат молочних продуктів”, ТОВ Торговий дім “Західна молочна група”, ВАТ “Горохівський сирзавод”, ВАТ “Ковельмолоко”, ВАТ “Рожищенський сир завод” та ряд інших.

Таблиця 3.1.

Структурні складові агрокластерів у Волинській області

Назва кластеру	Виробники сільськогосподарської продукції	Промислові підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію	Матеріально-технічне забезпечення	Інвестиційне забезпечення	Фінансові організації	Кадрове забезпечення	Транспортні фірми, логісти, інформаційне забезпечення	Ринки збуту готової продукції
Плодоовочевий	сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства Володимир-Волинського, Ківерцівського та Іваничівського районів	ВАТ “Володимир-Волинський консервний завод, ВАТ “Ківерцівський овочеконсервний завод”, овочепереробні підприємства м. Нововолинськ та м. Берестечка	Матеріально-технічне забезпечення кластеру може сформуватися за рахунок власних коштів кластерних структур, коштів грантів міжнародного співробітництва, коштів місцевих бюджетів та часткового залучення матеріально-технічної бази ОСГ	Власні кошти кластерних елементів, державні інвестиції, іноземні інвестиції.	Кредитні спілки, банки, страхові компанії, бізнес-центри, бізнес-інкубатори	Вузи, що спеціалізуються на підготовці фахівців у галузі сільського господарства: Оваднівський професійний ліцей, Володимир-Волинський сільськогосподарський коледж, Горохівський коледж Львівського національного аграрного університету, Колківське вище професійне училище,	Власні транспортні перевезення сільськогосподарських та переробних підприємств, агрологістичний центр “Торчин”, консалтинг фірми, інформаційно-консультаційні установи	Регіональний, національний, міжнародний.
Цукровий	Сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства та ОСГ Володимир-Волинського, Горохівського, Іваничівського, Локачинського, Луцького, Турійського районів	ВАТ “Горохівський цукровий завод”, ВАТ “Гнідавський цукровий завод”, ВАТ “Володимир-Волинський цукровий завод” та ПП “Європацукор”	Матеріально-технічне забезпечення кластеру може сформуватися за рахунок власних коштів кластерних структур, коштів грантів міжнародного співробітництва, коштів місцевих бюджетів та	Власні кошти кластерних елементів, державні інвестиції, іноземні інвестиції.	Кредитні спілки, банки, страхові компанії, бізнес-центри, бізнес-інкубатори	Вузи, що спеціалізуються на підготовці фахівців у галузі сільського господарства: Оваднівський професійний ліцей, Володимир-Волинський сільськогосподарський коледж, Горохівський коледж Львівського національного	Власні транспортні перевезення сільськогосподарських та переробних підприємств, агрологістичний центр “Торчин”, консалтинг	Регіональний, національний, міжнародний.

			часткового залучення матеріально-технічної бази ОСГ			аграрного університету, Колківське вище професійне училище,	око фірми, інформаційно-консультаційні установи	
Молоко продукто вий	сільськогосподарські підприємства “імені Щевченка” Горохівського району, “Городище”, “Лище”, “Дружба”, “Рать”, “Урожай”, “Романів” Луцького району та “Прогрес” Володимир-Волинського району, та інші сільськогосподарські та фермерські господарства південних та центральних районів області	ВАТ “Луцький маслозавод”, ВАТ “Володимир-Волинський комбінат молочних продуктів”, ТОВ Торговий дім “Західна молочна група”, ВАТ “Горхівський сирзавод”, ВАТ “Ковельмолоко”, ВАТ “Рожищенський сир завод” та ряд інших	Матеріально-технічне забезпечення кластеру може сформуватися за рахунок власних коштів кластерних структур, коштів грантів міжнародного співробітництва, коштів місцевих бюджетів та часткового залучення матеріально-технічної бази ОСГ	Власні кошти кластерних елементів, державні інвестиції, іноземні інвестиції.	Кредитні спілки, банки, страхові компанії, бізнес-центри, бізнес-інкубатори	Вузи, що спеціалізуються на підготовці фахівців у галузі сільського господарства: Оваднівський професійний ліцей, Володимир-Волинський сільськогосподарський коледж, Горохівський коледж Львівського національного аграрного університету, Колківське вище професійне училище, Рожищенський коледж Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького	Власні транспортні перевезення сільськогосподарських та переробних підприємств, агрологістичний центр “Торчин”, консалтинг око фірми, інформаційно-консультаційні установи	Регіональний, національний, міжнародний.

Таблиця розроблена автором.

Матеріально-технічне забезпечення кластерів може формуватися за рахунок не лише коштів підприємств, що формують кластер, а й завдяки залученню коштів грантів міжнародного співробітництва. Не виключається можливість використання матеріально-технічної бази господарств населення на первинному етапі розвитку кластера.

Оновлення матеріально-технічної бази кластера, оновлення його інноваційної ланки не можливе без залучення інвестицій. Важливого значення на етапі встановлення кластеру є залучення іноземних інвестицій та державна підтримка. Однак, досить часто основними інвестиціями в кластер, особливо для сільськогосподарських підприємств є їх власні кошти.

Для покращення ринкових відносин та формування кластерів у Волинській області створено ряд об'єктів інфраструктури, що забезпечують підтримку підприємства у регіоні: 15 бізнес-центрів, 3 бізнес-інкубатори, 54 лізингові компанії, 62 інформаційно-консультативні установи, 11 фондів підтримки підприємництва (1 обласний та 10 місцевих фондів у містах та районах області) [235].

Перспективним для розвитку агрокластерів у Волинській області є агрологістичний центр в смт Торчин. Основна мета якого – підтримка малих і середніх сільськогосподарських товаровиробників, а саме кращий доступ до ринків збуту. Основними напрямками діяльності даного агрологістичного центру є формування невеликих логістичних об'єктів, створення пунктів сортування, миття і пакування продукції, заготівельно-збутових організацій, зерносховищ, холодильників, пунктів прийому молока, забою худоби, охолодження м'яса, упакування та збут продукції тваринництва. Окрім цих функцій центр надає логістичні, транспортні, сервісні і фінансові послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Для формування агропромислових кластерів у Волинській області є хороша база для підготовки фахівці у галузях сільського господарства, зокрема: Оваднівський професійний ліцей, Володимир-Волинський сільськогосподарський коледж, Горохівський коледж Львівського національного аграрного університету,

Колківське вище професійне училище, Рожищенський коледж Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького.

Основними перспективами створення кластерів у Волинській області є створення конкурентоспроможної продукції, що буде реалізовуватись не лише на регіональному аграрному ринку, але і вийде за його межі – національний та міжнародний ринки. Розвиток кластерів у південних районах області може значно розширювати свої межі і з часом залучати підприємства північних районів області, зокрема це характерне для овочевого та молоко продуктового кластерів. Це відновить овочівництво та тваринництво в цих регіонах та покращить зайнятість населення, оскільки у зазначених регіонах спостерігається надлишок робочої сили у сільській місцевості.

Основними напрямками діяльності даного агро-логістичного центру є формування невеликих логістичних об'єктів, створення пунктів сортування, миття і пакування продукції, заготівельно-збутових організацій, зерносховищ, холодильників, пунктів прийому молока, забою худоби, охолодження м'яса, упакування та збут продукції тваринництва. Окрім цих функцій центр буде надавати логістичні, транспортні, сервісні і фінансові послуги сільськогосподарським товаровиробникам.

Згідно проекту, агро-логістичний центр буде розташований на ділянці 20 га і представлятиме собою комплекс овочесховищ, холодильників, морозильних камер, потужностей для сортування, фасування та пакування сільськогосподарської продукції, адміністративних та виробничих приміщень і ділянок для розміщення переробних підприємств.

Значною перевагою розміщення агро-логістичного центру є і те, що в радіусі 100 км є значні ринки збуту готової продукції (міста Луцьк, Рівне, Львів, Тернопіль), а також за межами України (Польща, Білорусь та інші країни ЄС).

Нами було проаналізовано позитивні та негативні наслідки євроінтеграції для розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо для різних учасників аграрного ринку, що представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Наслідки євроінтеграції для сільськогосподарського виробництва

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
для держави	
<ul style="list-style-type: none"> - реформування аграрного сектору економіки; - зменшення адміністративних витрат на роботу митниці та інших державних органів; - подолання корупції на митниці та в державних органах сертифікації; - зростання експорту переробленої агропродовольчої продукції до ЄС і третій країн, поліпшення торговельного балансу 	<ul style="list-style-type: none"> - зменшення надходжень митних платежів до бюджету; - витрати на гармонізацію стандартів харчових продуктів; - витрати на перекваліфікацію фахівців із стандартизації харчових продуктів і митного оформлення; - витрати на переобладнання санітарно-технічних лабораторій і митниць
для споживачів	
<ul style="list-style-type: none"> - здешевлення європейської агропродовольчої продукції на українському ринку; - підвищення якості вітчизняних та імпортованих продовольчих товарів; 	<ul style="list-style-type: none"> - можлива низька якість імпортованих продуктів
для експортерів	
<ul style="list-style-type: none"> - набуття конкурентних переваг порівняно з іншими експортерами до ЄС; - здешевлення української агропродовольчої продукції на європейських ринках; - зростання якості української агропродовольчої продукції - заощадження коштів і часу на експортні операції; - потенційне розширення ринків збуту агропродовольчої продукції у третій країнах 	<ul style="list-style-type: none"> - можливе здорожчання сільськогосподарської сировини на внутрішньому ринку внаслідок збільшення її експорту до ЄС; - потреба пристосуватися до нових стандартів агропродовольчої продукції, впровадження дорогих систем контролю якості; - надмірні витрати на підвищення якості агропродовольчої продукції; - витрати на сертифікацію і стандартизацію агропродовольчої продукції
для імпортерів	
<ul style="list-style-type: none"> - здешевлення імпортованих продовольчих товарів на українському ринку, що посилить їх конкурентоспроможність; - зменшення витрат часу на митні процедури 	<ul style="list-style-type: none"> - посилення конкуренції з українськими виробниками агропродовольчої продукції, що підвищили конкурентоспроможність
для виробників, що орієнтовані на внутрішній ринок	
<ul style="list-style-type: none"> - підвищення якості агропродовольчої продукції; - здешевлення інвестиційних ресурсів та інноваційних технологій; - можливість швидкого виходу на зовнішні ринки в разі несподіваної зміни кон'юнктури внутрішнього продовольчого ринку 	<ul style="list-style-type: none"> - зростання рівня конкуренції з боку виробників агропродовольчої продукції з ЄС; - можливе підвищення цін на сировину на внутрішньому ринку; - затрати на пристосування до нових стандартів, технічне переоснащення сільськогосподарського виробництва

Таблиця складена на основі джерела [3].

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

За 2009 -2013 р.р у регіоні досліджень відбулись значні трансформаційні зрушення, індикатором яких є просторово-часові зміни кількісних та якісних показників сільськогосподарського виробництва у різних категоріях господарств.

У розрізі сільськогосподарських підприємств, яких у Волинській області діяло 379, переважаючою формою є господарські товариства (41,1 % загального числа агроформувань). Середній розмір сільськогосподарського підприємства у регіоні досліджень зменшився на 1560 га і склав 2930 га, що зумовлено. Їх питома вага у виробництві валової продукції області становить 38%.

Для агроформувань впродовж п'яти років характерною є тенденція стабільного росту та темпів приросту виробництва, які на 3,4 – 10,8 % вищі ніж у господарствах населення. Значною мірою це пов'язане із інтенсивним розвитком птахівництва та свинарства, де обсяги виробництва у порівнянні з 2009 роком збільшились відповідно у 3,5 та 7,2 рази, що призвело до зростання частки агроформувань у виробництві сільськогосподарської продукції.

Найчіткіше трансформаційні зміни, що відбулися за досліджуваний період сільськогосподарських підприємствах категорії господарств простежуються у зміні структури посівних площ, де частка сої та ріпку збільшилась на 21% і склала 23%, а питома вага зернових зменшилась на 10,5% і склала 25,5%.

Основними виробниками рослинницької продукції є підприємства Горохівського, Володимир-Волинського, Локачинського та Луцького районів (61 % від загального збору даної продукції усіма сільськогосподарськими підприємствами) і з характерною тенденцією зосередження основної частки виробництва продукції рослинництва на декількох великих сільськогосподарських підприємствах регіону. Так, 27,5 % загального обсягу виробництва ріпаку забезпечують 5 господарств із 97.

Лідерами з виробництва тваринницької продукції є підприємства Турійського, Ковельського та Володимир-Волинського районів. Особливістю галузі є зростання частки великих підприємств у виробництві продукції

тваринництва – 7,1 % агроформувань утримують понад 74 % поголів'я свиней; на 3-х підприємствах регіону зосереджувалось 97,5 % загальнообласного поголів'я птиці.

Станом на 2013 р. у Волинській області зареєстровано 724 фермерських господарств. Для фермерських господарств області характерним є зростання їх кількості та нарощування обсягів виробництва. Найбільше фермерських господарств зареєстровано у Горохівському, Ковельському, Володимир-Волинському та Луцькому районах. Середній розмір фермерського господарства збільшився на 25 га і становить 62 га. У структурі посівної площі найбільшу частку складають зернові культури, проте, як і у сільськогосподарських підприємствах, спостерігається тенденція збільшення посівів сої та ріпаку (з 1,5% до 19%). У даній категорії господарств характерним є зростання поголів'я ВРХ та свиней, яке найкраще простежується у Турійському та Рожищенському районах.

Вагоме місце у регіоні досліджень належать особистим селянським господарствам, діяльність яких спрямована не лише забезпечення власних продовольчих потреб, але й покращення власного бюджету реалізацією надлишкової продукції. Частка цієї категорії господарств у загальному виробництві валової продукції сільського господарства області склала 65,5 % і просторово змінюється від 99,1 % у Камінь-Каширському до 35,5% у Володимир-Волинському районах.

Спостерігається тенденція щодо зменшення частки особистих господарств населення у продукції рослинництва до загальної частки виробництва аналогічної продукції усіма категоріями господарств на 3 %. Але вони і надалі залишаються основними виробниками картоплі та овочів - 95,5% від загальнообласного обсягу картоплі та овочів; цукрових буряків – 41,1%; зернових – 47,5%. Особисті селянські господарства виробляють 66,3 % продукції тваринництва загальнообласного виробництва цієї продукції, зокрема , молока – 82,2 %, м'яса - 43,7%.

Проведена нами, на основі кластерного аналізу, оцінка рівня розвитку сільськогосподарського виробництва Волинської області дала підстави виділити

5 сільськогосподарських районів: Північно-східний, Північно-західний, Центральний, Південий та Південно-Західний, схожі за особливостями функціонування, рівнем та перспективами розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні досліджень.

У процесі аналізу трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва Волинської області було встановлено, що основними його проблемами є: зростання цін на енергоносії, яке призводить до зростання вартості виробництва та зниження її конкурентоспроможності на вітчизняному та європейському ринках; переважання капіталомістких, подекуди і трудомістких виробництв; високий ступінь фізичної та моральної зношеності основних фондів сільськогосподарських підприємств; значна виснаженість земель сільськогосподарського призначення; низький рівень впровадження нової техніки (гнучких виробничих систем, автоматичних ліній тощо), масовий виїзд за кордон кадрів високої кваліфікації; відсутність продуманої інформаційної стратегії просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на європейський ринок.

Однією із перспективних форм господарювання сільськогосподарського виробництва є кластерні утворення, що дозволяють підвищити конкурентоспроможність як окремих підприємств, так і держави загалом. Основним результатом створення кластеру є підвищення ефективності діяльності підприємств, які його формують внаслідок обміну інформацією, інноваціями, налагодженими джерелами постачання та збуту тощо.

Проведені нами дослідження вказують на доречність створення плодовоовочевого, цукрового, молоко продуктового кластерів на території Волинської області. Основними перспективами створення кластерів у Волинській області є створення конкурентоспроможної продукції на регіональному, національному та міжнародному аграрному ринку, підвищення зайнятості населення, відновлення окремих галузей сільськогосподарського виробництва у регіоні досліджень.

Перспективним для Волинської області є органічне сільське господарство. Даний вид сільського господарства є досить актуальним на сьогодні через низку

економічних, екологічних та соціальних переваг, що притаманній цій сфері діяльності. Вимоги органічно сільського господарства включають не тільки питання дотримання екологічних норм чистоти продуктів, а й навколишнього середовища. Воно забезпечує збалансований стан екосистеми, що є запорукою сталого розвитку економічної та соціальної сфери всього суспільства. Органічне сільське господарство економічно ефективніше за традиційне за рахунок усунення продукції при замкнутому циклі виробництва, вивільнені величезних обсягів природних резервів без скорочення фонду споживання.

Стратегічно важливою галуззю сільського господарства у північних районах Волинської області є льонарство, яке на даний час занепало, але відродження якого дасть змогу покращити зайнятість серед сільського населення та відродить великотоварне виробництво на півночі регіону дослідження.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі проаналізовано особливості та просторові відмінності сучасних трансформаційних процесів сільськогосподарського виробництва у різних категоріях господарств Волинської області. Найбільш важливе наукове значення мають такі положення, висновки та рекомендації:

1. На підставі аналітичної систематизації представлених у спеціальній науковій літературі теоретичних підходів до визначення сутності аграрних трансформаційних процесів запропоновано трактувати їх як процеси, що призводять до змін галузевого, територіального та організаційно-управлінського характеру системи аграрної сфери на різних масштабах, зумовлені трансформацією економічної системи в цілому чи певних її елементів. Вивчення трансформаційних процесів не можливе без детального розгляду її складових: організаційно-правової, територіальної, галузевої, земельної, економічної, демографічно-розселенської та інфраструктурної трансформацій. Аналіз трансформаційних процесів регіону передбачає дослідження різних категорій господарств, оскільки вони найповніше відображають зміни, що відбуваються у сільському господарстві. За відсутності в науковій літературі єдиної типізації сільськогосподарських підприємств пропонується типізувати їх за такими ознаками: географічним положенням, історією виникнення, походженням, ступенем переробки сировини, зв'язками з промисловістю, спеціалізацією, інвестиційною привабливістю, формою інвестування, масштабами охоплення ринків, функцією, за видом утворення і формування статутного фонду підприємства.

2. Удосконалено методикку дослідження аналізу аграрних трансформацій регіонального рівня, що реалізується за допомогою застосування системного підходу і передбачає здійснення 4 етапів, під час яких аналізуються чинники, що впливають на формування сільськогосподарського виробництва та визначають напрями трансформаційних змін, виконано системно-структурний аналіз сучасних аграрних ринкових перетворень у розрізі категорій господарств на

підставі низки компонентів, кожен із яких має кількісне вираження у вигляді показників у розрізі низових адміністративних районів, порівняння яких сприяє виявити кількісні, якісні та територіальні відмінності у специфіці аграрних трансформаційних змін, а також, виокремленню основних проблем та перспективних напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва.

3. Трансформаційні зміни у сільськогосподарському виробництві досліджуваного регіону відбувались впродовж тривалого історичного періоду. Виокремлено три основні етапи трансформацій у сільському господарстві: дорадянський період (характеризується становленням сільського господарства на території області, формуванням земельної власності, низкою аграрних реформ, що проводились на території Волині різними державами); радянський період (характеризується становленням колективної власності на засоби праці, переважанням колгоспів та радгоспів, як основних організаційних форм підприємництва на селі, зростанням валового виробництва сільськогосподарської продукції) та післярадянський період (зміна форм власності на землю, реорганізація сільськогосподарських підприємств, виникнення фермерства, зміна галузевого та територіального виробництва та різкий спад виробництва сільськогосподарської продукції).

У межах об'єкта дослідження визначені та проаналізовані основні регіональні чинники впливу на формування сільськогосподарського виробництва та трансформаційні процеси в ньому, серед яких найважливі природні умови та ресурси, суспільно-географічне положення, демографічні, соціально-економічні та транспортно-географічні чинники.

4. Установлено, що в регіоні дослідження відбулися значні трансформаційні зрушення, індикатор яких просторово-часові зміни кількісних та якісних показників сільськогосподарського виробництва у різних категоріях господарств.

У розрізі сільськогосподарських підприємств, яких у Волинській області функціонує 379, переважачою формою є господарські товариства (41,1 % загального числа агроформувань). Характерними тенденціями є: ріст валового виробництва сільськогосподарської продукції за досліджуваний період до 33,6 %;

зростання частки сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції до 40,1 %; переважання у структурі виробництва сільськогосподарської продукції рослинництва над тваринництвом - 56,3 % до 43,7 %.

Трансформаційні процеси, що відбулися за досліджуваний період зумовили структурні зрушення у посівних площах сільськогосподарських культур: на 10,7 % збільшилася посівна площа під зерновими культурами, на 10,6% - під ріпаком, на 14,2% – картоплею та у 17 раз збільшились посіви сої; зменшилися посіви цукрових буряків (-10,6 %) та кормових культур (-17,1 %).

Основні виробники рослинницької продукції – сільськогосподарські підприємства Горохівського, Володимир-Волинського, Локачинського та Луцького районів (61 % від загального збору даної продукції усіма сільськогосподарськими підприємствами) і з характерною тенденцією зосередження основної частки виробництва продукції рослинництва у декількох великих сільськогосподарських підприємствах області (27,5 % загального обсягу виробництва ріпаку забезпечують 5 господарств із 97).

Сільськогосподарські підприємства виробляють 29,1 % тваринницької продукції області, що вироблена усіма категоріями господарств. Лідерами з виробництва тваринницької продукції є підприємства Турійського, Ковельського та Володимир-Волинського районів. Особливістю галузі є зростання частки великих підприємств у виробництві продукції тваринництва: 7,1 % агроформувань утримують понад 74 % поголів'я свиней; на 3-х підприємствах регіону зосереджено 97,5 % загальнообласного поголів'я птиці.

5. Для фермерських господарств області характерним є: з 2009 р. зростання їх кількості (724 фермерських господарства (+18)); збільшення середніх розмірів фермерського господарства (з 37 га до 62 га); нарощування обсягів виробництва (частка фермерських господарств у загальному виробництві сільськогосподарської продукції області збільшилась на 20,2 %). Найбільша кількість фермерських господарств знаходиться у Горохівському (124), Ковельському (102), Володимир-Волинському (89) та Луцькому (78) районах.

Найменше фермерських господарств зосереджено у Любомльському (8), Маневицькому (5) та Шацькому (3) районах. У структурі посівної площі найбільшу частку складають зернові культури, проте, як і у сільськогосподарських підприємствах, спостерігається тенденція збільшення посівів сої та ріпаку (з 1,5% до 19%). У цій категорії господарств простежено поголів'я ВРХ та свиней, особливо у Турійському та Рожищенському районах.

Вагоме місце в регіоні досліджень належить особистим селянським господарствами населення, діяльність яких спрямована не лише на забезпечення власних продовольчих потреб, але й покращення власного бюджету за рахунок реалізацією надлишкової продукції. Частка цієї категорії господарств у загальному виробництві валової продукції сільського господарства області склала 65,5 % і просторово змінюється від 99,1 % у Камінь-Каширському до 35,5% у Володимир-Волинському районах.

Простежено тенденцію щодо зменшення частки особистих селянських господарств населення у виробництві продукції рослинництва до загальної частки виробництва аналогічної продукції усіма категоріями господарств на 3 %. Але ОСГ і надалі залишаються основними виробниками картоплі (98,5 % загальнообласного виробництва, темп приросту посівних площ 2 %), овочів (відповідно 99,5 % та 13 %) цукрових буряків (41,4 % та 67,7 %), зернових (45 % та 10,1 %). Особисті селянські господарства виробляють 66,3 % продукції тваринництва, зокрема, 83 % від загального обсягу виробництва молока в області та 52 % від загального обсягу реалізованої продукції худоби та птиці у забійній вазі.

6. Результати багатовимірної типізації адміністративних районів, проведеної методом кластеризації, дозволили виділити п'ять типів районів за подібністю трансформаційних процесів і рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва: Північно-Східний, Північно-Західний, Центральний, Південний та Південно-Західний. Оскільки, поляризація товарного сільського господарства характерна для південних районів області, тому на даній території найвищі показники розвитку сільськогосподарських підприємств, значна частка

фермерських господарств, та значно вища товарність особистих селянських господарств населення. Північні райони характеризуються як депресивні, для яких властиве є напівтоварне сільськогосподарське виробництво, оскільки основними виробниками є підсобні господарства населення. Таку ситуацію у північних районах області може змінити розвиток зеленого туризму.

7. У процесі аналізу трансформаційних змін сільськогосподарського виробництва Волинської області було виявлено основні проблеми сільськогосподарського виробництва та розроблено практичні рекомендації по структурі та формуванню агрокластерів – плодоовочевого, цукрового, молокопродуктового. Основними перспективами створення кластерів у Волинській області є створення конкурентоспроможної продукції на регіональному та національному аграрному ринку, підвищення зайнятості населення, відновлення окремих галузей сільськогосподарського виробництва в регіоні дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврамчук О.А. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах / О.А. Аврамчук, П.К. Канінський, В.М. Скупий. - К: Інститут аграрної економіки УААН, 2001. - 834 с.
2. Агарне право: підручник/ [за ред.. В. З. Янчука]. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 720.
3. Аграрний сектор на шляху до Євроінтеграції / за ред. О.М. Бородіна. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
4. Аграрна економіка: Підручник / Д.К. Семенда, О.І. Здоровцов, П.С. Котик, О.О. Школьний, О.Л. Бурляй, М.А. Коротєєв, Л.Ф. Бурик, А.П. Бурляй, А.І. Кисіль, К.Г. Гайдай: За ред. Д.К. Семенди та О.І. Здоровцова. – Умань, 2005. – 318 с.
5. Актуальні питання аграрної політики: [зб. робіт/ упоряд. Шевцов О. та ін.]. – К.: Проект “Аграрна політика для людського розвитку”, 2005. – 407 с.
6. Алаєв Э.Б. Социально-экономическая география: [понятийно-терминологический словарь] / Э.Б. Алаев – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
7. Амбросов В. Механизм эффективного функционирования агроформирований / В. Амбросов // Экономика Украины. - 2006. - № 6. - С. 60-66.
8. Амбросов В. Трансформационные процессы в аграрной сфере региона / В. Амбросов// Экономика Украины. - 2003. - № 8. - С. 66-70.
9. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: монографія / В. Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 234-267.
10. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – №1. – С.3-16.
11. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2002. –С. 50-65.

12. АПК України: стан, тенденції та перспективи розвитку: Інформаційно-аналітичний збірник. / За ред. П. Т. Саблука та ін. – Вип. 4. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – С. 196.
13. Бабков Г.А. Методика аграрно-економічних досліджень / Г.А. Бабков. – Кишинев, Штиинца, 1985. – С. 240.
14. Базиліук Я.Б. Про пріоритети України у здійсненні економічної інтеграції / Я. Б. Базиліук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 81–87.
15. Бакетт М. Фермерське виробництво: організація, управління, аналіз / М. Бакетт; пер. С англ. А. С. Каменського; предисл. В. Ф. Башмачникова. – М: Агропромздат, 1989. – 464 с.
16. Бакум В. В. Методологія розробки агропромислових кластерних утворень регіону / В.В. Бакум // Економіка АПК.-№4, 2009.- С. 38-42.
17. Балабанов Г.В. Системний підхід при дослідженні регіональних аграрнопромислових комплексів / Г.В. Балабанов // Економічна географія. – 1977. – Вип. 23. – С. 128-135.
18. Балабанов Г.В. Територіальна сегментація продовольственного ринку України. Зернопродуктовий комплекс України: структура і територіальна організація / Г. Балабанов. –К.: ІАРР/ПАП, 1999. – 105с.
19. Барановський М.О. Аграрна складова депресивності сільських територій / М.О. Барановський // Економіка АПК. – 2008. – №6. – С.140-147.
20. Басюк Д. І. Кластерна модель як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичного продукту м. Кам'янець-Подільський / Д. І. Басюк // Економіст. – 2008. – №10. – С.40-46.
21. Бачуріна І. В. Сутність поняття аграрний ринок / І. В. Бачуріна // Економіка АПК. – 2009. - №10. – С. 108-111.
22. Березівський П.С. Організація виробництва в аграрних формуваннях. Навчальний посібник / П. С. Березівський, Н. І. Михайлюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 39-105.
23. Беляєва О.О. Держава та перехідна економіка: механізми взаємодії / О.О. Беляєва, А.С. Бебело, О.М. Комяков. – К.: КНЕУ, 2003. – С.48.

- 24.Божидарнік Т. В. Особливості формування агропромислових кластерних структур на прикладі Волинської області/ Т. В. Божидарнік// Економічний форум.- №3, 2011. – С. 25-29.
- 25.Бойчик І.М. Економіка аграрних підприємств / Бойчик І.М. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
- 26.Болдуєв М.В. Напрями реформування системи управління агропромисловим комплексом на регіональному рівні /М. В. Болдуєв // Економіка та держава. - 2007. - № 7. - С.63-65.
- 27.Борщевський П.П. Регіональні агропромислові комплекси України / П.П. Борщевський, В.О. Ушкаренко, Л.Г. Чернюк. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 261.
- 28.Варченко О. М. Зарубіжний досвід державної підтримки сільськогосподарського виробництва та напрямки його використання у вітчизняній практиці/ О.М. Варченко// Економіка та правління. – 2011. -№5. – С. 11-16.
- 29.Ведення сільськогосподарського виробництва на радіоактивно забруднених територіях Волинської області/ упоряд. С. Волох, С. Антонюк. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 42 с.
- 30.Вечканов Г.С. Краткая экономическая энциклопедия/ Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова, В.Т. Пуляев. – СПб.: Петрополис. – 1998. -368с.
- 31.Вітков М.С. Основні фактори інтенсифікації аграрного виробництва в перехідний період до ринку / М.С. Вітков // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 17-20.
- 32.Гайдуцький А. Формування інвестиційної привабливої ринкової інфраструктури (на прикладі аграрного сектору України) / А. Гайдуцький // Економіст. - 2005. - № 10. - С. 34-36.
- 33.Галушка З.І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: [монографія]/ З.І. Галушка. - Чернівці: ЧНУ, 2009. – 408с.

34. Гальцова О. П. Трансформація інституту власності в аграрному секторі/ О. П. Гальцова // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. - №4. – С. 37-42.
35. Гальченко Н.П. Організація, планування та управління сільськогосподарським виробництвом/ Н. П. Гальченко. – Кременчук: КДПУ, 2005. – С. 5-14.
36. Ганза І.В. Експортний потенціал вітчизняних підприємств АПК в дискусії інтеграції до Європейського ринку / І.В. Ганза // Вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – 2015. – № 6 – С. 116-121.
37. Гацура Я.Т. Методологічні положення інтенсифікації аграрного виробництва на інноваційній основі / Я.Т. Гацура. // Економіка АПК. – 2001. – № 9. – С. 65-70.
38. Географія Волинської області/ Під ред. П. В. Луцишина. – Луцьк: ЛДПУ, 1991. – С. 53-68.
39. Гладій М.В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектору економіки України (питання теорії, методології, практики)/ М.В. Гладій. – Львів, 1988. – 105 с.
40. Гладкий О.В. Менеджмент регіонального розвитку: навч. посіб./ О. В. Гладкий – К.: Академвидав, 2013. – 248с.
41. Головач В.В. Різні варіанти отримання земельної ділянки, яка перебуває у приватній власності, з метою здійснення будівництва та порядок відображення у податковому обліку таких операцій / В.В. Головач // Економіка. Фінанси. Право. - 2005. - № 11. - С. 28-30.
42. Гражевська Н.І. Відображення трансформаційних процесів у системі категорій соціально-економічної динаміки/ Н.І. Гражевська // Економічна теорія. – 2007. - №4. – С. 19-28.
43. Греков С. А. Географічні особливості сільськогосподарського виробництва в особистих селянських господарствах Чернівецької області: автореф. дис.

- канд. геогр. наук: 11.00.02 / Греков Сергій Анатолійович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2007. - 19 с.
44. Гривківська О.В. Україна в євроінтеграційних процесах: можливі наслідки/ О.В. Гривківська // Економічна теорія та методологія управління. – 2007. - № 3. – С. 21-27.
45. Грицку В.С. Структурні зрушення та ефективність функціонування регіональних АПК (на матеріалах Чернівецької області)// В.С. Грицку. – Херсон: ХДАУ, Колос, 2002. – 152 с.
46. Губені Ю. Е. Агробізнес у системі організації сільського господарства/ Ю. Е. Губені // Економіка АПК. - №7. – 2009. – С. -34-37.
47. Губський В.В. Аграрний ринок / В.В.Губський та ін. – К.: Норапрінт, 1998. – 184с.
48. Гуторов А.О. Агрохолдинги як ефективна форма концентрації сільськогосподарського виробництва / А.О. Гуторов // Економіка АПК.- 2011.-№3.- с. 102-107.
49. Даниленко А. С. Розвиток підприємництва в АПК України (теоретико-прикладні аспекти)/ А.С. Даниленко. – Львів: ІРД НАН України, 1997. – 224 с.
50. Дергач І.В. Економічна сутність та напрямки розвитку інтенсифікації аграрного виробництва / І.В. Дергач // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 61-63.
51. Джаман В.О. До проблеми оцінювання впливу природно-ресурсних можливостей території та регіональні особливості розселення/ В.О. Джаман // Економічна та соціальна географія: зб. наук. праць. – К.: ВГЛ Обрії, 2001. – Вип.51. – С. 46-52.
52. Діброва А.Д. Ефективність державної підтримки виробництва продукції тваринництва в Україні / А.Д. Діброва // Економіка АПК.- 2010.-№9.- с. 54-60.

53. Довгалюк В. О. Формування та розвиток сільськогосподарського ринку/ В. О. Довгалюк, Т.В. Пензева // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2006. - №5.– С. 348-352.
54. Долинський С.В. Інтеграційні зв'язки прикордонного підприємництва в агропромисловій сфері/ С.В. Долинський // Економіка АПК.- 2000. – №9. – С. 41.
55. Економіка розвитку: підручник / О.М. Царенко, Н.О. Бей, І.І. Д'яконова, І.В. Сало; за ред. д.е.н., професора І.В. Сало. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 590 с.
56. Економічний розвиток України: інституційне та ресурсне забезпечення: монографія / О. М. Алимов, А. І. Даниленко, В. М. Трегобчук та ін.. – К.: Об'єдн. ін.-т економіки НАН України, 2005. – 540с.
57. Єврорегіон Буг: зовнішньоекономічна діяльність Волинського суспільно-територіального комплексу / за ред. Клімчука Б.П., Луцишина П.В. – Луцьк, 1998. – 206с.
58. Єсипчук Т. П. Стратегічні напрями розвитку зовнішньої торгівлі продукцією льонопромислового підкомплексу України / Т. П. Єсипчук // Економіка АПК. – 2003. – №2. – С. 92-97.
59. Жупанський Я. І. До питання про інтегральні господарські територіальні комплекси / Я. І. Жупанський, К. О. Тащук, М.Г. Ігнатенко // Економічна географія. – К.: Вища школа, 1975. – Вип. 19. – С.81-90.
60. Жупанський Я.І. До типання агроландшафтного підходу при здійсненні грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення/ Я.І. Жупанський, М.Д. Заячук, О.М. Федоруца // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2008, №2. – С. 179-183.
61. Жушман В.П. Аграрне право та законодавство України : Навч. - практич. посібник / В.П. Жушман. - Х.: ТОВ „Одісей”, 2004. - 688 с.
62. Заболотний Г.М. Стратегічна реструктуризація підприємств: навчальний посібник / Г.М. Заболотний, В.В.Коровій та інші. – В.: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 304 с.

63. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”, Голос України. - № 51. – К.: 1992.
64. Закон України “Про селянське фермерське господарство” // Відомості Верховної Ради України.- №14. – К.: 1992. – С. 16 .
65. Закон України “Про сільськогосподарську кооперацію”// Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 34. – С. 32.
66. Закон України “Про форми власності на землю”, січень 1992 р. Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 4. – С. 57.
67. Закон України «Про особисте селянське господарство» // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 29. – С. 2.
68. Закон України «Про особистості приватизації майна в агропромисловому комплексі» // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 41. – С. 18.
69. Закон України «Про фермерське господарство»// Відомості Верховної Ради України. - 2003.- № 45. – С. 63.
70. Заставецька О.В. Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні та методологічні основи дослідження/ О.В. Заставецька. – Тернопіль, 1997. – С. 233
71. Заставецька О.В. Проблеми комплексного економічного і соціального розвитку агропромислових регіонів України/ О.В. Заставецька// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2002. – №1. – С. 52-55.
72. Заячук М. Аграрні кластери – перспектива геопросторової організації фермерства в регіонах/ М. Заячук// Україна: географія цілей та можливостей: XI з’їзд Українського географічного товариства: зб. наук. праць. – К.: ФОП «Лисенко М.М.», 2012. – Т.2. – С.71-74.
73. Заячук М. Д. До питання функціонування фермерських господарств у Північно-Західному регіоні України/ М. Д. Заячук// Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Сер. Географія. – 2009. - №2. – С.76-83.

- 74.Заячук М. Територіальна концентрація виробництва окремих сільськогосподарських культур фермерськими господарствами України / М. Заячук // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. Чернівці: ЧНУ, 2014. – Вип. 724-725: Географія. – С. 146-149.
- 75.Заячук М. Фермерські господарства Волинської області / М. Заячук, Л. Первісник // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. Вип. 553-554: Географія. – Чернівці: ЧНУ, 2011. – С. 183-187.
- 76.Заячук М.Д. Геопросторова організація фермерського укладу України: монографія/ М.Д. Заячук. – Чернівці: Букрет, 2015. – 520 с.
- 77.Заячук М. Становлення фермерства в Україні: просторово часовий аналіз / М. Заячук // Український географічний журнал – 2014, №4. – С. 57-62.
- 78.Збарський В. К. Економіка сільського господарства: нав. посібник/ В.К. Збарський, В. І. Мацибора, А.А. Чалий та ін. – К.:Каравела, 2009. – С. 156-174.
- 79.Здоровцов О.І. Економіка сільського господарства. Підручник / О.І.Здоровцов, Л.І.Касьянов, В.І.Мацибора. – К.: Видавництво УСГА, 1993. – 320 с.
- 80.Земельне законодавство України: Зб. нормат. актів / Під ред. М.Н.Калюжного. - Донецьк, 2003. - 352 с.
- 81.Зрібняк Л.Я. Організація і планування виробництва на сільськогосподарських підприємствах/ Л. Я. Зрібняк. — К.: Урожай, 1999.
- 82.Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / Відп. ред. О. Г. Олексюк. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.
- 83.Калінський П. К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств/ П.К. Калінський. – К.: ННЦАЕ, 2005. –С. 234-239.
- 84.Каракаш И.И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине: Научн.- практ. Пособие / И.И. Каракаш - К. : Истина, 2004. - 216 с.
- 85.Кареба М.І. Шляхи підвищення рівня зайнятості українського населення / М.І. Кареба, О.С. Кареба // Економіка АПК.- 2011.-№3.- с. 128-133.

86. Кашуба Ю.П. Удосконалення організаційних форм використання сільськогосподарської техніки /Ю. П. Кашуба // Економіка АПК.- 2010.-№6.- с. 92-96.
87. Кириленко І.Г. Агропромисловий розвиток України – криза невикористаних можливостей / І. Г. Кириленко, В.В. Демянчук, Б.В. Андрющенко, В.С. Жигадло// Економіка АПК.- 2011.-№3.- с. 16-23.
88. Кириленко І.Г. Напрямки підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 68-72.
89. Клімчук Б. П. Єврорегіон Буг: Волинська область/ Б.П. Клімчук. – Луцьк: Вид. відд. Волинського ун-ту, 1997. – С. 4-123.
90. Коваленко Ю.С. Сільськогосподарське підприємство в ринковому середовищі / Ю.С.Коваленко. – К.: ІДЕ УААН, 2000. – 204 с.
91. Концепція створення кластерів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL :<http://www.me.gov.ua>.
92. Корецький М.Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці / М.Х.Корецький. - К. : УАДУ, 2002. - 260 с.
93. Котовенко М.А. Чинники державного регулювання агропродовольчого ринку /М.А. Котовенко // Економіка та держава. - 2007. - № 9. - С. 79-81.
94. Кравець А.В., Тимчишин І.Є. Трансформація бізнесу// Економічний простір № 31. – 2009. – С.124-131;
95. Кравцов В. С. Природно-ресурсний потенціал Волинської області: діагностика стану, перспективи використання/ В. С. Кравцов, Н. В. Павліха, В. І. Павлов. – Львів: ІРД НАН України, 2005. – С. 12-33.
96. Кравчук Н.І. Сучасні тенденції льонівиробництва в Україні та світі / Н.І. Кравчук // Вісник Таврійського державного агротехнологічного університету. – 2013. - № 1. – С. 160-167.
97. Крушельницька Т. Дослідження механізмів адаптації господарської системи аграрної сфери України до європейських стандартів / Т. Крушельницька // Зб. наук. праць НАДУ. - К.: НАДУ, Вип. 1. - С. 64-78.

- 98.Крючков В. Г. Территориальная организация сельского хозяйства (Проблемы и методы экономико-географических исследований) /В.Г. Крючков. – М.: Мысль, 1978. – С. 268.
- 99.Кузьменко О.Б. Органічне землеробство як фактор євроінтеграції України/ О.Б. Кузьменко // Вісник Полтавської державної аграрної академії, 2013. – №3. – С. 151–155.
100. Курносенко Л. Ефективність державного управління аграрним сектором економіки регіону/ Л. Курносенко // Вісник НАДУ. - 2006. - № 4. - С. 120-125.
101. Латинін М. Державне регулювання розвитку аграрного ринку в Україні / М. Латинін // Вісник НАДУ.- 2006. - № 1. - С. 162-170.
102. Лерман Ц. Оценка последствий реформирования сельскохозяйственных предприятий / Ц.Лерман, Д.Седик, Н.Пугачев // Экономика Украины. - 2007. - № 6. - С. 590-592.
103. Лещик І. Б., Пиріг Г.І. Організаційно-економічні трансформації в аграрному секторі економіки// Сталій розвиток економіки. – 2013. - №3. – С. 327-331.
104. Лижник Я. С. Класифікація та типізація сільськогосподарських і агропромислових підприємств: суспільно-географічні аспекти/ Я.С. Лижник, А.М. Слащук// Географічні та геоекологічні дослідження в Україні і суміжних територіях: збірних наукових статей. - Симферополь: ДИАЙПИ, 2013.- С. 177- 180.
105. Лижник Я. С. Класифікація та типізація фермерських господарств: суспільно-географічні дослідження/ Я.С. Лижник, А.М. Слащук, А.Г. Потапова// Природничі науки в системі освіти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Умань: ПП Жовтий, 2013. – С. 73-76.
106. Лижник Я.С. Агробізнес – нова форма функціонування АПК: суспільно-географічні аспекти/ Я.С. Лижник// Географія та екологія: наука і освіта: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – С.118-120.

107. Лижник Я.С. Агропромислові кластери, як нова форма функціонування АПК: суспільно-географічні дослідження (на прикладі Волинської області)// Я.С. Лижник, А.М. Слащук// Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодення, майбуття: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.- Луганськ, 2013. – С.192-195.
108. Лижник Я.С. Особливості функціонування первинної ланки агробізнесу в різних категоріях сільськогосподарських господарствах Волинської області/ Я.С. Лижник, А.М. Слащук// Наук. вісник ВНУ ім. Лесі Українки. Географічні науки. - Луцьк: РВВ Вежа,- №9.- 2012.- С. 43-46.
109. Лижник Я.С. Развитие рынка агролизинговых услуг Украины в условиях мирового экономического кризиса/ Я.С. Лижник// Материалы IV Международной научно-практической конференции „Молодежь и наука: реальность и будущее” Том IV Естественные и прикладные науки. – м. Невинномысск, 2011.- С. 395-397.
110. Лижник Я.С. Розвиток ринку сільськогосподарської техніки у Волинській області/ Я.С. Лижник// Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень ” (10-11 травня 2011 року): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки,2011. – Т.3. –С. 212-213.
111. Лижник Я.С. Стан і розвиток галузей сільського господарства у різних формах господарювання агробізнесу (на прикладі Волинської області)/ Я.С. Лижник// Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень ” (10-11 травня 2011 року): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки,2011. – Т.3. –С. 212-213.
112. Лижник Я.С. Суспільно-географічна оцінка матеріально-технічного стану сільськогосподарських підприємств Волинської області/ Я.С. Лижник// Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє”

- (12-13 травня 2010 року): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2010 . – Т.2. –С. 99-101.
113. Лижник Я.С. Суспільно-географічні дослідження лізингових відносин АПК Волинської області/ Я.С. Лижник// Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (13-14 травня 2009 року): У 3-х т. – Луцьк: РВВ Вежа ВНУ ім. Лесі Українки, 2009 . – Т.2. –С. 48-49.
114. Липчук В. В. Оцінка розвитку фермерства в регіонах України/ В. В. Липчук, Л. Б. Гнатишин // Економіка АПК. – 2010. - №12. – С. 47-53.
115. Лойко П.А. Продовольча безпека в Україні й у світі / П.А.Лойко, М.Ф.Бабієнко, Е.А.Бузовський // Економіка АПК. – 2004. – №9. – С.8 – 14.
116. Лопатинський Ю. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади/ Ю. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 59-78.
117. Лошкарьова О.О. Агропромисловий комплекс України на шляху інтеграції до Європейського Союзу / О. О. Лошкарьова // Перспективи інтеграції України у світову фінансову систему: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 75–87.
118. Лужанська Т. Ю. Виробничо-територіальні типи сільськогосподарських підприємств Закарпатської області: суспільно-географічні дослідження: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук/ Т. Ю. Лужанська.-Л., 2003.- С.5-7.
119. Лужанська Т.Ю. Значення типізації сільськогосподарських підприємств в умовах розвитку ринкової економіки./ Т.Ю. Лужанська// Вісник Технологічного університету Поділля. - Хмельницький, 2002.- С.263 - 268.
120. Лужанська Т.Ю. Практика інвестиційної діяльності в аграрних підприємствах України/ Т.Ю. Лужанська// Проблеми інвестиційної підтримки вітчизняного виробника.: Зб. наук. доп. Всеукр. наук. - практ. конф. - Хмельницький, 1999.-С.155-158.

121. Луцишин П.В. Територіальна організація суспільства (основи теорії): Навчальний посібник/ П.В. Луцишин, Д. Клімонт, Н.П. Луцишин– Луцьк: Редакційно-видавнича відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
122. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин: навчальний посібник/ Є.Й. Майовець. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 34-67.
123. Макаренко П.М. Показники оцінки економічної стійкості аграрних підприємств / П.М. Макаренко, Л.О.Чіп // АгроСвіт. – 2008. – № 24. – С. 34-37.
124. Малік М.Й. Основи аграрного підприємництва / За ред. М.Й.Маліка. К.: ІАЕ. 2001. – 582с.
125. Малік М.Й. Реформування власності і реструктуризація підприємств АПК/ М.Й. Малік// Економіка АПК.- 2007. – №11. С.9-13.
126. Марушинець А.В. Галузева та територіальна трансформація аграрної сфери України/ А.В. Марушинець// Економіка АПК. -2010. - № 2. - С.652
127. Мацибора В.І. Економіка підприємства / Мацибора В.І. - К.: Каравела, 2008. – 312 с.
128. Мезенцев К.В. Методи дослідження в суспільній географії: традиції і новації/ К.В. Мезенцев // Економічна та соціальна геоеографія: наук. зб./ [ред.кол С.І. Іщук та ін.]. – 2013. – Вип. 1. – С. 32-43.
129. Мельник Л.Ю. Фактори впливу на прибутковість аграрних підприємств / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко, Л.Л. Мельник// Економіка АПК.- 2010.-№5.- с.79-86.
130. Мертенс В.П. Економіка сільського господарства / В.І. Мертенс, В.І.Мацибора, Л.Ф. Жигало та ін. – К.: Урожай, 1995. – 288 с.
131. Месель-Веселяк В. Я Форми господарювання в сільському господарстві (результати, проблеми, вирішення)/ В. Я. Месель-Веселяк// Економіка АПК. – 2012. - №1. – С. 3-23.

132. Месель-Веселяк В. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві/ В. Я. Месель-Веселяк// Економіка АПК. – 2010. - №4. – С. 3-18.
133. Месель-Веселяк В. Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного розвитку аграрного виробництва в Україні/ В. Я. Месель-Веселяк// Економіка АПК. – 2010. - №9. – С. 3-12.
134. Месель-Веселяк В.Я. Підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2007. – № 12. – С. 8-14.
135. Михайленко О.Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні / О.Г. Михайленко// Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6. Ч.3. – С. 40-45.
136. Михайлов С. І. Економіка аграрного підприємства / С.І. Михайлов. - К.: Український центр духовної культури, 2004. - 396 с.
137. Міщенко А. Д. Регіональні ринки сільськогосподарської продукції в умовах трансформації аграрного сектора // Держава та регіони. Сер.: Економіка та підприємництво. – 2004. - №5. – С. 154-160.
138. Мольчак Я. О. Конструктивно-географічний аналіз та оцінка природного агроресурсного потенціалу Волинської області/ Я. О. Мольчак, А. Г. Потапова. – Луцьк: 2010. - С. 44-96.
139. Мольчак Я. О. Розвиток меліорації на Волині / Я. О. Мольчак, Б. П. Розлог // Минуле і сучасне Волині : (тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф. 26 – 28 вересня 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 45–47.
140. Мордвінова І. О. Становлення та розвиток фермерського землекористування в Запорізькій області / І. О. Мордвінова // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2011. - №5.– С. 203-206.
141. Мосіюк П.О. Економіка і організація аграрного сервісу / П.О.Мосіюк, О.В.Крисальний та ін. За ред. П.О.Мосіюка. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 345 с.

142. Мочерний С.В. Економічний словник – довідник (за ред. С.В.Мочерного). – К.:Феміна, 1995. – 358 с.
143. Мукомель И.Ф. Сельскохозяйственные зоны УССР. Ч.1. Закономерности развития и методика экономико-геогр. исследование сельскохоз. зон/ И.Ф. Мукомель. – К., 1954. – С. 20-38.
144. Мукомель І.Ф. Сільськогосподарські зони Української РСР / І.Ф. Мукомель. – К.: Вид-во Київ, Ун-ту, 1961. – 394 с.
145. Нагірна В. П. Агропромислова зона// Географічна енциклопедія України. – К.: УРЕ, 1989. – Т.1. – С. 16-17.
146. Нагірна В.П. Тваринницько-промисловий комплекс України (територіальна організація і природокористування)/ В.П. Нагірна. – К.: 1995. – 37 с.
147. Науково обґрунтована система ведення агропромислового виробництва у Волинській області: наук вид./ За ред. М.О. Поліщука.- Луцьк: ПП В.П. Іванюк, 2008. – 25-31с.
148. Некоторые вопросы производственной типизации сельскохозяйственных предприятий/ Под ред. М.М. Соколова, Л.М. Зальцмана, С.И. Половенка. – М.: Из-во МГУ, 1970. – С. 176.
149. Новітнє земельне законодавство України : Зб. нормат. актів / Під заг. ред. Л.Я.Новаковського.- К., 2006. - 448 с.
150. Огінський АМ. Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії і практики державного управління / А.М. Огінський / Інститут аграрної економіки УААН. — К., 1999. — 368с
151. Одінецов М. М. Основні напрями кластерної організації регіонального агропромислового виробництва/ М. М. Одінецов, О. М. Одінецов// Економіка АПК. – 2012. - №1. – С. 23-26.
152. Олійник В.О. Необхідність та умови розширеного відтворення в сільському господарстві України / В.О. Олійник // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 31-35.

153. Олійник Я. Б. Регіональна економіка: навч. посіб. / за ред. Я. Б. Олійника. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – 444 с.
154. Олійник Я. Б., Немець Л. М., Немець К. А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні. – К.: Харків, 2003. – 164 с.
155. Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до соціальної географії: Навч. посіб. – К.: Знання, 2000. – 204 с.
156. Онисько С. М. Регіональні особливості становлення та розвитку фермерства/ С. М. Онисько, В. В. Липчук та ін.. – Львів: Українські технології, 2001 – С. 30-34.
157. Онищенко А. Сельское развитие: основы методологии и организации / А.Онищенко, В.Юрчишин // Экономика Украины. - 2006. - № 10. - С. 5-13.
158. Онищенко О.М. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики/О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин// Економіка України. – 2006. - №1. – С. 4-14.
159. Основні виробничі типи сільськогосподарських підприємств/ За ред. Жадана І.І. – К.: Урожай, 1974. – С. 176.
160. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / за ред. О. М. Шпичака. – К. : Ін-т аграр. Економіки УААН, 2001 – 237 с.
161. Павлов А. Парадигма сільського розвитку/ А. Павлов // Экономика Украины. - 2006. - № 7. - С. 41-48.
162. Павлюк А.П. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади / А. П. Павлюк // Продуктивні сили України. – 2009. – № 1. – С 105-113.
163. Паламарчук М.М. Специализированные агропромышленные комплексы и методологические основы и экомомико-географического исследование/ М. М. Паламарчук, Р.А. Язынина// География и природне ресурсы. – 1983. - №4. – С. 12-19.

164. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1988. – С. 416.
165. Паленичак О.В. Організаційно-економічні аспекти обґрунтування галузевої структури сільськогосподарського виробництва./ О.В. Паленичак, О.В. Курилов // Економіка АПК.- 2011.-№3.- с. 27-32.
166. Панченко П.П. Аграрна історія України/ П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 352с.
167. Пенюк С.І. Суспільно-географічні аспекти розвитку сільського господарства польсько-українського прикордоння (на матеріалах Підкарпатського воєводства Польщі): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук/ С.І. Пенюк.-К., 2002.- С.15-17.
168. Пепа Т.В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України: монографія/ Т.В. Пепа. – Черкаси: Брама-Україна. – С.41.
169. Перевозчиков В.І. Історія економіки українських земель (кінець ІХ – початок ХХ ст.): Курс лекцій// В.І. Перевозчиков, О.А. Тимчик. – К.: КНТ, 2011. – 472с.
170. Пешко А. Державне регулювання агропромислового комплексу України / А. Пешко// Вісник НАДУ.- 2006. - №1. - С. 142-147.
171. Пилипенко П. Розвиток малого підприємництва (національний та регіональний аспекти)/ Пилипенко П., Лужанська Т.Ю. // Соціально-економічні проблеми України на порозі ХХІ сторіччя.: Тези доп. Всеукр. наук. конф. - Нікополь, 2000.- С.91 - 92.
172. Пістун М. Д. Географія агропромислових комплексів: Навч. Посібник/ М. Д. Пістун, В. О. Гуцал, Н. І. Провотар. – К.: Либідь, 1997. – С. 9-59.
173. Пітюренко І.О. До проблеми реалізації сільськогосподарської продукції / І.О. Пітюренко// Економіка АПК.- 2010.-№10.- с. 31-37.
174. Плеханов Д.О. Державне регулювання підприємства у сільському господарстві / Д.О. Плеханов// Економіка та держава. - 2007. - № 9. - С. 82-84.

175. Полтавський Ю.А. Ринковий механізм діяльності новостворених агроформувань/ Ю.А. Полтавський// Економіка АПК. – 2002. - №6. – С. 94.
176. Портер М. Кластери та інноваційний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL :<http://www.ufpp.gov.ua>.
177. Поручинська І. В. Порівняльна характеристика демографічного потенціалу Волинської області України та Брестської області Республіки Білорусь / І. В. Поручинська, В. І. Поручинський, А. М. Слащук, Я. С. Сосницька // Природнае асяроддзе Палесся: асаблівасці і перспектывы развіцця : зб. навук. прац / Палескі аграрна-экалагічны інстытут НАН Беларусі; рэдкал. М. В. Міхальчук (гал. рэд.) [і інш.]. – Брэст: Альтернатыва, 2014. – Вып. 7. – С. 67–69.
178. Поручинський В. Класифікація та типологія міських поселень в Україні/ В. Поручинський, Я. Сосницька// Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – С. 98-101.
179. Природа Волинської області/ Під ред. К. І. Геренчука.- Львів: Вища школа, 1975. – С. 12-100.
180. Притула Н. М. Сучасний стан та ефективність використання земельних ресурсів в Україні/ Н.М. Притула//Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2010. - №6. – С. 227-231.
181. Прокопа І. Сельские территории Украины: исследование и регулирование развития / И. Прокопа // Экономика Украины. - 2007. - № 6. - С.50-59.
182. Прокопа І.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута. – К.: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2011. – 240 с.
183. Прокопенко К. О. Малі аграрні підприємства в аграрному секторі України/ К. О. Прокопенко// Економіка АПК. – 2012. - №4. – С.99-104.
184. Пушкар І. М. Інтеграційні процеси в аграрному комплексі України / І. М. Пушкар // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. пр.; у 4 т. – К.: ВГЛ Обрій, 2008. – Т. II. – С. 200-202.

185. Радченко А. Рациональное использование земель: понятие и содержание / А. Радченко // Персонал. - 2005. - № 8. - С. 89-92.
186. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства (проблемы и методы исследования)/ А.Н. Ракитников. – М.: Мысль, 1970. – С. 342.
187. Ранця І.І. Територіальна організація агробізнесу регіону (на матеріалах Львівської області): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. геогр. наук/ І.І. Ранця.-Л., 2005.- С.5-7.
188. Региональная специализация сельскохозяйственного производства/ Борщевский П.П., Прейгер Д.К., Иванух Р.А. – К.: Научная мысль, 1989. – С. 200.
189. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях та відповідях)/ За ред. П. Т. Саблук.- К.: ІАЕ, 1999. – С. 18-22.
190. Ринденко Н.А. Організаційно-правові форми оптових ринків сільськогосподарської продукції / Н.А. Ринденко// Економіка АПК.- 2011.- №10.- с. 56-60.
191. Ринкова трансформація економіки АПК: колективна монографія у чотирьох частинах/ За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є Мазнева. Ч. 2. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. – К.:ІАЕ, 2002. – С. 31-36.
192. Ринкові трансформації та розвиток продуктивних сил аграрного сектора / ред.: В. П. Мартьянов. - Х., 2004. - 369 с.
193. Розвиток різноукладності на селі : особливості, проблеми / В. В. Юрчишин, Л. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін.; за ред. В. В. Юрчишина. – К. : ННЦ, ІАЕ, 2004. – 446.
194. Романов В. Формування земельних відносин в інвестиційному процесі/ В. Романов // Економіст. - 2005.- № 5. - С. 70-72. 18
195. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України/ В.П. Руденко. – Львів: Світ, 1993 – С. 240.

196. Русак П.П. Економіка сільського господарства: підручник/ П.П. Русак. – К.: Урожай, 1998. – С. 123-185.
197. Рябоконт В.П. Соціально-економічні проблеми розвитку агропромислового комплексу України в сучасних умовах / В. П. Рябоконт. — К.: Інститут аграрної економіки, 2000. — 355с.
198. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні. / П.Т. Саблук. Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 3-16.
199. Савчук В.С., Зайцев Ю.К. Трансформаційна економіка/ В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев, І.Й. Малий та ін.; За ред. В.С. Савчука, Ю.К. Зайцева/ Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2006. – 612с.
200. Сапожніков В. Сьогодні і пам'ять століть / В. Сапожніков // Минуле і сучасне Волині та Полісся : край на межі тисячоліть. Матеріали X обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000–2002 рр. Зб. наук. праць. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 20–22.
201. Саркісов А. Теоретико-методологічні принципи та методичні підходи в дослідженні трансформації територіальної організації агропромислового комплексу регіону/ А. Саркісов// Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Сер.: Географічні науки. - №11, 2014. – С.105-111.
202. Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства / М.П. Сахацький. — К.: Ін-т аграрної економіки, 2000. – 453с.
203. Світков М.С. До теоретичних і методологічних засад інтенсифікації аграрного виробництва / М.С. Світков // Економіка АПК. – 2004. – № 11 – С. 33-37.
204. Семенов В.Ф. Загальний курс агробізнесу/ В.Ф. Семенов. – К.: Знання, 2000. – С.64-86.
205. Семенов В.Ф. Регіональний АПК: теорія, практика, проблеми/ В.Ф. Семенов, В.В. Деречин. – Одеса: ОКФА, 1995. – 164 с.

206. Семенов Г.А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки: Монографія / Г.А Семенов, О.С. Богма. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – 244 с.
207. Сільськогосподарські підприємства: реорганізація та створення// Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К., 2002. - №8. – С.474.
208. Скидан О. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні : проблемні питання / О. Скидан // Право України. - 2006. - № 4. - С. 52-56.
209. Слав'юк Р.А. Асоційовані форми аграрного бізнесу: особливості утворення, практика функціонування, перспективи регулювання: Монографія. – Луцьк: Вежа, 2000. – С. 9-28.
210. Слав'юк Р.А. Економіка сільського господарства: Навч. посіб/ Р.А. Слав'юк.- Луцьк: Вежа, 1999.-С. 21-27.
211. Слащук А.М. Аграрний ринок, як об'єкт вивчення суспільно-географічними науками/ А.М. Слащук, Я.С. Лижник// Наук. вісник ВНУ ім. Лесі Українки, Географічні науки.- Луцьк: РВВ Вежа,- №9.- 2011.- С. 67-70.
212. Слащук А.М. Географічні умови та фактори формування і розвитку агробізнесу Волинської області/ А. М. Слащук, Я. С. Лижник// Природа Західного Полісся та прилеглих територій.- Луцьк: РВВ Вежа,- №8.- 2011.- С. 64-68.
213. Соломонко Д.О. Розвиток аграрного регіону на основі кластерного підходу/ Д. О. Соломонко // Економіка АПК. – 2008. - №3. – С. 60-66.
214. Сонько С.П. Територіальна організація сільського господарства та стійкий розвиток – шлях до нової парадигми / Ринкова трансформація економіки АПК: кол. монографія / За ред. акад. УААН П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. Ч.4. – Київ: ІАЄ, 2002. – С. 212-216.
215. Сосницька Я. Особливості трансформаційних змін фермерських господарств у Волинській області: суспільно-географічні дослідження/ Я. Сосницька, А. Слащук, В. Поручинський// Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – 2015. – С. 38-44.

216. Сосницька Я. С. Інвестиційне забезпечення сільськогосподарських підприємств Волинської області: суспільно-географічні аспекти / Я. С. Сосницька, А. М. Слащук, Л. О. Маковецька // Географія, картографія, географічна освіта : історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.). – Чернівці : Видавничий дім “Родовід”, 2014. – С. 188-189.
217. Сосницька Я. С. Трансформаційні процеси у сільському господарстві, як об’єкт дослідження суспільно-географічними науками/ Я.С. Сосницька// Науковий огляд. - №13. – 3 (13). – С. 54-60.
218. Сосницька Я.С. Перспективні форми господарювання у сільському господарстві Волинської області: суспільно-географічні дослідження/ Сосницька Я.С., Слащук А.М.// Географія Рівненщини та суміжних областей. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне: Червінко, 2013. - С.163-172.
219. Ставська Ю.В. Переваги та ризики Євроінтеграції для АПК України/ Ю.В. Ставська, У. А. Дмитренко// Збірник наукових- праць ВНАУ. Сер.: Економічні науки. – 2013. -№ 3. – С. 256-264.
220. Станкевич О.Б. Ефективність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. / О.Б. Станкевич, В.І. Мацибора // Науковий вісник НАУ. – 2001. Вип. 34. – С. 294-297.
221. Старков А. Основные положения концепции развития семейных ферм/ А. Старков// АПК: экономика, управление. – 1991. - №1. – С. 33.
222. Статистичний щорічник Волинської області за 2013 рік/ [за ред Мотиль М.І.]. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2014. – С. 115-151.
223. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015) „Шляхом Європейської інтеграції” / авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. ; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань Європ. інтегр. України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

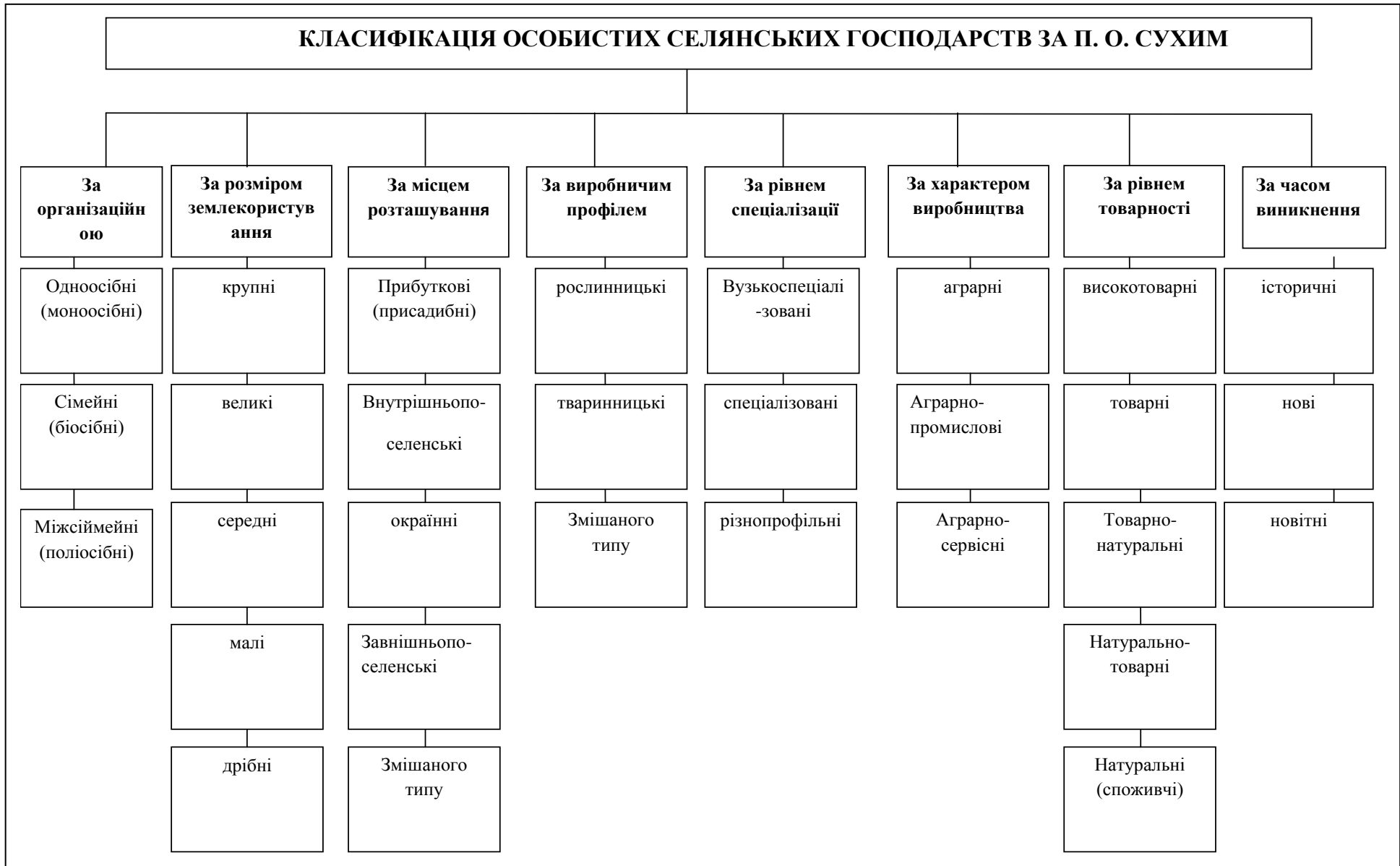
224. Сухий П.О. Агропродовольчий комплекс Західноукраїнського регіону: монографія/ П.О. Сухий. – Чернівці: Рута. – 400 с.
225. Сухий П.О. Методичні підходи до сучасної класифікації приватних аграрних господарств населення. / П.О. Сухий, Я.І. Жупанський // Географія в інформаційному суспільстві: зб наук. праць у 4-х т. – К.: Обрії, 2008. Т.2. – С. 188-190.
226. Ткачук В. І. Формування конкурентоспроможності продукції льонарства: моногр. / В. І. Ткачук, Н. І. Кравчук. – К.: Фенікс, 2008. – 193 с.
227. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: підручник/ О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544с.
228. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч.посіб./О. Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2005.- 632с.
229. Трансформація сільського господарства та села: ювілейний збірник наукових статей/ За ред. Ю.Е. Губені. – Л.; ЛНАУ. – 2010. – С.229.
230. Трансформація структури господарства України : регіональний аспект / за ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404с.
231. Требунчиков В. Трансформація форм власності у сільському господарстві// Право України. – 1998. - №6. – С. 6-12.
232. Требунчиков В. Инновационно–инвестиционное развитие национального АПК : проблемы, направления и механизмы / В. Требунчиков // Экономика Украины. – 2006. - № 2. – С. 4-12.
233. Турило А.М., Корнух О.В. Економічна трансформація, як ключове поняття сучасного громадського розвитку// Науковий вісник Херсонського державного університету. – Випуск 6. – 2014. – С. 189-191.
234. Фермери Волині : стат. зб. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області., 2013. – 90с.

235. Формування кластерних структур у Волинській області. Режим доступу: http://biznes.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=517&Itemid=33.
236. Хвесик Ю. Перспективи і механізми інвестиційного забезпечення аграрної сфери депресивних територій./ Ю. Хвесик // Економіст. – 2013. - № 10. – С. 35-37.
237. Чеканська Л.А. Євроінтеграційні процеси України та їх вплив на інвестування в АПК / Л.А. Чеканська // Економіка України. – 2014. – №10. – С.115-121.
238. Черевко Г. В. Державне регулювання економіки в АПК: навч. посібник/ Г.В. Черевко. – К.: Знання, 2006. – С. 339.
239. Череп А.В. Сучасний стан використання трудових ресурсів підприємствами агропромислового комплексу/ А. В. Череп, Л.В. Шитікова// Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2011. - №6. – С. 209-211.
240. Чорнодон В. І. Кластерна організація розвитку агропромислового виробництва/ В. І. Чорнодон// Економіка АПК. - №5, 2010. – С. 337-341.
241. Шабала Я.М. Аграрна політика Польщі на Волині в 1929-1939 рр. автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. історичних наук/ Я.М. Шабала.- Львів, 1997. – 5-27с.
242. Шабала Я.М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906-1914.) / Я.М. Шабала// Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Сер.: Історичні науки. - №1, 2007. – 112-136.
243. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / О.І. Шаблій. –Львів: Світ, 2000. – С. 234-237.
244. Шевчук М. Й. Ґрунти Волинської області/ М. Й Шевчук, П. Й. Зінчук, Л. К. Колошко та ін.. – Луцьк: Редакційний відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1990. – С. 5-84.

245. Шматковська Т.О. Кластеризація районів Волині в аспекті соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств: методичні засади та оцінювання результатів/ Т.О. Шматковська// Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2008. - №2.– С. 290-298.
246. Юрчишин В. Формирование и системное развитие новейшей государственной аграрной политики/ В. Юрчишин // Экономика Украины. - 2007. - № 10. - С. 4-14.
247. Яворська Т.І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія / Т.І. Яворська. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 386 с.
248. Язынина Р.А. Специализированный аграрно-промышленный комплекс и его территориальная организация/ Р.А. Язынина. – К.: Наукова думка, 1979. – 224 с.
249. Яценко В. М. Формування і розвиток агропромислової інтеграції в Україні / В. М. Яценко // Економіка АПК. – 2004. - №1. – С. 34-38.
250. Bienkowski A. Rolnictwo polskie w procesie transformacji rynkowej i integracji z Unia Europejska (uwagi na marginesie konferencji naukowej) / A. Bienkowski, M. Greta, W. Lyczek, W. Pulinski// Gospodarka narodowa. – 1994, - №3. – S. 18-25.
251. Lavson W. Soils and conservation the natural verrouse basc/ W. Lavson// Agricultural Research Institute. – 1980/ - №2. – P. 41-43.
252. Lukas Zdenek. Agrarreformen und Agrarhandel der Tschechslowakei/ Lukas Zdenek// Osteuropa – Wirtschaft, 34. Jhg. – 1989. - №1. – S. 24-32.
253. Lukas Zdenek. Landwirtschaft 1993 in den Oststaaten// Osteuropa – Wirtschaft, 34. Jhg. – 1989. - №2. – S. 81-99.
254. Pewets W. Die tschechoslowakische Wirtschafts und Agrarreform/ W. Pewets// Monatsberichte uber die osterreichisch Landwirtschaft. – 1992. - №3. – S. 201-204.
255. Porter M.E. Competitive advantages of nations / M.E. Porter.- New York: Free Press, 1990.- 896 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ДОДАТОК Б

Наявність тракторів та зернозбиральних комбайнів в усіх категорій господарств, т.

Райони	Сільськогосподарські підприємства		Фермерські господарства		Особисті селянські господарства	
	Трактори	Зерно-збиральні комбайни	Трактори	Зерно-збиральні комбайни	Трактори	Зерно-збиральні комбайни
Волинська область	2887	773	563	224	18319	2551
Володимир-Волинський	444	100	64	27	1181	164
Горохівський	401	115	75	54	1651	293
Іваничівський	123	34	32	7	1320	227
Камінь-Каширський	50	19	16	7	1691	207
Ківерцівський	102	33	13	5	1150	114
Ковельський	356	125	48	32	1135	191
Локачинський	113	27	70	18	954	185
Луцький	485	90	74	13	1421	197
Любешівський	36	11	2	1	1084	114
Любомльський	36	11	11	3	1246	111
Маневицький	40	14	1	2	1027	171
Ратнівський	151	46	15	3	1416	112
Рожищенський	122	36	17	4	890	172
Старовижівський	96	35	24	14	1041	121
Турійський	29	72	98	34	772	135
Шацький	23	5	3	-	340	37

ДОДАТОК В

Зайнятість у сільському господарстві Волинської області у 2013 р

	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	Загальна чисельність працюючих у фермерських господарствах			Із загальної чисельності працюючих у фермерських господарствах	
					Неоплачувані працівники	
		всього, осіб	з них жінки	% жінок до загальної чисельності	Всього, осіб	% до загальної чисельності
Волинська область	27,7	1624	414	25,5	596	36,7
Володимир- Волинський	16,9	139	28	20,1	84	60,4
Горохівський	35,3	277	62	22,4	69	243,9
Іваничівський	28,8	81	17	21,0	39	48,1
Камінь- Каширський	16,6	75	30	40,0	59	78,7
Ківерцівський	21,1	118	29	24,6	46	39,0
Ковельський	25,6	156	55	35,3	64	41,0
Локачинський	37,5	138	9	6,5	46	33,3
Луцький	29,7	123	20	16,3	41	33,3
Любешівський	16,1	15	4	26,7	10	66,7
Любомльський	15,6	30	7	23,3	22	73,3
Маневицький	8,4	8	2	25,0	2	25,0
Ратнівський	10,8	45	18	40,0	18	40,0
Рожищенський	23,8	48	18	37,5	18	37,5
Старовижівський	19,9	74	29	39,2	30	40,5
Турійський	37,9	295	86	29,2	46	15,6
Шацький	4,1	2	-	-	2	100

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в районах у 2013 році

Райони	Всього	У тому числі					
		Господарські товариства	Виробничі кооперативи	Приватні підприємства	Фермерські господарства	Державні підприємства	Інші форми підприємств
Волинська область	939	137	92	80	578	8	44
Володимир-Волинський	105	14	2	12	73	1	3
Горохівський	128	11	1	13	101	-	2
Іваничівський	58	10	5	5	35	-	3
Камінь-Каширський	40	2	7	2	26	-	3
Ківерцівський	72	10	12	7	41	-	2
Ковельський	114	24	6	-	81	-	3
Локачинський	74	4	4	3	61	-	2
Луцький	118	36	1	18	49	6	8
Любешівський	20	-	8	2	6	-	4
Любомльський	28	3	3	5	15	-	2
Маневицький	19	3	9	1	4	-	2
Ратнівський	36	3	11	4	15	-	3
Рожищенський	34	6	7	5	14	1	1
Старовижівський	37	4	6	1	24	-	2
Турійський	50	7	8	1	32	-	2
Шацький	6	-	2	1	1	-	2

Посівні площі сільськогосподарських культур різних категоріях господарств

Сільськогосподарські культури	Сільськогосподарські підприємства, тис. га		Фермерські господарства, тис. га		Особисті селянські господарства, тис. га	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Вся посівна площа	184,4	211,5	31,5	42,9	293,6	316,1
<i>Зернові та зернобобові культури</i>	<i>102,2</i>	<i>112,6</i>	<i>20,6</i>	<i>24,9</i>	<i>139,9</i>	<i>154,5</i>
Озимі зернові	59,2	69,8	11,9	15,1	82,8	90,9
Пшениця	47,0	53,6	9,1	12,2	64,9	69,4
Жито	11,1	13,6	2,1	2,1	17,9	20,9
Ячмінь	1,1	2,6	0,09	0,7	0,0	0,6
Ярі зернові	43,0	42,8	9,5	9,8	57,1	63,5
Пшениця	7,7	3,5	1,8	1,3	7,5	6,7
Овес	10,1	6,0	2,5	1,6	27,0	31,3
Ячмінь	11,5	7,3	3,6	2,6	20,3	21,7
Жито	-	0,0	0,0	0,01	0,0	0,0
Кукурудза на зерно	8,9	22,6	,7	2,9	1,3	2,1
Гречка	1,6	2,1	0,3	0,9	0,3	0,9
Просо	0,2	0,1	0,014	0,02	0,0	0,1
Зернобобові	3,0	1,2	0,5	0,4	0,7	0,8
<i>Технічні культури</i>	<i>36,6</i>	<i>61,0</i>	<i>55,6</i>	<i>13,5</i>	<i>6,1</i>	<i>10,3</i>
Цукрові буряки	10,3	9,2	2,8	2,9	6,0	10,0
Ріпак	15,9	26,2	1,6	4,3	0,02	0,07
Соя	8,5	23,1	0,7	5,9	00,1	0,3
Соняшник	0,2	1,9	0,04	0,2	-	0,1
Льон-довгунець	0,0	0,0	-	0,	-	0,0
<i>Картопля та овочеві культури</i>	<i>1,5</i>	<i>1,3</i>	<i>0,9</i>	<i>0,9</i>	<i>76,1</i>	<i>79,1</i>
Картопля	0,7	0,8	0,4	0,4	65,2	66,6
Овочі	0,8	0,5	0,5	0,5	10,9	12,5
<i>Кормові культури</i>	<i>44,1</i>	<i>36,6</i>	<i>4,5</i>	<i>3,9</i>	<i>71,6</i>	<i>72,2</i>
<i>Плодово-ягідні насадження</i>	<i>1,1</i>	<i>1,7</i>	<i>0,1</i>	<i>0,2</i>	<i>3,0</i>	<i>3,0</i>

ДОДАТОК Ж

**Динаміка виробництва зернових та зернобобових культур
сільськогосподарськими підприємствами**

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	102242	112658	25,1	41,6	252518	458493
Володимир-Волинський	9935	11591	33,3	46,6	32964	53985
Горохівський	20208	21499	28,0	48,7	56292	104705
Іваничівський	6973	879	30,2	48,3	20936	41778
Камінь-Каширський	830	652	9,8	15,1	795	817
Ківерцівський	5156	6475	19,6	25,4	9942	15935
Ковельський	8924	8984	13,4	31,2	11663	25516
Локачинський	10965	9979	29,5	49,6	32270	49532
Луцький	1774	20012	33,0	49,7	56581	96472
Любешівський	1219	180	9,6	11,6	1135	209
Любомльський	1347	1523	8,6	16,1	1163	2456
Маневицький	1289	842	10,9	13,1	1331	1069
Ратнівський	2238	2056	8,9	17,9	1823	326
Рожищенський	4325	5607	20,4	31,4	8551	17148
Старовижівський	1686	5645	6,2	23,2	1047	5608
Турійський	9231	11791	17,4	34,1	15906	3992
Шацький	176	113	6,8	12,1	119	137

ДОДАТОК 3

Динаміка виробництва зернових та зернобобових культур фермерськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	20627	24952	20,9	35,3	42978	85500
Володимир-Волинський	2555	3539	32,5	46,6	8290	16463
Горохівський	3441	4760	17,4	33,7	5948	16043
Іваничівський	2212	1988	24,1	35,0	5287	6916
Камінь-Каширський	117	65	12,4	14,1	145	89
Ківерцівський	421	424	15,8	22,8	666	966
Ковельський	1707	1938	14,4	24,7	2460	4416
Локачинський	2957	2888	20,2	32,2	5983	9283
Луцький	1111	2522	20,9	34,7	2288	7442
Любешівський	167	31	9,6	15,0	160	46
Любомльський	177	176	16,1	17,9	285	315
Маневіцький	34	31	14,1	11,2	48	35
Ратнівський	122	91	10,3	11,0	100	71
Рожищенський	918	1226	20,3	31,1	1858	3796
Старовижівський	662	710	1,3	16,0	680	946
Турійський	4023	4563	21,8	40,0	8770	18670
Шацький	3	-	33,3	-	10	-

ДОДАТОК К

Динаміка виробництва зернових та зернобобових культур особистими селянськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	139881	154428	23,4	28,7	326882	443535
Володимир-Волинський	9081	10522	30,7	35,6	27889	37466
Горохівський	12796	14347	29,9	33,8	38296	48493
Іваничівський	9398	9892	25,0	30,7	23482	30346
Камінь-Каширський	12893	12886	18,1	21,8	23369	30278
Ківерцівський	7921	9400	23,5	30,7	18610	28858
Ковельський	7907	8370	21,8	28,3	17248	23718
Локачинський	11124	11146	26,1	33,1	29030	36919
Луцький	12087	13160	27,6	36,3	33443	47931
Любешівський	8386	9216	17,8	24,5	14885	22582
Любомльський	8983	10988	20,5	25,0	18455	27468
Маневицький	9114	9879	19,0	22,7	17351	22459
Ратнівський	6848	7782	17,8	21,8	12174	16973
Рожищенський	7834	9150	24,2	28,3	18968	25880
Старовижівський	5111	4842	20,3	24,5	10383	11868
Турійський	7849	8497	23,3	28,7	18326	24386
Шацький	2549	3351	19,5	23,6	4973	7910

Динаміка виробництва цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	10344	923	323	409	327987	309433
Володимир-Волинський	1959	2005	371	399	72590	79097
Горохівський	2876	2281	253	374	72639	68433
Іваничівський	914	919	382	486	34509	44359
Камінь-Каширський	15	-	58	-	87	-
Ківерцівський	154	805	339	303	5215	5311
Ковельський	292	143	215	295	5179	4085
Локачинський	1036	827	251	310	25755	25659
Луцький	2455	1279	426	519	100374	63826
Любешівський	76	-	42	-	317	-
Любомльський	3	5	117	110	30	55
Маневицький	5	-	20	-	2	-
Ратнівський	1	1	38	40	4	2
Рожищенський	22	587	222	176	4771	1535
Старовижівський	17	1	211	40	358	4
Турійський	319	377	193	456	6160	17067
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК М

Динаміка виробництва цукрових буряків фермерськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	1652	2909	216	362	59999	92245
Володимир-Волинський	188	423	313	365	11116	14652
Горохівський	639	1185	169	432	16514	36982
Іваничівський	60	99	293	461	4840	4241
Камінь-Каширський	3	-	-	-	-	-
Ківерцівський	120	65	360	282	1215	1832
Ковельський	118	42	248	286	2532	1199
Локачинський	89	558	202	222	16715	12378
Луцький	93	88	354	335	4109	2942
Любешівський	-	-	42	-	317	-
Любомльський	6	5	136	110	9	55
Маневицький	-	-	-	-	-	-
Ратнівський	7	1	38	40	4	2
Рожищенський	21	65	93	137	595	891
Старовижівський	15	1	211	40	358	4
Турійський	293	377	212	456	4675	17067
Шацький	-	-	-	-	-	-

Динаміка виробництва цукрових буряків особистими селянськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	5945	9971	145653	271	245	270540
Володимир-Волинський	629	920	19820	350	315	32200
Горохівський	1045	2122	30798	306	292	64827
Іваничівський	828	927	18370	292	222	27105
Камінь-Каширський	171	361	2736	177	16	6375
Ківерцівський	303	351	6424	271	212	9498
Ковельський	103	48	1367	232	133	1114
Локачинський	884	1543	21428	257	242	39657
Луцький	785	1782	18487	273	236	48560
Любешівський	49	173	774	182	158	3140
Любомльський	163	355	2984	185	195	6578
Маневицький	114	160	1639	166	144	2648
Ратнівський	47	45	641	151	137	680
Рожищенський	520	947	13463	231	259	21876
Старовижівський	65	21	1042	29	16	438
Турійський	223	215	5423	271	234	5826
Шацький	17	1	255	182	150	18

ДОДАТОК П

Динаміка виробництва картоплі сільськогосподарськими підприємствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	750	792	162	141	11958	10892
Володимир-Волинський	100	141	173	157	1730	2216
Горохівський	33	24	142	195	474	41
Іваничівський	37	81	186	143	682	1117
Камінь-Каширський	23	11	172	140	398	156
Ківерцівський	16	24	159	167	257	399
Ковельський	94	91	136	135	1275	1058
Локачинський	68	74	189	173	1142	1270
Луцький	68	155	111	121	750	1885
Любешівський	78	22	168	121	1276	259
Любомльський	16	14	123	108	192	149
Маневицький	4	9	107	110	41	97
Ратнівський	18	9	95	109	167	97
Рожищенський	82	42	180	185	1442	788
Старовижівський	40	35	89	75	350	247
Турійський	72	60	242	126	1742	75
Шацький	1	-	400	-	40	-

ДОДАТОК Р

Динаміка виробництва картоплі фермерськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	423	470	175	142	7380	6466
Володимир-Волинський	66	92	172	154	1147	1420
Горохівський	27	21	170	202	451	354
Іваничівський	11	43	193	89	205	385
Камінь-Каширський	18	11	170	140	308	156
Ківерцівський	11	22	188	173	198	383
Ковельський	86	84	139	136	124	980
Локачинський	51	65	200	179	1016	1160
Луцький	11	15	118	111	128	171
Любешівський	11	4	126	122	139	45
Любомльський	11	10	141	118	150	120
Маневицький	0	-	203	-	6	-
Ратнівський	10	9	101	109	95	97
Рожищенський	23	21	168	153	395	314
Старовижівський	17	14	103	106	171	143
Турійський	69	59	249	125	1727	738
Шацький	1	-	400	-	40	-

ДОДАТОК С

Динаміка виробництва картоплі особистими селянськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	65181	66658	150	161	974456	1076089
Володимир-Волинський	3260	3189	130	165	42021	52619
Горохівський	3918	4349	146	180	57124	78326
Іваничівський	3396	3649	138	161	46729	58876
Камінь-Каширський	5652	5749	140	161	79015	92501
Ківерцівський	3606	3640	143	160	51530	58110
Ковельський	4923	4861	158	154	77636	74878
Локачинський	3012	3056	156	159	46957	48651
Луцький	4197	4043	169	191	70719	77221
Любешівський	5319	5738	157	171	83615	98062
Любомльський	3877	3704	185	169	71531	62617
Маневицький	6181	6366	124	133	76521	8859
Ратнівський	6084	6331	158	158	96127	99777
Рожищенський	4458	4874	161	161	71551	78641
Старовижівський	3491	3309	159	173	55332	57113
Турійський	2799	2732	126	145	35156	39505
Шацький	1008	1068	128	134	12892	14333

ДОДАТОК Т

Динаміка виробництва овочів сільськогосподарськими підприємствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	731	514	157	221	10679	10288
Володимир-Волинський	177	166	151	184	2670	2404
Горохівський	15	6	72	82	102	49
Іваничівський	35	52	133	256	392	1109
Камінь-Каширський	33	10	103	151	339	137
Ківерцівський	115	118	253	341	2901	3966
Ковельський	44	14	137	197	576	256
Локачинський	50	49	160	131	663	637
Луцький	50	32	165	120	797	364
Любешівський	85	-	108	-	696	-
Любомльський	6	6	110	97	69	54
Маневицький	5	7	65	58	29	41
Ратнівський	43	21	135	359	480	753
Рожищенський	50	1	96	178	482	178
Старовижівський	80	15	123	211	90	301
Турійський	15	8	266	49	393	39
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК У

Динаміка виробництва овочів фермерськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	464	433	189	243	8142	9444
Володимир-Волинський	150	159	157	182	2335	2254
Горохівський	8	2	72	20	61	4
Іваничівський	19	48	221	256	303	1108
Камінь-Каширський	9	3	245	177	215	54
Ківерцівський	107	115	266	347	2837	3936
Ковельський	15	6	243	171	314	93
Локачинський	39	35	166	153	647	529
Луцький	20	16	181	138	333	200
Любешівський	36	-	9	-	14	-
Любомльський	2	3	201	120	32	31
Маневицький	-	-	-	-	-	-
Ратнівський	17	21	218	359	330	753
Рожищенський	22	10	219	178	263	178
Старовижівський	7	14	138	214	83	300
Турійський	13	1	284	165	375	13
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Х

Динаміка виробництва овочів особистими селянськими господарствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	10948	12459	217	218	237983	271779
Володимир-Волинський	640	722	221	230	14163	16628
Горохівський	583	653	268	275	15595	17953
Іваничівський	775	825	179	188	13944	15577
Камінь-Каширський	887	1107	241	242	21333	26811
Ківерцівський	598	615	216	239	12935	14574
Ковельський	641	740	254	254	16262	18771
Локачинський	591	661	214	228	15751	15189
Луцький	1282	1332	259	269	33652	36301
Любешівський	685	691	228	226	15632	15616
Любомльський	550	570	184	226	10093	12905
Маневицький	710	72	218	228	15450	16423
Ратнівський	1254	1769	144	118	18007	20945
Рожищенський	819	967	225	219	18452	21145
Старовижівський	349	457	226	214	7901	9785
Турійський	382	417	213	29	8133	8711
Шацький	202	213	182	204	3680	4345

ДОДАТОК Ч

Динаміка виробництва ріпаку сільськогосподарськими підприємствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	15899	26210	23,7	30,	37486	76723
Володимир-Волинський	1892	2027	27,1	34,5	5128	6990
Горохівський	5137	4956	23,9	32,9	12278	16281
Іваничівський	957	2408	23,5	28,5	2252	678
Камінь-Каширський	-	-	-	-	-	-
Ківерцівський	460	970	13,8	19,0	633	1841
Ковельський	164	2902	15,8	22,6	259	6509
Локачинський	2569	3946	24,9	33,2	6408	13115
Луцький	3749	4283	24,7	29,9	9096	11919
Любешівський	-	98	-	5,5	-	54
Любомльський	338	154	1,7	12,2	57	187
Маневицький	-	-	-	-	-	-
Ратнівський	-	126	-	20,1	-	249
Рожищенський	102	1661	14,0	28,3	143	4700
Старовижівський	-	413	-	23,8	-	881
Турійський	531	2266	23,2	35,5	1232	7209
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Ш

Динаміка виробництва сої сільськогосподарськими підприємствами

Райони	Площа посіву, га		Урожайність, ц з га		Валовий збір, т	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	8464	23099	20,6	18,8	17022	42250
Володимир-Волинський	933	2628	21,8	22,9	1969	6013
Горохівський	2544	4541	23,9	20,4	6077	9222
Іваничівський	727	2272	23,1	21,0	1681	4739
Камінь-Каширський	-	-	-	-	-	-
Ківерцівський	44	1151	21,4	11,8	94	1257
Ковельський	446	2655	12,1	17,9	539	484
Локачинський	1286	2887	19,0	17,8	2438	5142
Луцький	2061	3096	17,4	18,1	3328	5443
Любешівський	-	-	-	-	-	-
Любомльський	-	858	-	2,6	-	16
Маневіцький	-	-	-	-	-	-
Ратнівський	-	238	-	9,3	-	105
Рожищенський	43	472	13,4	18,9	58	891
Старовижівський	-	-492	-	10,8	-	477
Турійський	380	2582	22,1	17,6	838	4461
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Щ

Частка районів у виробництві всіх видів продукції рослинництва в усіх категоріях господарств, %

Райони	Зернові та зернобобові		Цукрові буряки		Картопля		Овочі	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013	209	2013
Волинська область	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Володимир-Волинський	11,7	10,1	20,4	21,1	3,0	5,0	4,2	6,8
Горохівський	13,8	17,0	26,4	21,2	6,0	7,3	5,3	6,4
Іваничівський	8,6	8,0	10,7	12,6	4,1	5,5	4,4	5,9
Камінь-Каширський	4,0	3,5	0,9	1,0	12,3	8,5	13,9	9,6
Ківерцівський	4,0	5,0	2,8	2,8	4,9	5,4	6,1	6,6
Ковельський	6,7	5,5	4,0	1,4	8,7	7,0	7,4	6,7
Локачинський	7,3	9,6	5,4	8,8	3,3	4,6	5,0	5,6
Луцький	15,9	16,0		21,8	9,1	7,3	10,4	13,0
Любешівський	2,4	2,5	16,7	0,5	9,4	9,0	6,7	5,5
Любомльський	2,9	3,3	0,1	1,1	5,7	5,8	3,4	4,6
Маневицький	3,4	2,6	0,5	0,4	11,0	7,8	8,7	5,8
Ратнівський	3,5	2,2	0,9	0,1	7,7	9,2	10,6	7,7
Рожищенський	5,3	4,8	5,3	3,	5,0	7,3	4,7	7,6
Старовижівський	2,9	1,9	0,5	0,0	5,2	5,3	3,8	3,6
Турійський	6,4	7,1	4,2	3,5	2,7	3,7	3,6	3,1
Шацький	1,2	0,9	0,2	0,1	1,9	1,3	1,8	1,5

ДОДАТОК Ю

Частка районів у виробництві всіх видів продукції тваринництва в усіх категоріях господарств, %

Райони	М'ясо у забійній вазі		Молоко		Яйця		Вовна	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Володимир-Волинський	26,3	29,6	5,1	4,9	5,6	5,4	3,1	3,7
Горохівський	11,5	12,0	11,3	11,6	8,8	8,5	1,0	1,7
Іваничівський	3,7	3,2	5,5	5,4	6,5	6,2	4,1	8,4
Камінь-Каширський	4,6	3,8	7,8	7,6	5,5	5,5	7,6	5,6
Ківерцівський	3,7	3,4	5,8	5,6	6,2	6,0	5,9	4,4
Ковельський	4,1	3,2	7,1	6,7	6,5	6,4	12,4	10,3
Локачинський	5,9	6,5	3,5	3,6	12,2	12,4	2,0	2,2
Луцький	5,3	4,5	11,0	11,0	7,6	8,6	4,3	2,8
Любешівський	2,9	2,7	6,0	5,8	3,5	3,7	3,0	2,8
Любомльський	2,4	2,1	4,5	4,4	4,4	4,3	5,1	4,5
Маневицький	4,1	4,1	7,5	7,3	6,4	6,0	17,2	17,8
Ратнівський	3,3	3,1	7,1	8,5	6,0	5,8	12,2	12,3
Рожищенський	5,1	4,8	6,7	6,6	7,2	8,1	10,2	10,2
Старовижівський	2,0	2,0	4,2	4,2	4,4	4,3	4,1	3,9
Турійський	13,7	14,0	5,0	4,9	5,6	5,2	7,3	8,9
Шацький	0,8	0,7	1,7	1,7	2,0	2,0	0,5	0,5

ДОДАТОК Я

Виробництво продукції тваринництва у фермерських господарствах

Райони	М'ясо у забійній вазі, ц		Молоко, ц		Яйця, тис. шт	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	34359	18452	50907	69599	303	33
Володимир-Волинський	8655	9261	762	372	-	-
Горохівський	2338	1767	13659	19118	7	1
Іваничівський	412	277	96	-	18	-
Камінь-Каширський	1077	111	519	167	254	6
Ківерцівський	110	40	338	270	8	3
Ковельський	1926	1338	5413	4728	16	8
Локачинський	1572	1078	2849	232	-	15
Луцький	1024	454	1948	32	-	-
Любешівський	26	-	10	-	-	-
Любомльський	150	93	703	1627	-	-
Маневицький	20	17	525	645	-	-
Ратнівський	250	15	-	-	-	-
Рожищенський	12952	514	1683	6077	-	-
Старовижівський	700	654	2512	2936	-	-
Турійський	3147	2833	19854	31307	-	-
Шацький	-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК АА

**Кількість фермерських господарств та наявні у них площі
сільськогосподарських угідь**

Райони	Кількість фермерських господарств, одиниць		Площі сільськогосподарських угідь, га		Площа ріллі, га	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Волинська область	754	724	28404	45061	25383	42246
Володимир-Волинський	90	89	2866	624	2706	6068
Горохівський	103	124	6028	7277	5741	7204
Іваничівський	70	49	1013	2740	979	2710
Камінь-Каширський	29	28	288	265	278	257
Ківерцівський	46	52	1289	1268	1019	949
Ковельський	92	102	3654	4642	2787	4053
Локачинський	99	71	2568	5396	2449	586
Луцький	115	78	1783	4288	1750	4179
Любешівський	10	8	119	115	93	86
Любомльський	16	19	261	357	188	306
Маневицький	5	5	138	142	112	49
Ратнівський	14	17	302	537	240	352
Рожищенський	10	16	782	1429	692	1234
Старовижівський	26	24	673	1463	527	1339
Турійський	27	39	6628	8932	5813	8314
Шацький	2	3	12	6	12	5

ДОДАТОК АБ

Частка виробництва основних сільськогосподарських культур підсобними господарствами Волинської області у 2013 р, %

Назва району	Зернові та зернобобові культури	Цукрові буряки	Картопля	Овочі
Володимир-Волинський	39,7	28,9	95,1	89,4
Горохівський	32,2	46,2	99,1	99,4
Іваничівський	39,2	36,1	97,4	88,2
Камінь-Каширський	96,0	100,0	99,8	99,4
Ківерцівський	59,4	52,5	99,5	70,6
Ковельський	48,6	13,2	98,6	97,9
Локачинський	35,4	64,1	96,9	95,6
Луцький	33,7	31,2	96,0	97,9
Любешівський	97,7	100,0	99,6	99,9
Любомльський	94,3	98,2	99,7	99,5
Маневицький	93,0	100,0	99,8	99,9
Ратнівський	81,6	100,0	99,5	95,7
Рожищенський	59,3	80,4	98,2	99,2
Старовижівський	55,1	100,0	99,0	95,9
Турійський	42,0	21,9	95,7	97,6
Шацький	98,0	100,0	99,9	100,0
Частка в підсобних господарствах населення по області	47,9	41,4	98,5	95,1

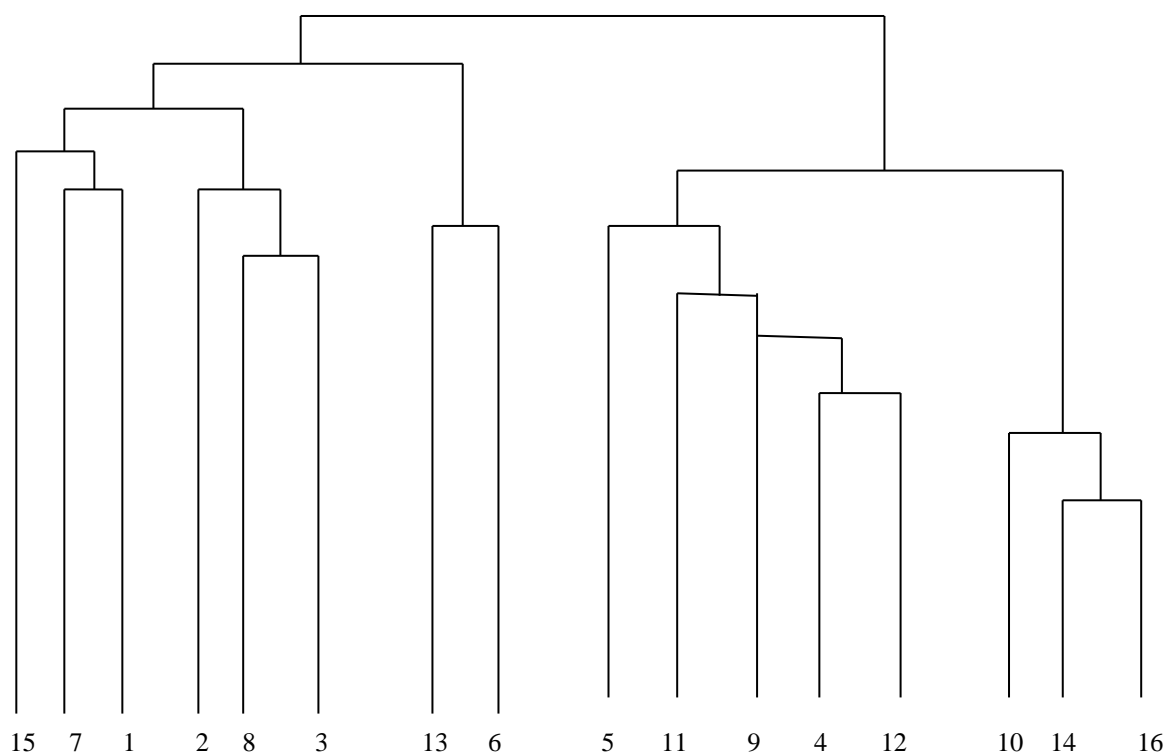
ДОДАТОК АВ

**Частка виробництва основних видів продукції тваринництва
господарствами населення у 2013 р, %**

Назва району	М'ясо (у забійній вазі)	Молоко	Яйця	Вовна
Володимир-Волинський	7,4	75,5	100,0	90,9
Горохівський	36,4	63,2	100,0	66,7
Іваничівський	93,6	90,2	100,0	100,0
Камінь-Каширський	99,3	99,8	99,9	100,0
Ківерцівський	93,8	97,5	100,0	63,3
Ковельський	81,7	81,8	99,9	97,8
Локачинський	32,0	86,5	32,2	100,0
Луцький	74,8	48,9	85,5	100,0
Любешівський	99,5	99,8	100,0	100,0
Любомльський	96,7	98,6	100,0	100,0
Маневицький	88,7	98,7	96,0	100,0
Ратнівський	94,7	74,9	100,0	100,0
Рожищенський	58,7	92,2	70,9	98,4
Старовижівський	96,8	97,9	100,0	100,0
Турійський	15,0	71,5	100,0	56,6
Шацький	100,0	100,0	100,0	100,0
Частка в підсобних господарствах населення по області	43,7	82,2	87,8	93,3

Дендрограма сільськогосподарського районування Волинської області

1. Володимр-Волинський.
2. Горохівський.
3. Іваничівський.
4. Камінь-Каширський.
5. Ківерцівський.
6. Ковельський.
7. Локачинський.
8. Луцький.
9. Любешівський.
10. Любомльський.
11. Маневицький
12. Ратнівський
13. Рожищенський
14. Старовижівський
15. Турійський.
16. Шацький

